

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 23

Харків
«Право»
2012

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України (постанова № 7 від 23 травня 2012 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР від 02.11.2009 р.

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 23. — 320 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.9:340.134(477):061.1ЄС

ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ ТА АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС¹

На сучасному етапі розвиток інформаційного суспільства, нових технологій, інтенсифікація процесів глобалізації породжує нові форми загроз. Злочинність становить одну з основних загроз національній безпеці держави. Європейська спільнота оперативно реагує на ці виклики, розробляючи нові методики боротьби зі злочинністю, упроваджуючи нові принципи роботи органів кримінальної юстиції. Сектор дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби із злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України вперше в Україні провів комплексне порівняльно-правове дослідження українського законодавства у сфері боротьби зі злочинністю з метою оцінки його відповідності нормативно-правовим актам Європейського Союзу (далі — ЄС). Для України цінними є не лише заходи, що вживаються органами й інститутами ЄС у сфері боротьби зі злочинністю (Європол, Євроюст, ОЛАФ та ін.), а й успішний досвід конкретних держав-членів ЄС.

Одним із пріоритетних завдань України на міжнародній арені є набуття членства в ЄС, для чого наша країна має провести системні реформи. Метою цих реформ є досягнення відповідності правової системи України європейському праву з урахуванням кри-

¹ Науковий керівник дослідження – завідувача сектором дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю, доцент, доктор юридичних наук Шостко О. Ю. Виконавці дослідження: головний науковий співробітник, доктор юридичних наук, професор Сердюк О. В., старший науковий співробітник, доктор юридичних наук, професор Мошак Г. Г., старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Дзюба Ю. П., науковий співробітник, кандидат юридичних наук Овчаренко О. М., науковий співробітник Дунаєва Т. Є., лаборант Карасюк І. В.

теріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього. Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС 2004 р. досягнення поставленої мети включає наближення законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Таким чином, вивчення комплексу заходів щодо боротьби зі злочинністю, здійснюваних в країнах ЄС, є необхідною умовою успішного проведення правових реформ в Україні.

За основну мету дослідження ставилося вивчення законодавства ЄС у сфері боротьби зі злочинністю, оцінка можливостей використання провідного європейського досвіду в цій площині з урахуванням особливостей національної правової системи. Отже, здійснено аналіз: а) нормативної бази ЄС та окремих держав-членів ЄС у вказаній царині; б) статистичних даних щодо рівня злочинності в країнах ЄС; в) практики діяльності європейських інституцій з боротьби зі злочинністю (Європолу, Євроюсту та ін.); г) методик протидії окремим видам злочинності правоохоронними органами країн ЄС та форм їх взаємодії у цій сфері; д) перспектив наближення законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю до відповідних нормативних актів ЄС.

Боротьба зі злочинністю — це важлива функція держави, яка означає діяльність компетентних державних органів щодо реагування на злочинність як соціальне явище, усунення та відвернення негативних для суспільства наслідків. На сьогодні в європейських країнах упроваджується комплексний (інтеграційний) підхід, що поєднує запобіжні й репресивні заходи, позначені терміном «протидія». Цей термін є загальним родовим поняттям, що охоплює діяльність, спрямовану на мінімізацію суперечностей та чинників, які породжують злочинність або сприяють їй, на скорочення окремих видів злочинів шляхом недопущення їх вчинення на різних стадіях злочинної поведінки (заходи запобігання злочинності), а також адекватні заходи реагування на вже скоєні злочини (репресивний підхід)¹. Боротьбу зі злочинністю здійснюють спеціально уповно-

¹ Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 163.

важені органи держави, які в сукупності складають систему органів кримінальної юстиції¹.

Установлення міжнародних стандартів у сфері боротьби з окремими видами злочинів зумовлюється суспільною небезпекою, яку представляє даний вид. Головним способом імплементації міжнародних стандартів у національне кримінальне законодавство залишається доповнення чинних норм кримінального закону й ухвалення нових.

Європейські стандарти боротьби зі злочинністю складаються із документів компетентних органів ЄС (Європейської Комісії, Ради ЄС тощо). Акти останніх є офіційними документами, що є обов'язковими і мають юридичну силу виключно на теренах держав-членів ЄС.

Акти ЄС у сфері боротьби зі злочинністю мають переважно програмну спрямованість, визначаючи плани дій щодо боротьби зі злочинністю у цілому або окремими її проявами на певний період. Акти ЄС мають для України значення програмного характеру, оскільки в разі розширення співпраці з ЄС постане потреба гармонізації національного законодавства з відповідними документами цієї організації. Уже сьогодні існує нагальна необхідність поглиблення співпраці правоохоронних органів України із відповідними органами держав-членів ЄС та наднаціональними правоохоронними структурами ЄС з огляду на поширення небезпечних форм транснаціональної злочинності. Документи ЄС і РЄ у боротьбі зі злочинністю, які у сукупності складають європейські стандарти у даній сфері, мають слугувати орієнтиром для нашої країни як при виробленні загальної політики боротьби зі злочинністю, так і при вдосконаленні законодавства щодо боротьби з окремими її проявами.

Міжнародне співробітництво держав у сфері боротьби зі злочинністю зумовлене низкою внутрішніх та зовнішніх чинників,

¹ У прийнятій Концепції реформування кримінальної юстиції України вперше визначено поняття «система кримінальної юстиції». Це кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, а також органи та установи кримінальної юстиції, які розглядають кримінальні справи, інститут державних обвинувачів (прокуратура), органи, наділені повноваженнями провадити досудове розслідування, органи та установи виконання кримінальних покарань, адвокатура (Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008 // Президент України Віктор Ющенко : офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>. – Заголовок з екрана).

серед яких визначальними є інтернаціоналізація злочинності, поширення її найнебезпечніших форм на території кількох країн, приховування доходів, отриманих злочинним шляхом на території однієї держави, на території іншої. Це співробітництво відбувається на основі багатосторонніх конвенцій, угод, які укладаються між кількома державами, або двох- чи багатосторонніх міжвідомчих угод, що ухвалюються між державними органами однієї або кількох країн (переважно між міністерствами юстиції, міністерствами внутрішніх справ або прокуратурами).

До основних форм співробітництва держав у сфері боротьби зі злочинністю можна віднести: 1) надання правової допомоги у кримінальних справах, яка полягає у проведенні процесуальних дій, оскільки під час розслідування і судового розгляду кримінальних справ часто виникає потреба у збиранні за кордоном доказів шляхом допиту обвинувачених, потерпілих, свідків, експертів, проведення обшуку, експертиз, судового огляду, вилучення та передачі предметів, вручення та пересилання документів тощо; 2) видачу правопорушників (екстрадицію) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку суду; 3) передачу засуджених осіб для подальшого відбування покарання; 4) арешт, пошук та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом (де держави, зокрема, зобов'язуються надавати допомогу у проведенні розслідування та вживати тимчасових заходів: заморожувати банківські рахунки, накладати арешт на власність; конфіскувати засоби і доходи, отримані злочинним шляхом, тощо).

Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю відбувається на трьох рівнях: а) глобальному (у рамках ООН та її структур); б) регіональному (у рамках інститутів та органів ЄС); в) національному (у межах компетентних органів окремої країни). Інтернаціоналізація та глобалізація злочинності, яка відбувається в останні десятиліття, потребує інтенсифікації всебічного співробітництва держав як у межах загальних зусиль боротьби зі злочинністю, так і за окремими напрямками боротьби з певними видами злочинів. При цьому можна відзначити дві визначальні тенденції розвитку законодавства і правозастосовної практики. По-перше, міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю потребує створення ефективної мережі обміну інформації, ухвалення

нормативних актів для забезпечення всебічного співробітництва правоохоронних органів окремої країни (утворення спільних між-відомчих слідчих груп, груп оперативного реагування, загальна координація роботи компетентних органів на національному рівні тощо). По-друге, на міжнародному рівні утворюються спеціальні наднаціональні структури, основним призначенням яких є боротьба зі злочинністю або окремими її особливо небезпечними формами. Ці структури по суті є міжнародними квазіправоохоронними органами, повноваження яких визначаються установчими документами за згодою держав. Ефективна співпраця національних правоохоронних органів з наднаціональними потребує ухвалення відповідного законодавства і приєднання держави до міжнародних угод.

Сферою співробітництва країн ЄС щодо боротьби зі злочинністю в межах чинних установчих угод ЄС є простір свободи, безпеки і правосуддя. Донедавна ця сфера мала назву «третьої опори ЄС». Лісабонський договір, який набув чинності з 1 січня 2009 р., скасував поняття «опор» права ЄС. Якщо раніше співпраця судових і правоохоронних органів ЄС відбувалася переважно на договірній основі, то зараз наднаціональні органи ЄС отримали право ухвалювати обов'язкові для всіх країн ЄС рішення, зокрема визначати єдину європейську кримінальну політику. Боротьба зі злочинністю, яка раніше була традиційною сферою національного суверенітету, на сьогодні стає завданням не лише правоохоронних органів окремих країн ЄС, а й спеціально утворених наднаціональних установ (Європол, Євроюст). Останні виконують переважно координаційну, інформаційну функції, а також наділені правом ініціювати кримінальне переслідування у певних випадках, які зачіпають інтереси всього Союзу або кількох його держав-членів. Особливістю правового простору ЄС у вказаній сфері є те, що співробітництво здійснюється як між компетентними правоохоронними органами держав-членів ЄС, так і між ними і наднаціональними правоохоронними структурами ЄС. Органи ЄС наділені правом вироблення загальних засад правової політики у сферах судового співробітництва по кримінальних і цивільних справах, поліцейського співробітництва, а також засад криміналізації окремих видів діянь. Співпраця країн ЄС у сфері боротьби зі злочинністю здійснюється як на підставі багатосторонніх угод, так і загальних актів ЄС (рамкових рішень і директив).

До форм взаємодії правоохоронних органів держав Євросоюзу належать: 1) міжнаціональні правозастосовні органи (Європол, Євроюст); 2) налагодження міжвідомчих контактів між компетентними органами країн ЄС на найвищому рівні (Робоча група керівників поліції держав Європи); 3) спільні навчання поліцейських та інших співробітників правоохоронних органів¹; 4) спільна участь у миротворчих місіях (Європейські сили швидкого реагування, які почали своє функціонування у 2003 р.); 5) об'єднання зусиль у заходах, спрямованих на профілактику злочинності (обмін досвідом та новими методами запобігання окремим видам злочинів і створення у 2001 р. Форуму з профілактики злочинності); 6) проведення спільних заходів, спрямованих на реалізацію положень Шенгенських угод та інших документів ЄС; 7) сумісна боротьба з окремими видами злочинів (хуліганством під час масових спортивних за-

¹ Приміром, діє Європейський поліцейський коледж, який проводить семінари, курси підвищення кваліфікації та інші види навчань для поліцейських керівної ланки, що спеціалізуються на розслідуванні транснаціональних і міжнародних злочинів. Відповідно до ст. 7 Рішення Ради ЄС від 20 вересня 2005 р. № 2005/681/JHA основними завданнями Європейського поліцейського коледжу є такі: (а) проведення навчання старших офіцерів поліцейських підрозділів країн-учасниць, ґрунтуючись на загальних стандартах; (б) участь у розробленні гармонізованих програм із міжнародної взаємодії між поліцейськими підрозділами в Європі для керівного, середнього та рядового складу поліцейських підрозділів, а також проведення навчання викладачів відповідних навчальних закладів та розробка курсів з підвищення кваліфікації; (с) проведення спеціальних курсів із залученням висококваліфікованих фахівців у різних галузях знань, у тому числі судових експертиз, для поліцейських, які спеціалізуються у розслідуванні транснаціональних злочинів, особливо тих, які пов'язані з діяльністю організованих злочинних груп; (d) розповсюдження та впровадження у практику передового досвіду та результатів наукових досліджень; (е) розробка і викладення курсів із підготовки поліцейських Євросоюзу в урегулюванні невійськових конфліктів та кризових ситуацій; (f) розробка курсів і проведення навчання для співробітників поліцейських підрозділів країн – кандидатів до вступу в ЄС, включаючи навчання офіцерів керівної ланки; (g) сприяння відповідним обмінам поліцейськими та організації відряджень з метою навчання та обміну досвідом; (h) розробка електронної мережі та бази даних, в якій накопичується інформація про діяльність коледжу (CEPOL), дотримуючись при цьому необхідних заходів захисту інформації; (і) створення умов для командної ланки поліцейських підрозділів країн-учасниць щодо вдосконалення їхньої мовної підготовки і опанування іноземних мов (Council decision 2005/681/JHA of 20 September 2005 establishing the European Police College (CEPOL) and repealing Decision 2000/820/JHA / Official Journal of the European Union L 256/63 1.10.2005).

ходів, тероризмом тощо); 8) створення спільних поліцейських відділів і Центрів співробітництва митниць на прикордонних територіях із метою швидкого обміну інформацією, проведення сумісних операцій та перевірок і планування інших сумісних заходів.

Певні зусилля Єврокомісія спрямовує на співпрацю й обмін інформацією з іншими країнами світу, що не входять до Євросоюзу, і міжнародними правозастосовними організаціями, такими як Інтерпол і Програма ООН з питань обігу наркотиків.

Нові підходи ЄС до інституційного співробітництва у боротьбі зі злочинністю викладено у Стокгольмській програмі Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. (далі — Стокгольмська програма)¹. Політиці ЄС у галузі співпраці правоохоронних органів присвячений підрозділ 4.3.1 Стокгольмської програми, який має назву «Підвищення ефективності співпраці європейських правоохоронних органів». У ньому зазначається, що головна мета ЄС у цій галузі — боротьба із типовими формами транснаціональної злочинності, зокрема із тероризмом, організованою злочинністю, а також поширеними транснаціональними злочинами, що істотно впливають на щоденне життя громадян ЄС. Також указується, що центром обміну інформацією між правоохоронними органами держав-членів, постачальником послуг і базою для діяльності правоохоронних органів повинен стати Європол. Разом із тим ЄС зобов'язується забезпечити розвиток існуючих інститутів європейської співпраці у галузі боротьби зі злочинністю (Європол, Євроюст, спільні слідчі групи), вивчати шляхи підвищення ефективності оперативної поліцейської співпраці, наприклад, через удосконалення систем комунікацій та іншого обладнання, використання агентів під прикриттям тощо, поширювати позитивний досвід між державами-членами ЄС².

За останнє десятиліття в праві ЄС намітилася тенденція до створення спільної кримінальної політики, яка укріпилася із набуттям чинності Лісабонського договору (з 1 січня 2009 р.). Зміст

¹ Стокгольмська програма Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. від 02.12.2009 р. № 17024/09 [Електронний ресурс] // Swedish Presidency of the European Union. – Режим доступу: http://www.se2009.eu/en/the_presidency/about_the_eu/justice_and_home_affairs/1.1965. – Заголовок з екрана.

² Там само.

спільної європейської кримінальної політики полягає у визначенні пріоритетних напрямів боротьби зі злочинністю, а також в ухваленні обов'язкових для імплементації державами-членами стандартів у відповідних сферах. Так, відповідно до ст. 83 Лісабонського договору Європейський парламент і Рада за допомогою директив можуть установити мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій у сфері особливо тяжкої злочинності транскордонного характеру, що випливає з природи чи наслідків таких злочинів або з особливої необхідності спільно боротися проти них. До таких злочинів належать: тероризм, торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок та дітей, незаконний обіг наркотиків, незаконна торгівля зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, комп'ютерні злочини та організована злочинність. У такий спосіб відбувається гармонізація кримінального законодавства держав-членів ЄС.

Вивчення діяльності спеціалізованих ланок системи кримінальної юстиції окремих європейських країн у сфері боротьби зі злочинністю дозволяє виділити два види органів, які уповноважені здійснювати боротьбу зі злочинністю: *правоохоронні органи загальної компетенції та правоохоронні органи спеціальної компетенції*.

У більшості з досліджених країн основним правоохоронним органом загальної компетенції є поліція, яка структурно підпорядкована міністерству внутрішніх справ країни. Органами спеціальної компетенції по боротьбі з окремими видами особливо небезпечних видів злочинності є або підрозділи поліції (міністерства внутрішніх справ), або потужні самостійні (центральні) агентства, служби, департаменти. Останні створені в Італії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Угорщині, Чеській Республіці, Хорватії, Болгарії.

Спеціалізовані підрозділи утворюються для боротьби з окремими найбільш поширеними або небезпечними видами (формами) злочинної діяльності, які завдають найбільшої шкоди громадянам і суспільству, — відмиванням брудних грошей, фінансовими злочинами, торгівлею людьми, незаконним обігом наркотиків тощо, а також корупцією. У деяких країнах (Нідерланди, Італія, Австрія) поширено є практика утворення так званих цільових міжвідомчих команд — слідчих бригад, до складу яких входять представники різних силових відомств, у тому числі судової системи. Викорис-

тання команди професіоналів із різних правоохоронних або регуляторних органів часто прискорює збирання складних доказів. Ефективність таких міжвідомчих слідчих груп є досить високою, оскільки до розслідування оперативно і на постійній основі залучаються представники правоохоронних органів різної компетенції з відповідним делегуванням повноважень, що дозволяє реагувати на ситуацію злагоджено.

Органи прокуратури мають вагомую позицію у боротьбі з організованою злочинністю в усіх країнах. Можна виокремити кілька типів їх повноважень. За першим типом співробітники прокуратури розслідують усі види злочинів, віднесених до їх компетенції. Вони не мають спеціальних повноважень і не отримують спеціалізованої підготовки з цього питання. Така організація роботи притаманна більшості країн (Австрія, Франція, ФРН, Нідерланди, Велика Британія). За другим типом у прокуратурах утворюються спеціальні відділи по боротьбі з окремими небезпечними видами злочинності, співробітники яких мають справу лише з даною категорією злочинів (наприклад, з організованою злочинністю). Такі спеціальні відділи прокуратури утворені в Чехії, Хорватії, Іспанії, Словенії, Польщі. Третій вид організації роботи прокуратури у цій галузі передбачає утворення центрального координаційного органу прокуратури, який скеровує діяльність усіх підрозділів правоохоронних органів, котрі розслідують незаконну діяльність організованих злочинних угруповань. Координаційні підрозділи прокуратури діють в Італії. У деяких країнах (Сербія, Італія, Словаччина) запроваджено інститут спеціальних прокурорів, на яких не поширюються вимоги вищестоящих прокурорів, отже, вони є самостійними у своїх діях. Слід зазначити, що побудова органів прокуратури, їх компетенція і головні завдання у більшості країн Європи відрізняються від прокуратури України, яка наділена більш широкою компетенцією загального характеру. Утім повноваження прокуратур країн Європи та України у сфері боротьби зі злочинністю є схожими.

Відповідно до чинного українського законодавства до органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, належать: а) прокуратура; б) суд; в) органи досудового слідства, до яких слід віднести слідчих прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної податкової служби; г) органи дізнання (спеціальні під-

розділи Міністерства внутрішніх справ, Державної податкової служби, Служби безпеки України, Міністерства оборони України, Міністерства надзвичайних ситуацій України, Державної пенітенціарної служби України, Державної митної служби, Державної прикордонної служби України); г) органи та установи виконання кримінальних покарань Державної пенітенціарної служби України; д) органи, які здійснюють боротьбу з окремими видами злочинів.

Таким чином, можемо резюмувати, що чинне процесуальне законодавство передбачає, що певні функції по боротьбі зі злочинністю здійснюють як спеціалізовані правоохоронні органи, для яких це завдання є основним, так й інші органи держави, для яких певна процесуальна функція є похідною від їхньої основної діяльності, випливає з неї. Наявність додаткових повноважень останніх обґрунтовується тим, що під час виконання основних повноважень ці органи стикаються із тими чи іншими проявами злочинності.

Щодо співвідношення термінів «органи кримінальної юстиції» і «правоохоронні органи», то вони є дуже близькими за змістом і використовуються для позначення органів держави, уповноважених на боротьбу зі злочинністю. Різниця застосування вказаних термінів зумовлюється національними традиціями (для вітчизняної юриспруденції характерним є термін «правоохоронні органи», для країн Європи — «органи кримінальної юстиції»). До цих органів належать спеціалізовані суб'єкти боротьби зі злочинністю, для яких ця діяльність є основною і визначальною, а також неспеціалізовані суб'єкти, які здійснюють боротьбу зі злочинністю під час виконання своїх основних завдань, тобто опосередковано або через звернення з боку спеціалізованих суб'єктів запобігання до них із конкретними дорученнями. До першої групи суб'єктів в Україні належать МВС, СБУ, органи прокуратури, органи Державної податкової служби, митні органи й органи охорони державного кордону, органи й установи виконання покарань (у деякій мірі). Неспеціалізовані суб'єкти боротьби зі злочинністю — це організації й установи громадянського суспільства, які беруть активну участь у різноманітних сферах життєдіяльності й забезпечують трудову й суспільну зайнятість громадян.

Взаємодія правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю є важливим напрямом їх діяльності, який вимагає координа-

ції спільних дій і узгодження загальних планів. Указана взаємодія здійснюється на внутрішньому і зовнішньому рівнях. На внутрішньому рівні відбувається взаємодія підрозділів правоохоронних органів один з одним, на зовнішньому — співпраця правоохоронних органів із суспільством у цілому, громадськими організаціями та окремими громадянами. Окремим рівнем взаємодії правоохоронних органів України є співпраця з компетентними органами іноземних країн, а також із міжнародними організаціями.

Основним документом, що регламентує співробітництво між Україною та ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, є План дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки від 18 червня 2007 р. У межах цього напряму відбувається співпраця із правоохоронними і судовими органами держав-членів ЄС і компетентними наднаціональними установами по 15 ключових напрямках міграції й управління кордонами, правового співробітництва у цивільних та кримінальних справах, а також боротьби зі злочинністю.

На 14-му саміті Україна — ЄС, що відбувся 22 листопада 2010 р. у Брюсселі, було прийнято План дій щодо запровадження безвізового режиму для короткострокових поїздок громадян України в країни ЄС, а також протокол про участь нашої країни у всіх програмах ЄС. Важливу частину Плану складають заходи, які має запровадити Україна задля боротьби зі злочинністю. Так, третій блок Плану дій — «Громадський порядок і безпека» — присвячений запобіганню та боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом і корупцією; правовій кооперації із кримінальних питань; законодавчій співпраці й захисту даних. Він потребує розробки та прийняття великого законодавчого масиву, а також упорядкування і виконання кількох докладних планів дій із його реалізації. Зараз триває підготовка до саміту Україна — ЄС, який відбудеться 19 грудня 2012 р. На ньому планується підписати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Важливим етапом у розвитку відносин України та ЄС у рамках спільної політики у сфері юстиції, свободи та безпеки стало підписання Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом (Європолом) про стратегічне співробітництво (далі — Угода) від 4 грудня 2009 р. Ця угода покликана сприяти координації зусиль держав-членів ЄС та України у запобіганні й протидії будь-яким

формам міжнародної злочинності, проявам терористичних загроз, торгівлі людьми, наркотиками та іншими психотропними речовинами, нелегальній міграції. Передбачається механізм обміну оперативною інформацією між відповідними службами МВС України та Європол¹.

У п. 1 ст. 3 Угоди визначена сфера дії Угоди. Це всі види злочинів у рамках мандата Європолу, а також суміжні злочини. Відповідно до Конвенції про Європол 1995 р. його мандат поширюється на такі види злочинів: 1) нелегальна торгівля наркотичними засобами; 2) нелегальна торгівля радіоактивними та ядерними субстанціями; 3) підготовка і здійснення нелегальної імміграції на території ЄС; викрадення автомобільного транспорту; торгівля людьми (включаючи й поширення дитячої порнографії); 4) тероризм; 5) фальшування грошей (включаючи підробку банківських карток); 6) відмивання брудних грошей за допомогою кримінальних структур. До суміжних належать злочини, вчинені з метою: а) здобуття засобів для вчинення кримінальних дій у рамках мандата Європолу; б) сприяння таким діям або їхньому здійсненню; в) забезпечення безкарності таких дій. У цьому аспекті актуальним для України є узгодження термінології кримінального закону з тією, яка використовується в установчих документах Європолу.

Угода між Україною та Європолем про стратегічне співробітництво встановлює інституційну мережу співробітництва компетентних органів. Так, у ст. 4 Угоди визначено, що Україна призначає Міністерство внутрішніх справ України діяти як національний контактний пункт між Європолем та іншими компетентними органами України. Засідання на високому рівні між Європолем і компетентними органами України мають проводитися регулярно для обговорення питань, які стосуються цієї Угоди та співробітництва в цілому.

До інституційної мережі компетентних правоохоронних органів належать також офіцери зв'язку (ст. 11 Угоди). Указується, що у разі потреби для подальшого посилення співробітництва, визначеного цією Угодою, та з огляду на укладення робочої угоди Сторони мо-

¹ Угода про стратегічне співробітництво між Україною та Європейським поліцейським офісом : міжнар. документ від 04.12.2009 р. : ратиф. від 05.10.2010 р. // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 96. – Ст. 3432.

жуть домовитися про призначення одного чи більше офіцерів зв'язку. До завдань офіцерів зв'язку Європолу належать: 1) сприяння наданню всіх форм правової допомоги шляхом установаження прямих зв'язків між уповноваженими компетентними органами країни, яка їх приймає; 2) збирання, обробка й обмін інформацією та статистичними даними для забезпечення взаємного розуміння правових систем та національного законодавства акредитуючих і приймаючих країн і поглиблення контактів між співробітниками правоохоронних органів відповідних країн. Правовий статус та повноваження офіцерів зв'язку не визначені в чинному процесуальному законодавстві, а тому можуть виникнути труднощі з реалізацією ст. 11 Угоди.

До переваг Угоди можна віднести визначення двох основних шляхів обміну інформацією між компетентними органами України і Європолу (напряму або через Міністерство внутрішніх справ України).

Наразі тривають переговори між ЄС і Україною щодо укладення угоди про оперативне співробітництво з Європолом. Це надасть Україні можливість не лише здійснювати обмін інформацією, а й безпосередньо брати участь у спільних оперативних заходах із розслідування транснаціональних кримінальних злочинів, які вчиняються як на території України, так і держав-членів ЄС. Передумовою укладення оперативної угоди є ратифікація Україною Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 р. та додаткового протоколу до неї.

Дотримання положень Угоди між Україною та Європолом про стратегічне співробітництво щодо інституційної співпраці компетентних правоохоронних органів потребує як удосконалення нормативно-правової бази у цій галузі, так і налагодження ефективної міжвідомчої взаємодії цих структур. На жаль, на сьогодні ця взаємодія не є достатньою, що зумовлюється як відсутністю відповідної нормативної бази, так і недостатнім рівнем технічного оснащення.

Основним напрямом удосконалення вітчизняного законодавства щодо міжнародного співробітництва з компетентними органами іноземних держав є поглиблення міжвідомчої взаємодії органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю. Варто також розглянути ідею

ухвалення Кодексу співпраці правоохоронних органів України, який би консолідував усі існуючі інструменти щодо форм та принципів співпраці у сфері боротьби зі злочинністю, доповнивши і спростили їх. Практика країн Європи йде шляхом удосконалення внутрішньої міжвідомчої взаємодії органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, а також утворення міжнародних спільних слідчих груп по розслідуванню транснаціональних злочинів. Важливим напрямом удосконалення взаємодії правоохоронних органів України є створення інформаційних баз даних для накопичення інформації про правопорушення та осіб, які їх вчиняють.

Для ефективного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю в Україні необхідно створити належну законодавчу базу, яка б відповідала міжнародним стандартам, та забезпечити впровадження та застосування цих стандартів у практичній роботі як органів кримінальної юстиції, так й інших державних інституцій, діяльність яких спрямована на зменшення рівня організованої злочинності. Основними напрямками міжнародного співробітництва органів кримінальної юстиції України з компетентними органами країн ЄС є: а) укладання нових двосторонніх і багатосторонніх угод про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю; б) поглиблення співпраці відповідно до угод, які укладені; в) укладення Україною угод про співробітництво зі спеціалізованими правозастосовними органами ЄС — Євроюстом, ОЛАФ, ФАТФ; г) удосконалення чинної нормативно-правової бази, яка забезпечує співробітництво України з органами та державами-членами ЄС.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПРН України (протокол № 5 від 14 березня 2012 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник В. С. Батиргарєва.*

УДК 343.98

**ОКРЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ
ЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ¹**

Науковою лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України із січня 2008 р. по грудень 2011 р. здійснювалось дослідження за фундаментальною темою: «Окремі криміналістичні методики розслідування злочинів: проблеми формування та модернізації», затвердженою постановою Президії НАПрН України № 56/4 від 2 жовтня 2007 р. (№ державної реєстрації 0108U004217 в УкрІНТЕІ).

Дослідження мало на меті на основі положень загальної теорії криміналістики, аналізу передової слідчої і судової практики сформулювати сучасну наукову концепцію модернізації існуючих та формування нових криміналістичних методик, надати працівникам слідчих органів і органам правосуддя рекомендації щодо ефективного їх застосування під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Одержані в процесі здійснення науково-дослідної роботи результати складають основу для подальшого комплексного дослідження окремих криміналістичних методик та визначення магістральних напрямів щодо їх вдосконалення та модернізації як найбільш дієвих підходів до оптимізації діяльності слідчих органів, більш широкого впровадження в практику сучасних інноваційних підходів, а також побудови прогностичних моделей стосовно перспектив розвитку цієї криміналістичної категорії.

У криміналістиці як галузі знань, що динамічно розвивається, наукові концепції, положення та рекомендації постійно видозмінюються, оновлюються. Ці процеси характерні для всіх напрямів криміналістичних досліджень, у тому числі й для криміналістичної

¹ Науковий керівник дослідження – головний науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Журавель В. А. Виконавці дослідження: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Великанов С. В., молодший науковий співробітник Соколенко М. О.

методики, що інтегрує в собі передові розробки криміналістичної техніки і тактики, диференціюючи їх стосовно конкретної категорії злочинів. Водночас наявність прогалин саме у сфері криміналістичної методики, відставання розробки науково-методичних рекомендацій від сьогоднішніх потреб судово-слідчої практики суттєво знижують коефіцієнт корисної дії усієї криміналістики з негативними наслідками для розслідування злочинів. Ось чому формування нових і модернізацію існуючих криміналістичних методик доцільно здійснювати на основі узагальнення та теоретичного пояснення накопиченого емпіричного матеріалу і пізнання наукових фактів, які стосуються як механізму вчинення злочинів, так і діяльності з їх розкриття, розслідування та судового розгляду. У зв'язку з цим при визначенні напрямів наукового пошуку в галузі криміналістичної методики вченим слід насамперед виходити з потреб судово-слідчої практики, прогностичного бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, міжнародного досвіду боротьби з ними, оскільки нині, на жаль, спостерігається певна диспропорція між запитами практики і результатами наукових досліджень.

Окрему криміналістичну методику доцільно визначати як інформаційно-пізнавальну модель, в якій відображено комплекси методів, засобів, прийомів та рекомендацій типізованого характеру, викладених в описовій або формалізованій формі щодо раціональної організації процесу збирання, оцінки і використання доказової інформації відповідно до специфіки вчинення і розслідування різних злочинних виявів та судового розгляду кримінальних справ.

До найбільш істотних ознак цієї криміналістичної категорії можна віднести такі:

– окрема криміналістична методика — це науково абстрактна категорія, що являє собою інформаційну модель пізнавальної спрямованості, в якій відбиваються типові відомості про злочин, процес його розслідування та судовий розгляд. Пізнавальна цінність цієї моделі полягає в тому, що слідчий (суддя) може звертатися до неї як до своєрідного орієнтиру з метою раціональної організації процесу розслідування та судового розгляду;

– основу змісту окремої криміналістичної методики становлять комплекси впорядкованих методів, прийомів, засобів та рекомендацій типізованого характеру;

– відомості в криміналістичній методиці викладаються в описовій та формалізованій формі у вигляді відповідних програм розслідування, судового розгляду кримінальних справ та в алгоритмічних схемах дій слідчого (судді);

– до структури інформаційно-пізнавальної моделі базової криміналістичної методики входять елементи, що включають різнопланову інформацію, з одного боку, про злочин, а з другого — про процес і результат його пізнання. У цій моделі чітко простежуються зв'язки між елементами, а саме: а) між криміналістичною характеристикою і типовими версіями; б) між типовими версіями й обставинами, що підлягають з'ясуванню; в) між цими обставинами і плануванням; г) між плануванням і слідчою ситуацією; д) між слідчою ситуацією і тактико-технічними засобами;

– у методиці розслідування окремих видів злочинів як типові мають бути виділені такі слідчі ситуації, які істотно впливають на процес формулювання стратегічних і тактичних завдань розслідування та визначення оптимальної послідовності проведення слідчих дій або тактичних операцій, що спрямовані на розв'язання цих завдань;

– кінцевою метою методики розслідування злочинів є виявлення, збирання, оцінка та використання доказів на досудовому розслідуванні, а метою криміналістичних методик судового розгляду є організація оптимальної процедури дослідження доказів, наданих сторонами обвинувачення та захисту;

– сферами реалізації криміналістичних методик є досудове розслідування і судовий розгляд кримінальних справ різної категорії злочинів.

Виходячи з того, що до предмета дослідження криміналістики в цілому входять закономірності, які притаманні не лише розслідуванню, а й судовій стадії кримінального процесу, виникає потреба у створенні криміналістичних методик з оптимальної організації судового розгляду кримінальних справ. Для цього необхідно:

– запропонувати додаткові аргументи на користь доцільності і необхідності розширення пізнавальних меж криміналістичної методики і розповсюдження її рекомендацій на сферу судового розгляду кримінальних справ, оскільки в криміналістичній літературі з даного питання висловлені діаметрально протилежні думки;

– виходячи з потреб формування криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ, переглянути підходи до структури криміналістичної методики як розділу криміналістики, визначити її елементний склад і характер зв'язків між цими елементами;

– запропонувати принципи формування окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ і сформулювати їх кінцеву мету, спрямовану на розробку методичних рекомендацій (порад) з оптимальної організації судового провадження, тобто з оптимальної процедури дослідження доказів, наданих сторонами обвинувачення та захисту;

– визначити співвідношення і відмінність криміналістичних методичних рекомендацій від процесуальної регламентації. При цьому необхідно враховувати, що за чинним кримінально-процесуальним законодавством досудове розслідування злочинів менш регламентовано в порівнянні із судовим розглядом кримінальних справ і відповідно має більшу можливість у заповненні цих «процесуальних прогалів» певними тактичними та методичними рекомендаціями. У свою чергу, судовий розгляд носить більш жорстку регламентацію і тим самим обмежує варіантність для реалізації криміналістичних рекомендацій;

– уточнити з урахуванням етапів судового розгляду предметну сферу реалізації рекомендацій криміналістичних методик, а саме: ці рекомендації розповсюджуються на всі етапи судового процесу чи обмежуються тільки судовим слідством;

– виходячи з широкого кола учасників кримінального процесу, визначити суб'єктний склад споживачів криміналістичних методичних рекомендацій. І якщо окремі криміналістичні методики розслідування злочинів спрямовані лише одному адресату — слідчому, то питання щодо споживачів методик судового розгляду кримінальних справ — судді, державного обвинувача, професійного захисника або всіх разом, залишається невирішеним;

– узгодити структуру, зміст і форму окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ, з'ясувати функціональне призначення кожного з виділених елементів. При цьому навряд чи придатна аналогія з методиками розслідування злочинів або на крайній випадок може йтися про різну інтерпретацію функціональної спрямованості тих чи інших елементів, що входять до

структури окремої криміналістичної методики, наприклад, щодо криміналістичної характеристики злочинів, доцільність включення якої до структури криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ потребує обговорення в середовищі вчених-криміналістів і додаткової аргументації.

Формування та реалізація окремих криміналістичних методик має здійснюватися на основі відповідної системи принципів, що є необхідною умовою їх наближення до потреб практики. Уніфікація і диференціація принципів передбачає їх поділ на дві групи: 1) принципи побудови (формування) окремих криміналістичних методик; 2) принципи застосування окремих криміналістичних методик, що фактично визначає різні рівні вимог (головних ідей), спрямованих, з одного боку, на побудову, з другого боку — на застосування окремих криміналістичних методик.

До принципів побудови (формування) окремих криміналістичних методик належать: 1) системність криміналістичної методики; 2) наукова обґрунтованість методичних рекомендацій; 3) структурованість побудови окремої криміналістичної методики; 4) об'єктивність у формуванні окремої криміналістичної методики; 5) відповідність технології створення (побудови) криміналістичних методик їх класифікаційному рівню; 6) відповідність методико-криміналістичних рекомендацій кінцевій меті формування певної методики; 7) відповідність типових криміналістичних моделей розслідування предмету доказування й диспозиції статті Кримінального кодексу; 8) відповідність структури окремої криміналістичної методики структурі базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів; 9) відповідність послідовності викладення методичних порад етапності процесу розслідування; 10) ситуаційна зумовленість побудови методико-криміналістичних рекомендацій.

До принципів застосування окремих криміналістичних методик належать: 1) законність використання методичних рекомендацій; 2) етичність використання методичних рекомендацій; 3) етапність (планомірність) використання методичних рекомендацій; 4) вибірковість (ситуаційність) застосування методичних рекомендацій; 5) індивідуальність (конкретність) застосування методичних рекомендацій; 6) універсальність, стандартизованість і адаптованість криміналістичних методик.

Упорядкування окремих методик розслідування здійснюється у відповідності до криміналістичної класифікації злочинів. Ідеться про поділ злочинів на роди, види, підвиди, групи за відповідними притаманними ознаками, суттєвими з криміналістичної точки зору, які відрізняють їх від інших злочинних проявів. Сукупність, комплексність криміналістично значущих ознак є підставами для вирішення питання щодо необхідності виокремлення і розробки різних рівнів криміналістичних методик розслідування окремих категорій злочинів. При цьому криміналістична класифікація методик має кореспондувати криміналістичній класифікації злочинів і розроблятися з урахуванням таких обставин:

– головними критеріями поділу і відокремлення криміналістичних методик розслідування злочинів мають бути особливості (відмінності) організації основних напрямів розслідування (порушення кримінальної справи, здійснення планування, висунення і перевірка слідчих версій, провадження окремих слідчих дій та профілактичних заходів слідчого тощо);

– у класифікаційних побудовах окремі криміналістичні методики розслідування злочинів слід поділяти за ступенем узагальнення, рівнем конкретизації окремих методичних рекомендацій; при цьому кількість рівнів і ступенів має бути такою, щоб, з одного боку, охоплювати всі можливі різновиди методик, а з другого — підкреслювати їх своєрідність;

– окремі криміналістичні методики розслідування злочинів, що входять до класифікаційних побудов, мають розроблятися з урахуванням певних уніфікованих, базових підходів, а тому в ієрархії методик базову слід розташовувати на верхньому рівні як відправну, що служить орієнтиром для формування всіх нижче розташованих методик;

– створення єдиної, загальноновизнаної і несуперечливої класифікації методик розслідування злочинів є запорукою не лише успішного їх застосування в практичній діяльності слідчих органів, а й визначення концептуальних підходів до обрання «технології створення самих цих методик», оскільки до різних класифікаційних рівнів методик можуть бути запропоновані різні технологічні підходи щодо їх утворення (побудови);

– основне, привалююче призначення класифікації методик має реалізовуватися по вертикалі, значення якої полягає у такому: по-

перше, розкриваються взаємозв'язки між методиками; по-друге, у вищестоящому ряду (наприклад, родовій методиці) відображається те загальне, що притаманне роду, тоді як у видовій — уже притаманне виду (особливості), що унеможливило дублювання, яке сьогодні стало типовим явищем; по-третє, визначаються ті методики, які погано вивчені, що надасть науковим дослідженням цілеспрямованості; по-четверте, з'ясовується необхідність (чи відсутність такої) у розробці методики; по-п'яте, визначається місце тієї чи іншої методики в класифікаційному ряду.

Застосовуючи багатомірний підхід до поділу криміналістичних методик розслідування злочинів, можна запропонувати таке їх упорядкування по вертикалі та горизонталі.

1. Базова методика.
2. Прості (одиничні) методики — видові, підвидові (мікрометодики).
3. Ускладнені (групові) методики — родові, міжродові, комплексні.

Базова методика — це універсальна, уніфікована модель, за якою мають створюватися інші окремі криміналістичні методики розслідування злочинів. Вона є коренем упорядкування системи криміналістичних методик і розглядається як концептуальна модель із апробованою структурою та рекомендаціями до змістовного наповнення елементів практичних рекомендацій, розташованих на нижчих рівнях.

Видові криміналістичні методики розслідування злочинів — це методики, що включають рекомендації з розслідування певних видів злочинів, які чітко визначені у відповідних розділах Особливої частини КК, як-от: методика розслідування шахрайства, крадіжок та ін. Цей рівень є найбільш усталеним, традиційним, за яким і раніше формувалась система окремих криміналістичних методик розслідування, оскільки він базується на кримінально-правовій класифікації злочинів.

Підвидові криміналістичні методики розслідування злочинів — це методики, в яких відображені відомості щодо розслідування підвидів чи різновидів, виділених з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками; приміром, до такого виду злочинів, як умисне вбивство, виділяють такі підвидові методики

(мікрометодики), як методика розслідування вбивств з розчленуванням, на замовлення, учинених у ході протистояння організованих злочинних груп, на релігійному підґрунті та ін.

Родові криміналістичні методики розслідування злочинів — це методики, що включають у себе рекомендації з розслідування груп злочинів, об'єднаних за ознакою родового об'єкта в одному розділі Особливої частини КК й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам, наприклад, методика розслідування злочинів: а) проти довкілля; б) проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; в) при наданні медичної допомоги тощо.

Міжродові криміналістичні методики розслідування злочинів — це методики, в яких надаються рекомендації з розслідування груп злочинів, диференційованих відповідно до групування їх у різних розділах Особливої частини КК й на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам, наприклад, методика розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, організованими злочинними угрупованнями, у сфері підприємницької діяльності тощо, де об'єднуючою криміналістичною класифікаційною ознакою виступають особа злочинця, сфера реалізації його злочинного наміру тощо.

Комплексні криміналістичні методики розслідування злочинів — це методики, в яких відображені рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, об'єднаних на підставі одночасного врахування кримінально-правових і криміналістичних критеріїв класифікації злочинів. Спільність цих злочинних проявів зумовлена тим, що на практиці вони вчиняються в реальних та ідеальних сукупностях. При цьому вони охоплюються єдиним умислом організаторів, підбурювачів, пособників і виконавців, спільною метою й мотивами, загальним механізмом реалізації злочинного задуму тощо. Ідеться про єдиний ланцюг злочинної поведінки, зокрема про так звану технологію злочинного збагачення, наприклад, коли розслідування предикатного (основного) злочину поєднано з розслідуванням спорідненої з ним легалізації, яка в даному випадку є останньою ланкою в такого роду злочинній діяльності. Розслідування подібних комплексів злочинних дій зумовлює специфіку висування й перевірки слідчих версій, здійснення пла-

нування, тактику провадження окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, особливості проведення тактичних операцій та ін.

Різні класифікаційні рівні зумовлюють диференційовані підходи до технології побудови самих цих методик, надаючи їм певного змісту і форми. Сьогодні існують традиційна описова форма викладення криміналістичних методичних рекомендацій, так звана «книжкова» методика і новаторська у вигляді відповідних алгоритмів та програм. Останні за рахунок деталізації та раціоналізації слідчої діяльності здатні сприяти підвищенню ефективності збирання доказів, економії інтелектуальних зусиль і часу слідчого, скороченню термінів розслідування. Криміналістичні програми та алгоритми слід також вважати найбільш придатною формою адаптації методико-криміналістичних рекомендацій до умов розслідування конкретного злочину.

Форма викладення необхідних методичних рекомендацій свідчить про ступінь сформованості самих окремих криміналістичних методик, рівень їх практичної реалізації. При цьому описову та алгоритмічну форми викладення методичних криміналістичних порад потрібно розглядати як необхідні наукові засоби криміналістики, що функціонують паралельно. Ці форми не лише не суперечать, а, навпаки, доповнюють одна одну, забезпечуючи викладення методичних порад стосовно оптимального, найбільш ефективного підходу до організації розкриття та розслідування певних злочинних проявів. Водночас слід урахувати, що криміналістична методика в будь-якій формі її викладення завжди буде зберігати певний рівень абстракції, оскільки неможливо «без залишку» типізувати всі можливі версії та слідчі ситуації і до них запропонувати відповідні програми розслідування та алгоритмічні схеми дій слідчого. Саме в силу відповідного рівня абстракції криміналістична методика не може претендувати на повну «технологічність», тобто стовідсотково формалізувати розв'язання завдань розслідування, а тому обов'язково вагомим залишається творчий (евристичний) підхід.

З огляду на викладене заслуговують на увагу пропозиції щодо розгляду окремої криміналістичної методики у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі, у внутрішній архітектоніці якої доцільно виділяти два рівні — ретроспективний і перспективний. Перший включає

в себе криміналістичну характеристику злочину певної категорії, в якій за статистичними показниками відображені кореляційні залежності між її елементами («злочинець — жертва», «сліди злочину — спосіб його вчинення», «місце, час злочину — злочинець» та ін.), а також на підставі аналізу цих кількісних показників сформульовані типові версії стосовно особи злочинця й жертви, мотивів злочину та інших обставин. Інакше кажучи, ретроспективний рівень розглядуваної моделі відбиває типові варіанти злочинної діяльності, характерні ознаки особи злочинця й жертви, сліди такої діяльності й можливі їх джерела, місця виявлення тощо.

Перспективний рівень, на відміну від ретроспективного, описує не сам злочин, а процес його розкриття й розслідування. Це своєрідна типова криміналістична модель здійснення останнього. Зазначений рівень містить такі елементи: а) типові слідчі ситуації відповідно до певного етапу розслідування; б) програми розслідування (мета, завдання й напрями розслідування, зумовлені слідчими ситуаціями й обставинами, що підлягають з'ясуванню по конкретній категорії злочинів); в) типові системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів або їх сполучення (тактичні операції) як засоби впливу на слідчі ситуації, перевірки версій і вирішення стратегічних й тактичних завдань.

Основу ретроспективного рівня інформаційно-пізнавальної моделі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів становлять криміналістична характеристика та типові версії. Криміналістична характеристика у науковому плані являє собою теоретичну концепцію, основу побудови інформаційно-пізнавальної моделі певних груп, видів та підвидів злочинів з метою розробки відповідних методик їх розслідування. У практичному аспекті криміналістична характеристика є робочим інструментарієм слідчого. Ось чому актуальною є необхідність підвищення прагматичної функції цієї категорії за рахунок виявлення та використання ймовірно-статистичних та кореляційних зв'язків між її елементами і побудови на цій підставі типових версій передусім стосовно особи злочинця, що дозволяє звузити коло суб'єктів, серед яких необхідно здійснювати пошукові заходи у реальному процесі розслідування.

Основу перспективного рівня структури окремої криміналістичної методики розслідування злочинів становлять типові ситуації

як наукові абстракції, що сформовані на підставі апріорних знань, є результатом узагальнення й аналізу значного емпіричного матеріалу і в яких відображені найбільш загальні риси, що характеризують хід і стан розслідування на певному етапі (початковому, наступному). Інформаційну структуру типових слідчих ситуацій становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу злочину, який розслідується, і ст. 64 КПК України, та відомості, що входять до криміналістичної його характеристики. Одним із істотних критеріїв віднесення конкретної ситуації до розряду типової слід вважати ступінь впливу останньої на процес формулювання стратегічних і тактичних завдань розслідування та визначення оптимальної послідовності проведення слідчих дій або тактичних операцій, що спрямовані на розв'язання цих завдань. Іншими словами, у методичці розслідування окремих видів злочинів як типові мають бути виділені такі слідчі ситуації, які істотно впливають на формування програм розслідування та алгоритмічних схем дій слідчого. Кожна типова слідча ситуація має «свій» сталий набір ознак (про хід і стан розслідування), система яких дозволяє індивідуалізувати її відносно певного етапу розслідування. Упорядкування слідчих ситуацій доцільно здійснювати на підставі ситуаційного моделювання, сутність якого полягає в тому, що велика кількість конкретних ситуацій, аналогічних у якому-небудь істотному відношенні, «зливається», поєднується в одну або кілька узагальнених ситуацій, для яких і розробляються оптимальні програми ухвалення рішення і проведення практичних дій.

Окремі криміналістичні методиками мають розроблятися таким чином, щоб їх можна було продуктивно адаптувати до умов розслідування конкретного злочину. Цей різновид адаптації слід визначати як своєрідну форму реалізації предметно-перетворюючої функції слідчого, сутність якої полягає передусім у розпізнанні ситуації розслідування, порівнянні її з типовими аналогами, що відображені у криміналістичних методиках, і обранні оптимальних комплексів методико-криміналістичних рекомендацій із провадження слідчих дій, тактичних операцій відповідно до кожної з визначених слідчих ситуацій.

Перспективним напрямом модернізації криміналістичних методик і засобом підвищення ефективності розслідування злочинів

слід вважати розробку і використання комп'ютерних програм як підґрунтя інформаційного забезпечення підтримки прийняття рішення слідчим, котрий здійснює розслідування по конкретній кримінальній справі, а саме про забезпечення такої його інтелектуальної діяльності, як планування, і таких його аспектів, як висунення робочих версій та обрання оптимальних засобів їх перевірки.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 15 лютого 2012 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. О. Коновалова.*

УДК 343.2.01

Ю. В. Баулін, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник Голови Конституційного Суду України, м. Київ

СУЧАСНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ПІДСУМКИ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена аналізу сучасних здобутків кримінального права України та висвітленню проблемних питань, які у подальшому чекатимуть на своє вирішення у зазначеній галузі права.

Ключові слова: кримінальне право, норма кримінального права, кримінально-правові приписи.

Підсумки розвитку кримінального права України. Для цілей цієї статті вважаю за можливе виділити наступні складові кримінального права України: кримінально-правова політика, кримінальне право як галузь публічного матеріального права, кримінальне законодавство як юридична форма вираження кримінально-правових норм, застосування норм кримінального права, правова свідомість населення і правова культура правозастосувачів у кримінально-правовій сфері, кримінальне право як навчальна дисципліна.

Стан кримінального права Української РСР на момент проголошення незалежності України характеризувався тим, що в Україні діяв Кримінальний кодекс УРСР як правова форма вираження норм кримінального права. Кодекс було прийнято 28 грудня 1960 р. і введено в дію з 1 квітня 1961 р. КК УРСР являв собою нормативно-правовий акт, що містив положення: Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік; окремих загальносоюзних законів про кримінальну відповідальність за державні, військові й деякі інші злочини, що посягали на інтереси Союзу РСР; Загальної й Особливої частин КК УРСР, які регулювали кримінально-правові відносини у межах компетенції Української РСР.

До набуття Україною незалежності КК відбивав існуючу на той час ідеологію, політику і практику у сфері боротьби зі злочинністю, відбивав перебування Української РСР у складі Союзу РСР як союзної республіки, ґрунтувався на існуючій у країні плановій дер-

жавній економіці, адміністративно-командному управлінні тощо. Тому вихід України із Союзу РСР, зміна політичних оцінок недавнього минулого, реабілітація правозахисників, поступовий перехід від планово-командної економіки до її ринкових основ, зміни в політичній і юридичній правосвідомості політичної еліти, правозастосувачів і населення, зовнішньоекономічні й інші фактори (значний ріст злочинності в перші роки незалежності України, поява й швидке поширення її організованих форм, «криміналізація» економіки, підвищення рівня «професіоналізму» злочинців, поширення корупції тощо) вимагали внесення радикальних змін у всю правову систему країни, у тому числі й у КК України.

Усе це обумовило внесення до КК України 1960 р. численних змін і доповнень, а саме: чимало статей було виключено, склади багатьох злочинів змінені, нові суспільно небезпечні діяння криміналізовані тощо. У підсумку в КК 1960 р. за період з 1991 по 2001 р. були внесені суттєві зміни й доповнення, які, у свою чергу, призвели до того, що він перестав відповідати реаліям, які сформувалися в Україні, а саме: 1) мав низку серйозних прогалин; 2) була зруйнована його системність; 3) не враховував міжнародні зобов'язання України у зв'язку із вступом її до Ради Європи й приєднанням до декількох міжнародно-правових договорів у сфері боротьби зі злочинністю; 4) вимагав перегляду переліку й змісту кримінально-правових приписів; 5) потребував удосконалення в частині системи покарань тощо. Крім того, вищі посадові особи відомств, які застосовували КК 1960 р., наполегливо проводили ідею про те, що чинний КК позбавляв можливості ефективно боротися з новими формами злочинної діяльності, особливо організованої злочинності. Населення країни очікувало від держави рішучих і негайних заходів по приборкуванню злочинності й при цьому певною мірою покладало надії на оновлене кримінальне законодавство. Наукові пошуки були зосереджені в основному на коментуванні чинного кримінального законодавства й багато в чому відставали від сучасних потреб боротьби зі злочинністю. Нарешті, підготовка фахівців вищих юридичних закладів вимагала перегляду існуючого (на той момент) погляду на злочинність і кримінально-правових заходів реагування на неї. Таким чином, фактично за всіма своїми характеристиками кримінальне право України на момент прийняття КК 2001 р. вимагало змін і нових підходів.

Першим кроком у цьому напрямку стала розробка нового КК України. Робота над його проектом тривала з жовтня 1992 р. по квітень 2001 р. КК України був прийнятий 5 квітня 2001 р. і введений у дію з 1 вересня 2001 р.

КК ґрунтується на низці принципів, суть яких зводиться до наступного: 1) положення КК відповідають Конституції України 1996 р. й міжнародно-правовим зобов'язанням держави; 2) КК базується на досягненнях сучасної науки кримінального права України й інших країн, ураховує судову й слідчо-прокурорську практику застосування кримінального законодавства України, практику Конституційного Суду України, досвід реформування кримінального законодавства в країнах СНД і далекого зарубіжжя; 3) у КК декриміналізовано понад 30 складів злочинів: деякі діяння, передбачені КК 1960 р., або втратили небезпеку в нових суспільно-політичних і економічних умовах, або особи, що їх вчинили, не потребували заходів кримінально-правового впливу; 4) у КК забезпечена наступність тих положень, які витримали апробацію часом і відповідають нормам цивілізованого кримінального права, а саме: збережені й розвинені відомі й раніше діючому КК положення про підстави кримінальної відповідальності, межі чинності кримінального закону, форми вини, відповідальність за незакінчений злочин, співучасть тощо; 5) у КК передбачена сувора відповідальність за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з наданням суду можливості застосування до осіб, які вчинили злочини середньої й невеликої тяжкості, покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також звільнення їх від кримінальної відповідальності; 6) забезпечено пріоритет у кримінально-правовій охороні прав і свобод людини й громадянина: розділи Особливої частини КК, які містять склади злочинів проти життя й здоров'я людини, значно розширені за рахунок включення до них нових видів посягань, а саме: «Порушення прав пацієнта» (ст. 141), «Незаконне проведення дослідів над людиною» (ст. 142), «Порушення встановленого порядку трансплантації органів або тканин людини» (ст. 143), «Насильницьке донорство» (ст. 144) тощо; 7) положення кримінального законодавства приведені у відповідність з умовами переходу економіки від планово-адміністративної до ринкової: спеціальний розділ Особливої частини КК «Злочини у сфері господарської діяльності»

передбачає три види посягань на таку діяльність, а саме: а) посягання у сфері підприємницької діяльності, б) у сфері фінансової діяльності, а також в) посягання на інтереси споживачів товарів і послуг; 8) положення КК гармонізовані з кримінально-процесуальним й кримінально-виконавчим правом, а також з іншими галузями публічного й приватного права.

Слід зазначити, що КК України 2001 р. в частині криміналізації діянь і кримінально-правових наслідків вчинення злочину в цілому відповідав тогочасному стану законодавства України, правосвідомості населення, професійній правосвідомості застосувачів КК і стану науки кримінального права. Що ж стосується пеналізації злочинів, то розробники проекту КК зіштовхнулися з тим, що в цей проект, прийнятий у першому читанні, були внесені прямо протилежні пропозиції народних депутатів України щодо караності досить великої кількості злочинів, особливо у сферах господарської, службової діяльності, проти власності, у сфері обігу наркотичних засобів та ін. Тому робочою групою Кабінету Міністрів України по підготовці проекту КК було прийняте таке рішення: представити на друге читання проект КК із тими пропозиціями, які сформулювали народні депутати, для того, щоб Верховна Рада України сама визначилася в цьому питанні. Адже питання криміналізації й пеналізації належать до сфери кримінальної політики держави, а згідно з Конституцією України саме Верховна Рада України визначає засади внутрішньої й зовнішньої політики держави (п. 5 ч. 1 ст. 85) і виключно в законі має бути визначено діяння, які є злочинами, та відповідальність за них (п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

Тенденції розвитку сучасного кримінального права України. Пройшло 10 років дії КК 2001 р., і є можливість виділити деякі тенденції в розвитку кримінального права України. Вочевидь, що кримінально-правова політика держави за минулі роки змінює свої пріоритети. На першому етапі, після закінчення перших семи років дії КК, 15 квітня 2008 р. був прийнятий масштабний Закон України «Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності». Цим законом були пом'якшені санкції в багатьох статтях Особливої частини КК, у санкції доволі великої кількості статей, що передбачили відповідальність за злочини невеликої й середньої тяжкості,

був уведений штраф і громадські роботи як альтернативні види покарань, а також виправлені погіршеності у формулюваннях диспозицій деяких статей, зроблені редакційно-стилістичні уточнення тексту КК. Минуло три з половиною роки, й кримінально-правова політика держави свідчить про поглиблення тенденції до гуманізації кримінальної відповідальності насамперед за злочини у сфері господарської діяльності. Це проявляється в тому, що 15 листопада 2011 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності». Така гуманізація кримінально-правової політики проведена за двома основними напрямками. Перший — пов'язаний із заміною покарань у виді позбавлення волі за вчинення економічних злочинів на штраф у великих розмірах, у всякому разі не менше суми заподіяних збитків. Другий напрям стосується декриміналізації близько 20 злочинних діянь у сфері господарської діяльності й віднесення їх до адміністративних правопорушень.

Розвиток сучасного кримінального права України узгоджується, далі, з деякими загальними тенденціями, які характерні для багатьох країн в умовах глобалізації й регіоналізації і які, на мій погляд, дозволяють успішно гармонізувати КК України з кримінальним законодавством сучасної Європи. Однією з цих тенденцій є зближення кримінально-правових систем сучасності. Це проявляється в їхньому взаємопроникненні й взаємозв'язку. Виявилось, що розбіжності в кримінальному праві різних правових систем, на які раніше акцентувалась увага, більшою мірою пов'язані не із сутністю того чи іншого кримінально-правового явища, а з його юридичною формою, правовими традиціями, правовою культурою, законодавчою технікою і т. п. Природно, що кримінальне право України тяжіє до кримінально-правової системи континентальної Європи й це створює добрі перспективи для подальшого обміну досвідом, наукового спілкування тощо.

Крім того, самостійним напрямом у розвитку національного кримінального права є збільшення в ньому міжнародного елемента. Це проявляється не тільки в постійному збільшенні кількості т. зв. конвенційних норм, але й у проникненні міжнародних правових приписів у Загальну й Особливу частини КК, йдеться про розши-

рення сфери дії універсального й національного принципів кримінально-правової юрисдикції держави; урегулювання питань, пов'язаних із визнанням на території України вироків судів іншої країни; закріплення в КК положень щодо видачі злочинців; передбаченість у диспозиціях статей Особливої частини КК ознак складів злочинів, включених до міжнародно-правових договорів України, тощо.

Одним із нових явищ у кримінальному праві стає підвищення ролі принципів у регулюванні кримінально-правових відносин. У багатьох КК, які були прийняті останнім часом, принципам кримінального законодавства присвячуються окремі статті. Ця тенденція заслуговує позитивної оцінки, оскільки законодавче закріплення основних принципів кримінально-правового реагування на осіб, що вчиняють злочини, здатне підняти на новий якісний рівень як законодавчу, так і правозастосовну практику. При підготовці проекту КК України також ставилося питання про включення до КК положень про принципи кримінального закону, однак ці пропозиції не знайшли тоді підтримки у законодавців.

В умовах сформованої конституційної юстиції в Україні відчувається її істотний вплив і на розвиток кримінального права. Конституційний Суд України, наприклад, визнав неконституційними приписи КК 1960 р. щодо смертної кари, дав офіційне тлумачення положень КК про чинність кримінального закону в часі щодо осіб, яким смертна кара була замінена довічним позбавленням волі, тощо.

У кримінальному праві України поступово збільшується кількість кримінально-правових норм. Причому чимала кількість гіпотез цих норм стали мати більш-менш бланкетний характер. Це, з одного боку, підтверджує існуючий взаємозв'язок між публічними й приватними регулятивними й так званими охоронними галузями права, а кримінальне право, як відомо, відносять саме до охоронної галузі права. З другого боку, все менш переконливими є твердження, що єдиною правовою формою вираження кримінально-правових норм (особливо їх диспозицій) є тільки кримінальний закон. Тенденція до посилення бланкетності гіпотез кримінально-правових норм тягне низку негативних наслідків, які добре відомі в літературі, й немає необхідності тут їх повторювати. Крім того, різке збільшення числа кримінально-правових норм призвело до протиріч між ними, невизначеності в ознаках складів злочинів тощо.

У розвитку національного кримінального права щодо підстав кримінальної відповідальності можна виділити як загальні, так і специфічні тенденції. Перші пов'язані із традиційними злочинами, другі — зі злочинами т. зв. «нової злочинності». Що стосується підстав кримінальної відповідальності за злочини першої групи, то відзначу, що криміналізація торкнулася практично всіх відомих людству традиційних злочинів. Фактично кожний із відомих КК містить перелік тих злочинів, ознаки яких практично багато в чому збігаються з КК інших країн. При цьому характерною є комбінація абстрактності й казуїстичності у формуванні ознак складів злочинів. Завдання, однак, полягає в тому, щоб знайти «золоту середину» при описі ознак певного виду злочинної поведінки. З одного боку, необхідно ясно й чітко визначити ознаки й межі злочинної поведінки, а з другого — не допустити прогалин у криміналізації суспільно небезпечної поведінки людей. Цьому сприяє, зокрема, і вдосконалення законодавчої техніки при описі певних видів злочинів, а саме: побудова законодавчого матеріалу, зручного для його комп'ютерної обробки; збільшення числа приміток, у яких роз'яснюються й уточнюються окремі ознаки складів злочинів, тощо. У той же час помітною стає тенденція, за якої у країнах, що дотримуються принципів як монізму, так і дуалізму в кримінальному законодавстві, окремі ознаки складів злочину знаходять своє закріплення в приписах некримінального законодавства. Інакше кажучи, йдеться про досить широке поширення випадків формулювання ознак складів злочину в бланкетних диспозиціях статей КК. Існують численні випадки, коли окремі ознаки кримінально-правових норм національного права знаходять своє місце в правових приписах різних галузей законодавства. Це дозволяє по-новому оцінити погляд про те, що єдиним правовим джерелом кримінально-правових норм є кримінальний закон.

Стійкою є тенденція до спеціалізації підстав кримінальної відповідальності. Вона здійснюється двома шляхами. Перший із них пов'язаний із збільшенням складів злочинів зі спеціальним суб'єктом. За деякими підрахунками, КК нараховує таких складів понад 70 % від їх загальної кількості. Можна сказати, що КК усе більше стає спеціалізованим нормативно-правовим актом, оскільки значна кількість його приписів поширюється на певні групи насе-

лення, пов'язані з їхньою професійною, службовою й іншою діяльністю, певним правовим статусом тощо.

Другий шлях пов'язаний із введенням спеціальних складів злочину. Часто це пояснюється необхідністю посилення запобіжної функції кримінального закону, хоча поки немає достовірних даних, у якому ступені сама по собі наявність норм кримінального права, не пов'язана з діяльністю органів кримінальної юстиції по їх застосуванню, утримує від вчинення злочину тих осіб, на яких поширює свою дію дана кримінально-правова норма. Більш переконливим є твердження, що запобіжний ефект має діяльність усієї системи кримінальної юстиції, що пов'язана із застосуванням положень КК про кримінальну відповідальність за вчинені злочини. Разом із тим надмірне захоплення спеціальними складами злочинів часто призводить до необґрунтованої конкуренції загальної й спеціальної кримінально-правових норм, яка негативно відбивається на практиці застосування КК.

Нарешті, очевидною тенденцією, що безпосередньо впливає на вирішення питання про наявність або відсутність підстав кримінальної відповідальності, є значне розширення у КК числа обставин, що виключають злочинність діяння. Якщо КК 1960 р. нараховував три такі обставини (необхідна оборона, затримання злочинця і крайня необхідність), то, наприклад, КК 2001 р. містить уже сім таких обставин, яким присвячений окремий розділ VIII Загальної частини КК. Проте є очевидним, що перелік зазначених обставин, які містить КК, не є вичерпним, що знайшло своє закріплення в КК деяких країн (наприклад, КК Грузії).

Специфічні тенденції характерні й для встановлення підстав кримінальної відповідальності за злочини, що належать до т. зв. «нової злочинності». До них зазвичай відносять: 1) організовану транснаціональну злочинність; 2) міжнародний тероризм; 3) посягання у сфері господарювання, застосування масових комунікацій, навколишнього середовища, незаконного обігу наркотиків, а також 4) торгівлю людьми, зброєю, антикваріатом; 5) відмивання «брудних грошей»; 6) міжнародну корупцію тощо. Відомо, що виникнення т. зв. «нової» злочинності пов'язане із процесами глобалізації в різних сферах людської життєдіяльності. Якщо взяти тільки національний рівень протидії зазначеній злочинності і такий її аспект, як

встановлення підстав кримінальної відповідальності за «нову злочинність», то в цій сфері можна виділити такі напрями розвитку сучасного кримінального права України: а) удосконалення диспозицій статей КК, що передбачають ознаки тероризму, екологічних злочинів, злочинів у сфері комунікацій, відмивання «брудних грошей» тощо; б) прискорення процесів імплементації норм міжнародних договорів у КК; в) більш широке застосування універсального й національного принципів кримінально-правової юрисдикції України; г) вирішення питання про врахування вироків судів іноземних держав; д) урегулювання проблем видачі й передачі злочинців іноземній державі або міжнародному суду; е) удосконалення законодавства щодо відповідальності за вчинення злочинів організованою групою й злочинною організацією; ж) легітимація таких обставин, що виключають злочинність діяння, як контрольована поставка, застосування зброї, спеціальних засобів і фізичної сили; з) удосконалення підстав обов'язкового і безумовного звільнення від кримінальної відповідальності представників державних органів, упроваджених в організовані злочинні угруповання, тощо.

Певними тенденціями характеризуються й кримінально-правові наслідки вчинення злочину, передбачені в сучасному кримінальному праві України. Насамперед перестала існувати тверда залежність між злочином і покаранням. Значний розвиток одержав інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення насамперед злочинів невеликої й середньої тяжкості (відмова від кримінального переслідування або його припинення, медіація, трансакція й т. п.). У КК України, наприклад, з'явився спеціальний розділ IX Загальної частини КК «Звільнення від кримінальної відповідальності», який передбачає 5 загальних видів такого звільнення. Крім цього, близько 20 статей Особливої частини КК передбачають спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за окремі, у тому числі й тяжкі, злочини.

Помітною стає й тенденція до спеціалізації кримінальних покарань. Подібно тому, як збільшується число спеціальних складів і суб'єктів злочинів, так і у сфері покарань поширюються спеціальні види покарань. Наприклад, у КК України передбачені такі спеціальні види основних покарань, як службові обмеження для військовослужбовців, тримання у дисциплінарному батальйоні військово-

службовців, додаткове покарання — позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, а також змішане покарання — позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю. У цілому існуючі системи кримінальних покарань дають підставу для висновку, що, по суті, людство не винайшло інших видів покарань, як позбавлення волі, штраф і пробацію (в останні роки до них додалося й таке покарання, як громадські роботи). Виходячи з цього, КК України, наприклад, передбачає п'ять видів позбавлення волі (довічне позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, арешт), три види штрафу (класичний штраф, своєрідні види штрафу — виправні роботи та службові обмеження для військовослужбовців), звільнення від відбування покарання (статті 75–78 КК) (своєрідний вид пробації), а також громадські роботи (ст. 56 КК).

Перспективи розвитку сучасного кримінального права України. Що стосується перспектив розвитку кримінального права України як галузі публічного права, то по суті, йдеться про прогнозування того, яким бачиться майбутнє кримінального права України. І хоча заняття прогнозуванням є справою невдячною, однак дозволю собі сформулювати своє розуміння того, яким мені бачиться майбутнє розвитку кримінального права України.

Кримінально-правова політика держави навряд чи зазнає кардинальних змін і, на мій погляд, буде зосереджена на ще більшій інтеграції й гармонізації кримінального права України з міжнародним і європейським кримінальним правом. Так, наприклад, основними документами, які регламентують співробітництво між Україною і ЄС, є План дій Україна-ЄС у сфері юстиції, свободи і безпеки та План-графік його імплементації. Оновлений План дій, зокрема, передбачає такі погоджені завдання й напрями співробітництва й імплементації, як протидія тероризму й організованій злочинності, зокрема, у напрямках боротьби із проявами торгівлі людьми, незаконного переправлення мігрантів, незаконного обігу наркотичних і інших заборонених товарів, корупції, підроблення документів, відмивання доходів і інших видів протиправної діяльності. Очевидно, що зазначений План уже виконується: введені в дію закони, у т. ч. кримінальні, щодо боротьби із корупцією; Верховна Рада

України 6 жовтня 2011 р. прийняла Закон «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення і до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів і одурманюючих засобів». Крім того, встановлена кримінальна відповідальність за використання коштів, здобутих від незаконного обігу зазначених засобів (ст. 306 КК України).

Досліджуючи кримінально-правову політику, не можна не згадати про відому Концепцію реформування кримінальної юстиції в Україні, яка передбачає принципові положення, у тому числі й щодо модернізації кримінального права. Вочевидь, що важливі кроки в кримінально-правовій політиці очікуються як відповіді на виклики глобалізації, посилення тенденції до міжнародного, транснаціонального характеру злочинності.

У перспективі кримінальне право як галузь права, на мій погляд, очікують дві корінні істотні зміни: перша пов'язана з підставою кримінальної відповідальності, а друга — із самим розумінням такої відповідальності. Що стосується підстави кримінальної відповідальності, то, як на мене, у кримінальному праві все ж таки відбудеться виокремлення кримінального проступку. У такому випадку підставою кримінальної відповідальності виступатиме кримінальне правопорушення у двох його різновидах: злочин і кримінальний проступок. Думаю, що перехід до кримінального проступку буде проходити у два етапи. Перший із них уже на стадії завершення, коли низка злочинів у сфері господарської діяльності віднесена до адміністративних правопорушень. Не виключено, що деякі із злочинів невеликої й середньої тяжкості також будуть віднесені до зазначених правопорушень. Другий етап — це інтегроване виокремлення всього комплексу кримінальних проступків із числа адміністративних правопорушень і деяких злочинів. Якщо це трапиться, то краще, на мій погляд, таке виокремлення зробити в окремому комплексному законі.

Другий перспективний момент пов'язаний із підставою кримінальної відповідальності і стосується можливого майбутнього дуалізму суб'єкта злочину, що підлягає кримінальній відповідальності, а саме: фізичної і юридичної особи. Перший невеликий крок

у цьому напрямку спочатку був зроблений у законодавстві про відповідальність за корупційні правопорушення, але потім цей процес було припинено. Не можна виключати, що це може бути початком руху до введення корпоративних суб'єктів у кримінальному праві з усіма наслідками, що випливають із цього: формуванням складів злочинів, вчинених такими суб'єктами; розумінням кримінальної відповідальності таких суб'єктів і багато чого іншого.

Якщо в кримінальному праві України з'являться кримінальний проступок й корпоративні суб'єкти злочинів, то це спричинить революційні зміни в нашій уяві про кримінальне право, підстави кримінальної відповідальності й розуміння такої відповідальності. Зокрема, сама кримінальна відповідальність уже зараз, відповідно до практики Страсбурзького Суду із прав людини, трактується як більш-менш серйозне обмеження державою прав і свобод людини за вчинення нею кримінального правопорушення. Вочевидь, що це вплине на ті законодавчі рішення, які необхідно буде прийняти для втілення зазначених нововведень у правове життя країни.

Далі, не можна не відзначити такий новий напрям у кримінальній політиці держави, як все більша перевага грошових стягнень над іншими видами покарань щодо певних видів злочинів. Відзначена тенденція відносної переваги штрафу над іншими видами покарання свідчить про можливість заміни штрафу позбавленням волі й навпаки. Відомо, що КК 1960 р. прямо забороняв таку заміну. Згідно із законом, про який я вже згадував, у кримінальному праві вже з'явився інститут заміни штрафу позбавленням волі (ст. 53 КК). Це також пов'язано з необхідністю переоцінки багатьох цінностей. Нарешті, не можна виключати, що в майбутньому й небережні злочини будуть виключені із числа тяжких і особливо тяжких злочинів, а це також внесе істотні корективи в кримінальне право України.

Перспективи КК України залежать від розвитку кримінального права як галузі права. У розвитку КК знову став переважати динамізм над стабільністю. За деякими підрахунками, із введенням у дію КК 2001 р. зміни й доповнення щорічно вносилися більш ніж в 260 його положень, тобто у середньому кожного місяця у Кримінальному кодексі оновлюються 2–3 його статті. І хоча очевидно, що деяка еволюція кримінального права необхідна й закономірна, однак вона

не повинна перетворюватися у поспішні невиправдані зміни КК. Далі, поведінка законодавця останнім часом дає підстави для нового прочитання принципу, згідно з яким кримінальне право є крайнім, останнім засобом протидії злочинності в суспільстві. Законодавець останнім часом повторює ті ж помилки щодо КК 2001 р., які були допущені ним і при дії КК 1960 р., а саме: прагнення вирішувати виникаючі складні життєві ситуації в політичній, соціально-економічній і інших сферах життєдіяльності людей, як йому здається, простим, але, як виявляється, неефективним способом — шляхом застосування заходів кримінально-правової відповідальності. Без сумніву, такі спроби приречені на невдачу. Крім того, поспішність і непродуманість при внесенні змін і доповнень до КК призводять до зниження якості кримінального закону, до порушення його системності й інших негативних наслідків. У той же час завдання полягає в тому, щоб забезпечити баланс між динамічністю й стабільністю КК. Звичайно, Кримінальний кодекс потребує редакційно-стилістичного уточнення тексту, виправлення допущених помилок, усунення дублювань, протиріч, які з'явилися в результаті численних його змін і доповнень. Однак корінні зміни його очікують, якщо будуть втілені в юридичну форму зазначені вище тенденції в кримінально-правовій політиці держави. Це, у свою чергу, торкнеться й суміжних галузей законодавства, які мають бути узгоджені з можливими нововведеннями в КК України. У зв'язку із цим уже починає обговорюватися ідея про прийняття КК у новій редакції.

Далі, сучасний етап розвитку суспільства й законодавства вимагає й відповідного забезпечення розвитку кримінального права, у тому числі й представниками кримінально-правової науки. Окремі вчені-криміналісти і їх колективи мають достатні можливості, щоб впливати на кримінально-правову політику держави, осмислювати нові кримінально-правові явища, обґрунтовувати моделі вдосконалювання кримінального законодавства й інших його галузей, поліпшувати кримінально-правову підготовку фахівців, впливати на професійну правосвідомість правозастосувачів і правову культуру населення. Звичайно, це вимагає певної перебудови наукового мислення, оволодіння новими підходами й прийомами, вивчення досягнень зарубіжної науки наприкінці ХІХ — на початку

XX ст., як це часто має місце зараз, тим більше що сучасні засоби комунікації надають таку можливість.

Відомо, що саме кримінально-правова наука є теоретичною основою розвитку кримінального права, удосконалення кримінального й суміжного законодавства. Суспільство чекає від науки кримінального права нового, системного продукту, пов'язаного із сучасним розумінням кримінального правопорушення й правових наслідків його вчинення. Тому в наукових дослідженнях доцільно зосередити зусилля насамперед на вирішенні стратегічних, масштабних завдань у поєднанні з тактичними, прикладними проблемами. Наука кримінального права, як відзначається в літературі, могла б досліджувати проблеми узгодження соціально-економічних, політичних, духовних змін у суспільстві з модернізацією сучасного кримінального права; сприяти досягненню громадської злагоди на таке відновлення. Розвиток комплексних, міждисциплінарних досліджень (у сукупності із представниками інших наук, і не тільки юридичних) дозволив би масштабно досліджувати кримінально-правові явища, розробляти нові технології у сфері правозастосування. Необхідно відмовитися від схоластичних, віртуальних досліджень, поставивши їх на міцний фундамент кримінальної соціології, прагматизму й здорового глузду.

Нарешті, представникам викладацького корпусу науки кримінального права слід потурбуватися про якісне підвищення рівня підготовки фахівців у галузі кримінального права. Адже не є таємницею, що ця якість не завжди відповідає сучасним вимогам.

Статья посвящена современным достижениям уголовного права Украины и освещению проблемных вопросов, которые в дальнейшем будут разрешены в данной отрасли права.

The article is devoted to the modern achievements of criminal law of Ukraine and illumination of problem questions that in future will be settled rights given.

УДК 343.2

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, главный научный сотрудник Института изучения проблем преступности НАПрН Украины, г. Харьков

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ВНЕДРЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ НАУКИ В ПРАКТИКУ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

У статті досліджені поняття, природа, функціональне призначення процесу впровадження даних наук у практику боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: *упровадження, результати науки, наукові дані, практика боротьби зі злочинністю, процес упровадження.*

Исследования проблем борьбы с преступностью осуществляются для того, чтобы полученные в его итоге результаты были внедрены в практику соответствующих правоохранительных и судебных органов. Именно практика является конечным пунктом всех подлинно научных исследований, призванных служить обществу путем удовлетворения его насущных потребностей. Именно практическая важность рассматриваемой проблемы и обуславливает актуальность ее теоретического исследования. Если в сфере производства «проблема внедрения до сих пор остается весьма далекой от своего решения»¹, то в области борьбы с преступностью она только лишь ставится², в связи с чем не исследовался весь комплекс вопросов, относящихся к данной теме, и, прежде всего, не выяснено понятие внедрения научных результатов в практику борьбы с преступностью, его принципы, субъекты, структура и др. Между тем правильное решение названных, равно как и других, связанных с ними вопросов должно осуществляться с определенных

¹ Рассохин В. П. Правовой механизм единой политики развития науки и техники // Сов. государство и право. – 1980. – № 4. – С. 95.

² См.: Аржанова В. Н., Ефимов И. П. Организация, формы и методы внедрения научных рекомендаций в практику расследования преступлений. – М.: Юриздат, 1978. – С. 157.

методологических позиций. На это обстоятельство следует обратить особое внимание, так как «в области общественных наук актуальное значение имеет проблема методологии и методики разработки и внедрения технологий. Если у других наук в этой области имеются солидные достижения, опыт, традиции, то обществоведение должно организовать и провести новые специальные исследования, основанные, безусловно, на предыдущем опыте и достижениях марксистско-ленинских общественных наук, на принципах диалектического и исторического материализма»¹.

Указания эти в полной мере справедливы и для правоведения, где также нет специальных исследований методологии и методики осуществления разработок и внедрения научных результатов в практику борьбы с преступностью. Именно поэтому при исследовании поставленных вопросов необходимо исходить из тех достижений, которые отражены в науковедческой, экономической, технической и другой литературе.

Следует, однако, заметить, что и в этих науках до сих пор не ясно, как обозначать воплощение научных данных в практику: внедрение, реализация, приложение, материализация, освоение, потребление научных данных практикой или еще как-то иначе. Именно поэтому в различных исследованиях используется для обозначения одного и того же явления различная терминология. Но наиболее часто воплощение данных науки в практику обозначается термином «внедрение». Справедливости ради заметим, что правомерность использования именно этого термина все еще оспаривается. Для некоторых ученых до недавнего времени было непонятно, «что представляет так называемое “внедрение” научно-исследовательской работы»² в практику. С точки зрения существа, природы и структуры данного процесса в нем действительно еще много неясного. Но с позиций наименования этот технологический феномен следует рассматривать и обозначать как «внедрение» научных результатов в практику борьбы с преступностью. Заметим, что данный термин стал не только наиболее распространенным, но получил директивное и даже нормативное признание.

¹ Стефанов Н. Общественные науки и сознания технология : пер. с болг. – М., 1976. – С. 220.

² Завлин П. Н., Щербаков А. И., Юделевич М. А. Труд в сфере науки. – М. : Экономика, 1973. – С. 90.

О внедрении результатов науки в производство, практику говорится в различных документах, в частности этот термин используется в подзаконных актах¹. Получил он всеобщее признание и на практике. Достаточно сказать, что одна из «ведущих внедренческих организаций» бывшего Союза именовалась «Союзпромвнедрение»².

Заметим, однако, что при всей распространенности указанного термина в литературе при его интерпретации в него вкладываются различные смыслы и содержания. Понятно, что такое положение не способствует правильному подходу к решению всего многообразия возникающих на практике и в науке проблем и потому не может считаться удовлетворительным. Следовательно, выработка однозначного понятия «внедрение данных науки в практику» имеет не только научное, но и непосредственно практическое значение. Достижение названного единства обеспечит взаимопонимание ученых между собой, практиков с учеными и друг с другом. На этой основе можно выработать единый подход к решению многих важных вопросов внедрения достижений науки в практику борьбы с преступностью.

Что же следует понимать под «внедрением достижений науки в практику» вообще и в практику борьбы с преступностью в частности? До последнего времени в литературе по проблемам внедрения новой техники в практику наиболее распространенным было мнение о том, «что сдача и приемка результатов исследований и разработок, проведение соответствующих испытаний — это и есть внедрение»³.

Действительно, без передачи научных данных тем, кто их должен получить, и приема этих данных конкретным органом или учреждением нет и не может быть процесса внедрения. Но передача и прием — один из необходимых этапов общего процесса внедрения, и потому он не может отождествляться с самим названным процессом. Последний не только длительней по времени, но и сложнее по содержанию. При этом не имеет существенного значения то,

¹ См. Приказ Генерального прокурора СССР № 18 от 26.04.84 г.

² Ромашок В. Снова новинки «невидимки» // Известия. — 1984. — 9 апр. (№ 100 (20811)). — С. 2; Карпец И. И. Социалистическая криминология. Состояние. Задачи. Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1988. — Вып. 47. — С. 3–17.

³ Ринг М. П. Хозрасчетная система создания и внедрения новой техники. — М., 1982. — С. 90.

насколько успешной была апробация научных данных в самой производственной практике. Каким бы успешным ни было практическое испытание научных данных, само оно не может отождествляться с процессом внедрения, ибо испытание есть один из элементов процессов внедрения, но не сам процесс. Именно поэтому рассмотренное понимание внедрения достижений науки в практику не может быть приемлемым.

Б. Е. Патон пишет, что «внедрить достижения науки в производство — значит добиваться осуществления новых технических идей, применения новых машин и механизмов»¹. Здесь для характеристики внедрения использована несовершенная форма глагола «добиваться», что удачно отражает сам процесс внедрения, его незавершенность, но не говорит о результате этого процесса. Между тем для уяснения сущности внедрения данных науки в практику важно правильно отразить в определении обе его стороны, т. е. и процесс, и результат внедрения.

Анализируя рассматриваемый вопрос применительно к технике, В. И. Павлюченко под внедрением понимает массовое распространение новой техники².

Представляется, что критерий массовости распространения не может считаться достаточным, а тем более адекватным, ибо распространение может быть массовым, а цели внедрения все же достигнуты не будут. Внедрение, в том числе в области техники, не сводится к распространению, ибо процесс внедрения науки в практику осуществляется и должен привести к определенной социально полезной цели. В качестве такой цели в области техники выступает ожидаемый экономический или другой производственный эффект. От внедрения техники нужно получить тот результат, который ожидается ее создателями, то, на что эта техника фактически рассчитана.

Таким образом, внедрение техники в практику осуществляется не ради ее распространения, а для получения конкретного экономического или иного позитивного социального эффекта, который и выступает в качестве ЕГО конечной цели. Подчеркнуть это обстоятельство весь-

¹ Патон Б. Е. От внедрения — к сотрудничеству // Правда. — 1981. — 12 нояб.

² Павлюченко В. И. Экологические проблемы управления научно-техническим прогрессом. — М., 1973. — С. 205.

ма важно, ибо и в сфере борьбы с преступностью внедрение тех или иных научных результатов, в том числе специальной техники, осуществляется с целью повышения эффективности этой борьбы и позитивного решения соответствующих задач.

М. П. Ринг утверждает, что «сущность внедрения в производство новой техники и прогрессивной технологии состоит в перманентном предотвращении, нейтрализации или преодолении сложностей, трудностей и преград для использования результатов работы по новой технике на всех стадиях и многих этапах»¹. Обосновывая свою точку зрения на изложенное понятие внедрения научных достижений в практику, М. П. Ринг пишет далее, что «внедрение (точное выражение сути явления) есть проникновение, несмотря на противодействие, для использования результатов исследований и разработок в сфере самой науки, в производстве и в других сферах жизни»². Исходя из такой интерпретации рассматриваемого понятия, автор приходит к выводу, что «внедрение — это процесс преодоления всего того, что тормозит научно-технический процесс»³. Возникает вопрос: а если на данном этапе или в конкретный момент отсутствуют какие-либо сложности, трудности или преграды для внедрения в практику конкретной техники, тогда что, отсутствует и сам процесс внедрения названной техники в производственную практику? Очевидно нет, ибо разработанная техника без каких-либо трудностей и сложностей воспринимается практикой и широко используется в различных производственных процессах. Но может ли быть применена названная техника в конкретном производстве, минуя процесс ее внедрения в практику? Если так, то отсутствуют и основания для выделения каких-либо стадий работ по новой технике, о существовании которых правильно пишет сам автор.

Но суть дела даже не в этом. При рассматриваемом подходе утрачивается грань между процессом производства новых знаний, техники, технологии и практическим их использованием в народном хозяйстве, других социальных сферах. С позиций анализируемого подхода внедрение научных достижений в практику выступает в качестве факультативного, а не обязательного элемента.

¹ Ринг М. П. Указ. соч. – С. 91.

² Там же. – С. 93–94.

³ Там же. – С. 91.

Как это видно из доводов М. П. Ринга, внедрение имеет место там и тогда, где и когда возникли «сложности, трудности и преграды для использования результатов работ по новой технике». Отсюда и содержание процесса внедрения достижений науки сводится к «перманентному предотвращению, нейтрализации или преодолению» названных сложностей, трудностей и преград на пути использования достижений науки. Получается, что в основу понятия «внедрение новой техники» кладется не закономерное и позитивное, а нечто случайное и негативное, с которым следует бороться ввиду того, что оно в сложившейся ситуации мешает использованию достижений науки и техники в конкретной сфере практики. Понятно, что с любым негативным явлением, которое «делает процесс внедрения нового трудным, медленным, болезненным», следует бороться и делать это нужно быстро и эффективно. Однако природу процесса внедрения нового в практику определяют не указанные негативные явления и не борьба с ними образует содержание названного процесса, а значит, и рассматриваемого научного понятия.

Иной подход к определению понятия внедрения науки в практику предлагает М. С. Минтаиров. В его основу автор кладет действительно присущий данному явлению организационный момент. По его мнению, «под внедрением новых видов техники следует понимать процесс организации ее выпуска в массовом масштабе на конкретном промышленном предприятии с заранее предусмотренными технико-экономическими показателями, имеющими более высокий экономический эффект, чем у применявшейся техники или удовлетворяющий новые потребности»¹.

В самом деле, без организации нет и не может быть внедрения достижений науки в практику, однако сущность внедрения не в организации процесса внедрения, а в самом процессе, содержание которого образует воплощение достижений науки в практику, т. е. их материализация. Организация названного процесса предшествует и в то же время сопутствует внедрению, но самим внедрением не является. По этим соображениям и данное определение не может быть принято.

¹ Минтаиров М. С. Организация использования достижений науки и техники в народном хозяйстве // Экономические проблемы научно-технического прогресса. – М., 1979. – С. 111.

Как видим, ни одно из рассмотренных понятий не отражает всего многообразия содержания внедрения результатов науки в практику. Каждое из них лишь односторонне, а значит, и неполно характеризует одну из реальных, пусть даже существенных сторон рассматриваемого явления. Между тем лишь всесторонний подход к исследованию названного явления позволит дать полное и, самое главное, адекватное представление об этом явлении.

Заметим, что внедрение, о какой бы сфере общественной практики ни шла речь, всегда есть деятельность конкретных субъектов, осуществляемая с целью достижения определенного результата. Названная деятельность процессуальна по своему характеру, и это обстоятельство не может не учитываться при выяснении сущности внедрения данных науки в практику борьбы с преступностью.

Прежде всего следует подчеркнуть, что внедрение достижений науки в практику борьбы с преступностью необходимо рассматривать в двух относительно самостоятельных, но объективно взаимосвязанных аспектах: процессуальном и результативном.

Внедрение как процесс характеризует движение конечного научного результата от конкретного научного подразделения к моменту его воплощения в соответствующей сфере практики борьбы с преступностью. Движение это происходит в структуре деятельности определенных субъектов, осуществляющих внедрение данных науки в практику. Последняя состоит из различных действий, которые отличаются своим назначением, ролью в достижении поставленной цели и местом в общем процессе внедрения. Эти действия по своему целевому назначению объединяются в особые функциональные формирования, которые и образуют самостоятельные части, из единства которых и состоит весь процесс внедрения науки в практику борьбы с преступностью. Являясь важным, относительно самостоятельным пунктом в общем процессе внедрения научных данных в практику борьбы с преступностью, указанные части процесса выступают и поэтому обозначаются в качестве этапов процесса внедрения.

Деятельность, образующая содержание данного процесса, осуществляется планомерно-поступательно, по определенным правилам. Последние определяют и сущность, и весь строй процесса внедрения, в силу чего они выступают в качестве принципов про-

цесса внедрения. Все перечисленные признаки процесса внедрения требуют самостоятельного исследования. Здесь же укажем, что в процессуальном аспекте включение конкретного научного результата в наличную систему средств борьбы с преступностью и образует содержание процесса внедрения достижений науки в практику борьбы с преступностью. Иначе говоря, процессуальный аспект понятия внедрения отражает функциональный аспект материализации результатов научного исследования в практику борьбы с преступностью, в итоге которой повышается эффективность данного вида борьбы.

Внедрение как результат есть итог соответствующего процесса, его конечный пункт. Поэтому, отмечая зависимость результата внедрения от качества осуществленного процесса, можно сказать: каков процесс внедрения, таков и его конечный результат. И это действительно так. Достоверно установлено, что «по существу результат реализации цели не содержит и не может содержать ничего такого, что не сообщалось бы ему процессом реализации цели и не определялось реальной деятельностью человека. Продукт труда такой, каким он делается. Ничем другим он не может быть и не бывает»¹. Если мы хотим, чтобы конечный результат внедрения был надлежащим, т. е. таким, каким он запланирован, необходимо, чтобы сам процесс внедрения осуществлялся на соответствующем уровне и обеспечивал достижение результата необходимого качества.

Учитывая поэтапный подход к процессу внедрения, следует указать на важность доброкачественного осуществления деятельности на каждом этапе внедрения с целью достижения промежуточного результата вполне определенного (необходимого) качества. Соблюдение этого требования весьма существенно, ибо каждый промежуточный результат выступает как средство достижения конечного результата внедрения и, следовательно, последний находится в прямой зависимости от качественной определенности всей совокупности результатов общего процесса внедрения достижений науки в практику борьбы с преступностью.

Как видим, каждый этап внедрения вносит свой вклад в достижение конечного результата. Последний является общим и со-

¹ Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат». – М., 1967. – С. 131.

вместным результатом деятельности всех субъектов внедрения, осуществлявших данный процесс на соответствующем этапе.

Процесс внедрения характеризуется функциональным динамизмом. Результату внедрения, напротив, присуща статика. Если научный результат внедрен в практику — значит, он укоренился в структуре процесса борьбы с преступностью, стал его составным элементом, без которого этот процесс не может рассматриваться как функционально доброкачественный, соответствующий предъявляемым к нему научно обоснованным требованиям.

Внедренный в практику результат должен принести процессу борьбы с преступностью определенный положительный эффект. Выполнить эту свою роль такой результат может лишь в процессе своего функционирования. Но эта его роль осуществляется в структуре процесса борьбы с преступностью, т. е. после завершения внедрения конкретного результата в практику названной борьбы, и поэтому не может включаться в структуру процесса внедрения.

С учетом всего изложенного укажем, что включение научного результата в практику борьбы с преступностью, приносящее предусмотренный положительный эффект, и образует содержание рассматриваемого понятия.

В заключение подчеркнем, что внедренные в практику борьбы с преступностью новые (последние) достижения науки по истечении определенного периода, естественно, стареют. Они постепенно отстают от нужд практики, в связи с чем возникает потребность в поиске путей их удовлетворения. Отсутствие на первом этапе новых научных данных, техники и технологии заставляет соответствующие практические органы принимать меры к усовершенствованию имеющихся средств борьбы с преступностью. Приведенные на такой основе в новое качественное состояние названные средства могут представлять ценность не только для данного территориального органа, но и для всей системы. В такой ситуации возникает необходимость распространения усовершенствований техники, технологии или иных средств борьбы с преступностью на всю систему органов, ведущих эту борьбу. И хотя в результате такого распространения достигается повышенный социальный эффект, его все же нельзя отождествлять с внедрением или рассматривать как одну из его возможных разновидностей. Такого рода невозможность

обусловливается тем, что ни процесс распространения новых данных, ни его конечный результат не отвечают уже рассмотренным параметрическим характеристикам процесса внедрения данных науки в практику борьбы с преступностью.

Исследованы понятия, природа, функциональное назначение процесса внедрения данных наук в практику борьбы с преступностью.

В статье исследованы понятия, природа, функциональное назначение процесса внедрения данных наук в практику борьбы с преступностью.

Concepts, nature, are investigational in the article, functional setting of process of introduction of these sciences in practice of combating crime.

Рекомендовано до опублікування на засідання сектору дослідження проблем слідчої, судової та прокурорської діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 5 від 29.05.2012 р.).

УДК 343.851

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу сутності, передумов формування, визначенню поняття кримінологічної політики України та розгляду основних стратегій запобігання злочинності.

Ключові слова: кримінологічна політика України, запобігання злочинності, протидія злочинності, стратегії запобігання злочинності.

Як свідчить історичний досвід людства у протидії злочинності, ні своєчасне і повне реагування на злочини, ні кримінальне переслідування осіб, що їх вчинили, ні застосування кримінального покарання, ні вдосконалення порядку і умов їх відбування/виконання не спроможні повною мірою розв'язати проблему зведення до мінімуму злочинності, дії причин й умов, що її породжують і їй сприяють, зменшити взагалі криміногенний потенціал суспільства — це невичерпне джерело кримінальних (і не тільки!) проявів. Вважалось і вважається, що більші перспективи у цьому відношенні мають здійснення випереджального діяння щодо останніх і на цій основі — запобігання злочинності¹.

¹ Див.: Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – С. 195.

Цілком зрозуміло, що для протидії злочинності, зниження рівня криміногенного потенціалу суспільства (а він є) недостатньо одних лише заходів кримінально-правової дії. Планомірна протидія злочинності з метою її поступового скорочення пов'язується не стільки з кримінально-правовою, скільки з кримінологічною стратегією запобігання злочинності. Ця стратегія в різні часи і у тих чи інших авторів розглядалася то як складова частина кримінально-правової політики (політика у сфері протидії злочинності, превентивна політика, загальна теорія боротьби зі злочинністю, державна політика щодо протидії злочинності тощо)¹, то як самостійний запобіжний напрям — кримінологічна політика держави щодо запобігання злочинності, яка має свою сутність, засади, принципи, доктринальні приписи та інші вихідні дані².

На нашу думку, *кримінологічна політика* — це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань і світового досвіду визначає методологічні засади та шляхи, котрими керується держава та її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності.

Кримінологічна політика, таким чином, є, образно кажучи, ідеологічним генератором, який підвищує «запобіжну напругу» в суспільстві, формує в ньому соціальну толерантність і повагу до соціальних цінностей, сприяє накопиченню в суспільних відносинах так званого «соціального капіталу» (громадський правопорядок, повага до особистості, довіра, чесність, порядність тощо).

¹ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики (понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права) / М. П. Чубинский. — М. : ИНФРА-М, 2008. — С. 78; Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы / В. С. Зеленецкий. — Харьков : Основа, 1994. — С. 100–101; Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты / С. С. Босхолов. — М. : УКЦ «ЮрИнфоР», 1999. — С. 32; Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження / О. М. Литвак. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — С. 54; Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики : монографія / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005. — С. 8–9.

² Бабаев М. М. О соотношении уголовной и криминологической политики / М. М. Бабаев // Проблемы социологии уголовного права : сб. науч. тр. — М., 1982. — С. 12; Зелінський А. Ф. Кримінальна політика: за і проти / А. Ф. Зелінський // Право України. — 1992. — № 8. — С. 34; Голіна В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми / В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 182–190 та ін.

Кримінологічна політика — це власна доктрина, в якій прозоро і чітко простежуються політична воля держави на розглядвану проблему, її наміри і рішучі дії. Влада — основний, організаційний, регулятивно-контролюючий початок політики. Влада, безсумнівно, являє собою засіб здійснення будь-якої, у тому числі кримінологічної, політики. Тому політика нерепресивної протидії злочинності повинна виходити як директивний акт від вищих владних структур, яким керуються всі органи влади, управління, самоврядування, громадські організації з низу і до верху.

Сутність і зміст кримінологічної політики розроблялись у кримінологічній теорії і частково втілювалися на практиці як у радянський, так і пострадянський періоди, зокрема, в Україні.

Наприклад, у Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (далі — Концепція) у розділі «Шляхи і способи розв'язання проблем» передбачені напрями кримінологічної державної політики запобігання злочинності: удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень; підвищення вимог до осіб, відповідальних за роботу із зверненнями громадян, забезпечення принципового реагування на факти порушення прав і свобод людини; визначення критеріїв оцінки роботи правоохоронних органів з профілактики правопорушень; активізація участі громадськості в забезпеченні правопорядку в державі тощо.

Як записано у Концепції, метою здійснення кримінологічної політики є забезпечення її ефективної реалізації шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин й умов учинення злочинів, захист інтересів людини, суспільства і держави від протиправних посягань, налагодження дієвої співпраці між органами влади та громадськістю в зазначеній сфері¹.

Аналізуючи наведену модель кримінологічної політики, можна зробити висновок, що остання письмово зафіксована у певних державних документах, в яких містяться поточні і перспективні її на-

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1209 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

міри, ідеї, завдання, стратегії у сфері саме запобігання злочинності. Таким державним документом може бути закон чи підзаконний акт, наприклад: основи державної політики запобігання злочинності; концепція державної програми профілактики правопорушень; концепція реалізації державної політики у сфері запобігання злочинності; національна стратегія запобігання злочинності тощо. Головне — у назві має йтися про запобігання злочинності, а не про щось інше, що може викликати питання і невірно орієнтувати суб'єктів запобіжної діяльності.

Разом із тим звертає на себе увагу безсистемний набір численних — подекуди дрібних, політично заангажованих, абстрактно сформульованих, а тому безперспективних — з точки зору їх виконання суб'єктами запобігання злочинності — напрямів кримінологічної політики. Цей стереотип чиновницького визначення шляхів і способів розв'язання проблем, до речі, наспіх сформульованих або запозичених з минулих таких самих концепцій, планів заходів, програм, — данина минулим підходам до проблеми запобігання злочинності. Недарма у Концепції зазначається, що *«погіршення соціально-економічної ситуації в державі негативно позначається на криміногенній ситуації, зумовлює необхідність формування принципово нових підходів до розв'язання проблем у сфері профілактики правопорушень»*¹.

Державі і суспільству потрібна динамічна запобіжна система «швидкого реагування», яка базується на кримінологічній теорії, вітчизняному та міжнародному досвіді запобігання злочинності. Якщо метою кримінологічної політики є скорочення кількісно-якісних показників злочинності в країні (а іншого бажати чи планувати — це утопія), то для досягнення цієї мети потрібні адекватні засоби. У спрощеному вигляді запобігання злочинності полягає у: посиленні запобіжного ефекту соціальної політики у державі з метою випередження появи, обмеження, усунення існуючих криміногенних явищ злочинності й ослаблення тим самим криміногенного потенціалу в суспільстві; відверненні злочинних проявів зараз; усуненні можливостей вчинення злочинів потім. Науковою базою

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1209 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

кримінологічної політики є теорія запобігання злочинності, яка ґрунтується на розумінні і поясненні її причин та умов. Визначаючи кримінальну політику у широкому розумінні, Ф. фон Ліст підкреслював, що вона є систематичною сукупністю напрямів, які базуються на науковому дослідженні причин злочинності¹. Сучасна українська кримінологія виходить із того, що злочинна поведінка обумовлена врешті-решт комплексом різних за природою, силою впливу, ступенем криміногенності негативних соціальних і біологічних явищ, які породжують або сприяють злочинності у цілому та її окремим проявам. Отже, теорія запобігання злочинності формується на уявленнях про те, що поступове витіснення негативних явищ, випередження появи нових, обмеження, усунення їх дій, захист матеріальних цінностей, життя та свобод громадян, подолання страху перед злочинністю і набуття почуття захисту, а також своєчасне відвернення і припинення злочинів можуть бути здійснені державою і суспільством на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному рівнях. Вихідні положення цієї теорії викладені в багатьох наукових працях².

Розробці теорії запобігання злочинності служить Концепція розвитку кримінологічної науки України на початку XXI ст.³ Теорія запобігання злочинності — квінтесенція, продукт розвитку всієї української кримінологічної науки. Тому кримінологічна політика України має враховувати останні сучасні і зарубіжні її досягнення. При розробці кримінологічної політики уряду слід активніше співпрацювати з професіоналами, які безпосередньо займаються вті-

¹ Лист Ф. фон. Преступление как социально патологическое явление / Ф. фон Лист // Криминология. Тексты XIX – начала XX веков (история социологии преступности) : хрестоматия : в 4 т. / сост. и предисл. И. П. Рущенко. Т. 1: Уголовно-статистические исследования. – Харьков : Харьк. нац. ун-т внутр. дел, 2009. – С. 78.

² Див., наприклад: Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1977. – 256 с.; Голина В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В. В. Голина. – Киев : УМК ВО, 1989. – 72 с.; Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография / И. Н. Даньшин. – Харьков : Прапор, 2005. – 224 с.; Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) / В. О. Туляков. – О. : Юрид. л-ра, 2000. – 336 с.; Голина В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голина. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.; та ін.

³ Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюлетень. – К., 2007. – № 9. – С. 4–29.

ленням політики у життя, відслідковують здійснення її напрямів, оцінюють результати.

Зміст кримінологічної політики (окремого законодавчого акту чи складової частини загальної державної програми запобігання/протидії злочинності) може бути різним, але, як уявляється, необхідно дотримуватися певної структури тексту, що дозволить викласти основні положення, наміри влади, заходи і засоби досягнення цілей, ресурсне забезпечення, здійснення ресурсного забезпечення, контролю, оцінки досягнутих результатів тощо.

Структуру розділів описової частини кримінологічної політики можна частково запозичити, наприклад, із Концепції. Обов'язковими розділами основ кримінологічної політики (якщо вона створюється як окремий директивний законодавчий акт) мають бути такі: визначення проблеми, на вирішення якої спрямована кримінологічна політика; аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності прийняття даної кримінологічної політики для її розв'язання; мета кримінологічної політики; визначення оптимального варіанта сформування проблеми на основі порівняльного аналізу запропонованих можливих варіантів; стратегії та методи досягнення поставлених цілей.

У понятійному апараті кримінології з'явилося таке поняття, як «стратегія». Стратегія — це засоби досягнення цілей, мистецтво ведення боротьби зі злочинністю або її окремими проявами, вибір вирішального напрямку для досягнення заздалегідь накреслених цілей¹. Стрижнем кримінологічних стратегій є методи запобіжного впливу, під якими розуміються науково сформульовані способи руйнівного запобіжного впливу на криміногенні явища (вони в теорії кримінології отримали назву — об'єкти). В якості зразка можуть бути використані рекомендації VII Конгресу ООН із запобігання злочинності і поводження із правопорушниками (26 серпня — 6 вересня 1985 р., м. Мілан), в яких розрізняються два види стратегій: побічний і прямий. До першого належать: підвищення рівня життя (забезпечення відповідних житлових умов, харчування, зайнятості, пенсійне і соціальне забезпечення); надання належної освіти і виховання дітям; створення умов для конструктивного прове-

¹ Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. — М. : Наука, 1990. — С. 13.

дення вільного часу молодими людьми; підвищення можливості отримання роботи, професійної підготовки й освіти для безробітних молодих людей і молоді, для осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі, та ін. По суті ці стратегії добре відомі. У вітчизняній кримінології ще за радянських часів вони отримали назву — загальносоціальні заходи запобігання злочинності. Загальносоціальне запобігання злочинності реалізує антикриміногенний потенціал суспільства в цілому та всіх його інститутів. Другий вид передбачає такі стратегії.

1. *Втручання в кризові ситуації* (різновид послуг у межах загальної системи соціального забезпечення, яке доступно всім віковим категоріям населення). Ці послуги мають широкий характер: від простої поради за телефоном до надання житла та медичного обслуговування, деїнтоксикації у випадках зловживання наркотиками чи звичайного фізіотерапевтичного лікування. Пріоритетними напрямками у цьому слід визначити: розвідувально-розшукову роботу у кримінальній сфері та виховну роботу за допомогою ЗМІ; отримання за допомогою оперативно-розшукових засобів стратегічної інформації про злочинні, у тому числі терористичні, структури, угруповання, їх лідерів, технічне озброєння, об'єкти нападу, міжнародні зв'язки; розвідка у кримінальному середовищі з метою збирання інформації про підготовку вчинення — особливо масштабних і резонансних — злочинів; створення спеціалізованих структур боротьби зі злочинними проявами, які за своїми можливостями, організаційною побудовою, оперативною реакцією на швидко мінливі ситуації у сфері злочинності могли б на рівних здійснювати боротьбу з нею; запобігання корисливо-насильницьким і насильницьким злочинам шляхом оперативно-розшукової роботи; створення достатньої кількості спеціально-психологічних служб у місцях відбування покарання неповнолітніми, які вперше вчинили злочин; активізація протидії пияцтву, алкоголізму, наркоманії, що, як давно відомо, є надійним засобом запобігання злочинності; своєчасне виявлення і поставлення на профілактичний облік осіб, які потенційно схильні до вчинення злочинів, особливо в сімейно-побутовій сфері (Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»).

2. *Зменшення можливостей вчинення злочинів і правопорушень*. Первинно ця стратегія була задумана її розробниками як соціальний

метод містобудування, архітектурного забезпечення безпеки промислових підприємств, житлових приміщень, освітлення банків, маркування товарів, цінних предметів, використання систем контролю, патрулювання поліції разом із громадськістю та ін. У модернізованому вигляді цю стратегію можна представити як стратегію «захисного простору і фізичних бар'єрів для злочинності», що спрямована на: обмеження, а за можливості й повне усунення технічних та організаційних умов, що сприяють діяльності злочинців; посилення патрулювання в тих населених пунктах і районах міст, особливо на ринках, вокзалах, пристанях, аеропортах, у вечірній та нічний час; створення міліцейських моторизованих частин (груп) з метою мобільного реагування на факти правопорушень, удосконалення традиційних видів патрулювання (пішки, на велосипедах, конях); за складних криміногенних ситуацій створення загонів колективної самооборони громадян за місцем проживання, розташування дачних ділянок, садиб тощо; організацію в районах запобіжної системи за типом «Під наглядом сусідів» (через дільничних інспекторів); практикування комплексних оперативно-запобіжних заходів у тих населених пунктах, де спостерігається напружена криміногенна обстановка; введення спеціальної підготовки співробітників міліції (груп) для реагування на найбільш поширені прояви злочинності, у тому числі насильства в сім'ї, захоплення заручників; упровадження кримінологічної поінформованості населення про злочинність та заходи запобігання на кшталт видання безкоштовних брошур типу «Як не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру?».

Тут наведені лише окремі і то більш для ілюстрації приклади запобіжних спроможностей стратегії зменшення фізичних можливостей вчинення злочинів. Конкретизація, винахід ефективних заходів цієї стратегії залежить від особливостей регіону, криміногенної обстановки, законодавства, практики його застосування, професійності їх розробників.

3. *Виховно-запобіжна та інформаційна робота з населенням.* Громадськість має отримувати інформацію про злочинність та запобіжні заходи. Ні кримінологічна політика, ні правоохоронні органи не можуть ефективно діяти без позитивного ставлення й активної підтримки з боку суспільства, свідомих громадян. У рекомен-

даціях VII Конгресу ООН наполягається на проведенні пропагандистських кампаній за допомогою ЗМІ, зібрань громадськості, релігійних заходів. У залежності від цілей розрізняються такі види пропагандистських кампаній: а) інформація про заходи щодо запобігання злочинності; б) інформація про роботу поліції/міліції: роз'яснення її ролі і надання інформації про злочинну діяльність; в) інформація за правовими питаннями для того, щоб громадяни знали і виконували закони. У деяких країнах у рамках цієї стратегії передбачається відвідування виправних колоній з метою залякування, змагання щодо запобігання злочинності, які проводяться в школах, вузах, районах.

Ми вважаємо, що елементами цієї стратегії можуть бути: орієнтування ЗМІ на запобіжну роботу серед злочинного середовища; кримінологічна поінформованість населення через ЗМІ про злочинність у конкретній місцевості з метою спонукання населення до позитивної активної поведінки, усунення віктимної поведінки, розкриття засобів і прийомів вчинення злочинів, тобто зняття таємниці з діяльності злочинців, виявлення латентних злочинів; пропагандистські кампанії з використанням ЗМІ; формування позитивного образу співробітника правоохоронних органів; розробка силами громадських, релігійних, правоохоронних та інших структур програм пропаганди ненасильства, доброго ставлення до оточуючих; посилення патріотичного виховання з використанням нових форм і методів; розробка програм зменшення віктимізації і віктимності для різних соціальних груп населення як засобу запобігання різним злочинним проявам. Це також лише зразки напрямів розглядуваної стратегії запобігання злочинності.

4. *Залучення громадськості до запобігання злочинності.* Широке залучення громадян у сферу запобіжної діяльності як стратегія протидії злочинності передбачає розвиток правосвідомості і розуміння єдності суспільних та особистих інтересів. Для цього потрібна тривала та добре організована робота щодо поширення відповідних знань, створення громадських структур, налагодження взаємодії й координації з державними суб'єктами запобігання злочинності. У різних країнах склад і функції тих чи інших форм громадських організацій неоднаковий, однак їх можна класифікувати наступним чином: а) органи, які виконують чітко профілактичні

функції; б) неофіційні асоціації, головною функцією яких є вирішення спорів; в) громадські організації, основною функцією яких є патрулювання разом із поліцією, надання допомоги поліції і спрямованість на налагоджування довірливих стосунків між поліцією і населенням.

Для нашої країни, в якій ще не створена розгалужена система громадських організацій запобіжної спрямованості, ознайомлення зі світовим досвідом залучення громадян до протидії злочинності є досить перспективним.

5. *Надання допомоги жертвам злочинів.* Надання моральної підтримки і матеріальної допомоги громадянам, які потерпіли від злочинів, — завдання правової держави. Відповідно до розд. 1 «Загальні положення» Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схваленої Указом Президента України від 28 грудня 2004 р., проблема захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, належного поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, як свідчать результати аналізу законодавства та практики його застосування, залишається надзвичайно актуальною. За статистичними даними, в Україні офіційно протягом лише 2006–2011 рр. стали жертвами різних злочинів понад 1,5 млн осіб. Суми збитків у грошовому виразі тут ледве чи показові, вони дуже великі, навіть не піддаються обліку, оскільки йдеться про життя і здоров'я людей. І хоча у багатьох випадках потерпілим (чи їх представникам) може бути за рішенням суду відшкодована шкода, заподіяна вчиненим злочином, проте у повному обсязі це рідко здійснюється на практиці, а у випадках, коли злочинця не встановлено або він переховується, — цього взагалі не відбувається¹.

Надання допомоги потерпілим, жертвам розглядається як далекоглядна державна стратегія запобігання злочинності, що передбачає, по-перше, довіру і співробітництво реальних і потенційних потерпілих з правоохоронними органами з метою, зокрема, випередження вчинення злочинних проявів насильницького характеру; по-друге, розширення прав потерпілих при досудовому і судовому

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол. авт. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссрууд, 2008. — С. 287–288.

розгляді кримінальних справ, а головне — обов'язкове врахування правоохоронними і судовими органами обґрунтованої позиції потерпілих при вирішенні питань відбування/виконання покарання (помилування, амністія, умовно-дострокове звільнення тощо); по-третє, широке впровадження компенсаційного принципу відшкодування шкоди потерпілим матиме стримуючий вплив на злочинну мотивацію.

Стаття посвячена аналізу сутності, предпосылок формування, определению понятия криминологической политики в Украине и рассмотрению основных стратегий предупреждения преступности.

The article is devoted the analysis of essence, forming pre-conditions, to determination of concept of criminology policy in Ukraine and consideration of basic strategies of prevention of crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 1 від 4 січня 2012 р.).

УДК 343.848

В. І. Борисов, директор ІВПЗ НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, м. Харків;

В. С. Батиргарєєва, вчений секретар ІВПЗ НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, м. Харків;

І. С. Яковець, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, м. Харків;

О. І. Опанасенков, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України, м. Харків

СТАВЛЕННЯ СОЦІУМУ ДО МОЖЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КОЛИШНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

Стаття присвячена актуальному питанню — ставлення соціуму до можливостей соціальної адаптації колишніх засуджених. Фахівці зазначають, що на ефективність процесу соціальної адаптації та інтеграції осіб, які відбули покарання, істотний вплив має середовище. Неприйняття суспільством, небажання надати допомогу або посприяти в будь-якому питанні, «таврування», «стигматизація» раніше засуджених перешкоджають їх поверненню в суспільство.

Ключові слова: соціальна адаптація колишніх засуджених, соціальне середовище, суспільство.

Серед сучасних злободенних тем українського загалу чи не найактуальнішими питаннями є ставлення населення до злочинності, визначення в суспільстві ступеня занепокоєння з приводу загострення криміногенної ситуації та вимір довіри людей щодо здатності правоохоронних органів захистити пересічну особу від зло-

чинних посягань. З другого боку, доведеним є той факт, що від ставлення пересічних громадян та суспільства в цілому до колишніх в'язнів певною мірою залежить успішність процесу соціальної адаптації та реінтеграції останніх в активне суспільне життя.

Фахівці зазначають, що на ефективність процесу соціальної адаптації та інтеграції осіб, які відбули покарання, істотний вплив має середовище. Скільки б не велася виховна робота із засудженими в установах виконання покарань, якою б діючою вона не була, але якщо оточуюче середовище за межами цих установ негативно сприймає групу, то успішна адаптація колишніх в'язнів навряд чи відбудеться. Соціальне середовище не тільки надає індивідууму надію та ресурси, необхідні для його ефективної адаптації, але й містить у собі певний ризик для нього. Неприйняття суспільством, небажання надати допомогу або посприяти в будь-якому питанні, «таврування», «стигматизація» раніше засуджених перешкоджають їх поверненню в суспільство¹.

У зв'язку із зазначеним особливою актуальності набуває питання вектора сприйняття населенням України проблем колишніх засуджених та спроможність і бажання широкого загалу до надання цим людям необхідної допомоги.

Але насамперед зауважимо, що ключовими моментами зазначеної проблеми, необхідними для її розв'язання, є поняття «ставлення до можливостей соціальної адаптації» і, власне, «соціальна адаптація». Отже, визначальними у плані розуміння понятійного апарату є саме термінопоняття «соціальна адаптація» та термін «ставлення». Соціальна адаптація за ст. 1 Закону України від 17 березня 2011 року «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» визначається як процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві². У цьому Законі увагу сконцентровано здебільшого на інструментальному аспекті соціальної адаптації, під якою в психології розуміється про-

¹ Плахова О. М. Постпенітенціарна соціальна адаптація: фактори ефективності [Електронний ресурс] / О. М. Плахова. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtps2010_16/Plakhova.pdf.

² Офіц. вісн. України. – 2011. – № 28. – С. 21. – Ст. 1154.

цес взаємодії особи із соціальним середовищем, що включає засвоєння норм і цінностей останнього в процесі соціалізації, а також пристосування людини до змінюваного середовища за допомогою різних соціальних засобів¹. Необхідно звернути увагу, що у попередній редакції Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 10 липня 2003 року, соціальна адаптація розумілась дещо по-іншому — як комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування останніх до умов соціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів². Отож, якщо раніше зазначеним термінопоняттям охоплювався не лише сам процес певної взаємодії, включаючи засоби пристосування, а і її результат, то в теперішній час законодавець фактично лише орієнтує працівників державних та недержавних структур, на які покладається проведення роботи зі звільненими, на необхідність допомоги в отриманні позитивного соціального досвіду для повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, а не на безумовне досягнення мети такого повернення.

Щодо тлумачення терміна «ставлення», то ним охоплюється, зокрема: «характер поведінки з ким-небудь або чим-небудь»; «погляд на що-небудь, думка про що-небудь»³; «виявлення тих чи інших почуттів до когось або до чогось»⁴.

З висловленого випливають принаймні такі аспекти принципового характеру, на які треба звернути увагу під час розв'язання зазначеної проблеми: 1) оцінка самої можливості повернення колиш-

¹ Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Большая Рос. энцикл. ; СПб. : Норинг, 2004. – С. 18; Глоссарий ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2. – Загл. с экрана.

² Офіц. вісн. України. – 2003. – № 32. – С. 18. – Ст. 1681.

³ Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т. Ф. Ефремова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 2001. – Т. 1: А–О. – С. 1180.

⁴ Тлумачний словник-мінімум української мови: близько 7500 слів / уклад. Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К. : Довіра, 2001. – С. 454.

ніх правопорушників до самостійного законоприйнятного соціально-нормативного життя в суспільстві і відповідні суб'єкти оцінювання; 2) засоби успішної реінтеграції до суспільства; 3) виявлення проблем, що існують на шляху до успішної реінтеграції засуджених і звільнених осіб до суспільства і 4) ставлення різних категорій громадян до проблеми соціальної адаптації як у ракурсі визнання самого факту існування такої проблеми, так і в ракурсі бачення власної ролі у цьому процесі, а також ролі інших учасників даних взаємовідносин. З урахуванням того, що реінтеграція правопорушників до соціально-нормативного життя у суспільстві — явище непростих взаємовідносин соціуму й злочинців (колишніх злочинців), яке може бути одночасно проаналізовано під різними кутами зору, доцільно поглянути на проблему можливостей соціальної адаптації як з позиції законослужняних громадян, так і з позиції ставлення правопорушників або вчорашніх правопорушників до цієї проблеми.

Опитування громадської думки із зазначених позицій проводились в окремих регіонах України у 2003–2004 роках, і вони показали доволі позитивні тенденції у поглядах на визначену проблему, що існували на той час у суспільстві¹. При тому, що більшість респондентів (67 %), які брали участь в опитуванні, не мали у своїх родинах або у колі спілкування осіб, звільнених з установ виконання покарань, байдуже ставились до них у 2003 році лише 26 % громадян, 18 % — бажали допомоги, 22 % — жаліли їх і лише 2 % — визнавали злочинців (колишніх злочинців) «покидьками». Водночас більшість громадян (66 %) відзначали, що процес повернення особи в суспільство є складним та тривалим, таким, що потребує: допомоги у працевлаштуванні (75 %); доброго ставлення рідних та близьких (34 %), оточуючих (27 %); забезпечення житлом (28 %); соціальної підтримки (25 %); навчання (20 %); віри й релігії (20 %).

При цьому основну відповідальність за розв'язання проблем осіб, які звільнились з установ виконання покарань, громадськість покладала на державу (57 %), місцеві органи влади та самоврядування (35 %), рідних (21 %), спеціально створені інституції (21 %), громадські організації та благодійні фонди (10 %). За використання

¹ Как мы относимся к заключенным. Небольшое социологическое исследование. — Донецк : Донец. Мемориал, 2003. — 12 с.

саме бюджетних коштів на ці цілі висловились 64 % респондентів; згоду на пожертву особистих коштів дали 48 % осіб. Показово, що громадяни не називали самих звільнених у числі суб'єктів, які мали б нести відповідальність за розв'язання власних проблем.

За результатами дослідження, проведеного у 2004 році, думка громадськості залишилась майже незмінною. Як убачається з отриманих результатів, дані опитування свідчили скоріше про позитивне ставлення громадян до колишніх засуджених, ніж навпаки. Люди в цілому прихильно відзивалися про тих, хто опинився в місцях позбавлення волі: не вважали їх небезпечними для суспільства 61 % опитаних, убачали у засуджених таких же людей, як і вони самі, — 48 %; байдуже або з жалістю відносились до них або навіть висловлювали готовність допомогти — 52 %. Навпаки, вважали звільнених «покидьками» та вигнанцями всього 3 % респондентів. Загальним тенденціям у міркуваннях громадян відповідають і їх очікування від політики держави у сфері боротьби зі злочинністю: 41 % опитаних вважають, що злочинців потрібно якомога менше «саджати за ґрати», віддаючи перевагу покаранням, не пов'язаним з обмеженням або позбавленням волі, прихильників же жорстких та радикальних заходів виявлено вдвічі менше.

Але у подальші роки у зв'язку зі змінами соціально-економічного становища у суспільстві (обумовленими в першу чергу наслідками економічної кризи) відбулися зміни й у цьому питанні. Це показало дослідження громадської думки, проведене у 2010 році фахівцями творчого колективу Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України. Так, криміногенна обстановка викликає занепокоєність у трьох чвертей респондентів, проте, окрім зазначеної проблеми, українська громадськість майже не замислюється над питанням можливості повернення колишніх засуджених до правослухняного життя та відповідних важелів цього процесу. Поставлене запитання виявилось «незрозумілим» для основної маси опитаних, принаймні таким, що викликало подив. При цьому типовий хід міркувань респондентів відбувався за такою схемою: «Головне — покарати злочинця за скоєне зло, а чи повернеться він знову до вчинення злочинних діянь або ж стане законослухняним громадянином — це особиста справа кожного правопорушника». Неоднакове емоційне забарвлення і ставлення до цього запитання проде-

монстрували й респонденти з числа засуджених або звільнених осіб.

Такі результати не виявились неочікуваними, оскільки правозахисники вже давно дійшли висновку, що ескалація економічної кризи породжує тенденцію підвищення жорсткості як у суспільстві, так і у політиці держави щодо боротьби зі злочинністю як реакції на зростання злочинності. У свою чергу, ці дві обставини створюють замкнуте коло: задля того, щоб зменшити злочинність, влада вдається до жорстокіших методів покарання, унаслідок чого збільшується кількість ув'язнених та погіршуються умови тримання в слідчих ізоляторах та закладах виконання покарань, через це зростає кількість рецидивістів і суспільство стає ще жорстокішим, що призводить до подальшого зростання злочинності¹.

Як виявило дослідження, суцільна стурбованість з боку громадян долею засуджених і вчорашніх ув'язнених принаймні у теперішній час є утопією. Третина опитаних законослухняних громадян заявила, що пересічні громадяни не повинні брати участі в долі колишніх в'язнів і що доля останніх узагалі їх не хвилює. Ще третина респондентів відповіла, що доля цих осіб їх турбувала б лише за умови, якщо вони були б їх рідними, близькими або друзями. Один із респондентів так пояснив свою позицію: «Їх (мається на увазі звільнених після відбування покарання) тисячі, хіба можна всіх обігріти, нагодувати, дати роботу до душі? А вони про нас думають, приміром, про те, що наші податки йдуть на будівництво нових тюрем для них? Так ще й комфортабельні умови їм надай... Дбати про них — все одно, що кидати гроші на вітер... Я з цим ніколи не погоджусь». І така думка в цілому є показовою для пересічних громадян. Іншими словами, громадяни у вирішенні долі колишніх засуджених покладаються головним чином на державні інститути, дистанціюючись у такий спосіб від участі у будь-якій роботі із соціальної адаптації як тих, хто відбуває покарання, так і вчорашніх засуджених. Таким чином, для громадян участь в адаптації таких осіб — дуже абстрактне питання для життя ними будь-яких спеціальних заходів, спрямованих на полегшення долі цієї категорії людей. Однак не можна звинувачувати пересічних людей

¹ Коментар до третьої періодичної доповіді правозахисних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1157720739>.

у черствості й байдужості до долі як засуджених, так і звільнених із місць позбавлення волі. Адже в перших (громадян) є свої життєві проблеми, достатньо напружений і складний ритм життя в сучасних соціально-економічних умовах, у других (в'язнів і звільнених після відбування покарання) — чимало складнощів, що виникли на їх шляху внаслідок власного вибору. Тому проблеми окремих людей, які заподіяли шкоду, образно кажучи, стану стабільності й урегульованості суспільних відносин, не повинні ставати проблемами багатьох. До того ж не можна, напевно, заперечувати проти морального права людей активно осуджувати злочинців. Єдине, що слід вимагати від будь-кого з пересічних громадян, — толерантно ставитися до колишніх ув'язнених, не ускладнюючи зайвий раз життя тим, хто бажає повернутися до законослухняного суспільства, реінтегруватися до нього, оскільки таке бажання, умовно кажучи, може бути лише крихким острівцем, що сформувався в душі засудженого, який швидко зникне в океані життя під натиском хвиль людської байдужості.

Оскільки опитування пересічних громадян лише частково прояснило ситуацію щодо ставлення законослухняного суспільства до можливостей соціальної адаптації правопорушників, то у методологічному плані дослідники вважали за доцільне у даному питанні врахувати й думку тих, хто бере безпосередню участь у цій роботі із засудженими або колишніми засудженими. Вибір фокус-групи був зумовлений тим, що саме ці фахівці знають якнайкраще всі складнощі даного процесу, а головне, його можливості і перспективи. Отже, дослідження проводилося за участю співробітників соціально-психологічної служби установ виконання покарань, дільничних інспекторів, а також фахівців так званих установ постпенітенціарної адаптації звільнених (центри соціальної адаптації і реінтеграції засуджених, центри обліку та установи соціального захисту безпритульних громадян, благодійні організації та ін.).

На думку опитаних співробітників установ виконання покарань, після звільнення особи завжди потребують соціальної допомоги, щоб пристосуватися до життя у суспільстві. У свою чергу, на запитання «Чи доводилося стикатися з випадками, коли звільнені особи не потребували надання допомоги у соціальній адаптації (наприклад, свідомо відмовлялися від будь-якої допомоги?)» 28 %

респондентів установ соціального захисту відповіли, що з такими випадками ніколи не стикалися, 72 % зауважили, що подібні випадки інколи траплялися в їх практиці. У плані марності заходів соціальної адаптації були названі такі категорії звільнених, як особи, що перебували в місцях позбавлення волі понад 10 років, рецидивісти, крадії, бездомні, самотні, хворі на алкоголізм, наркоманію, СНІД та ін. Причому найчисленнішу групу соціального виключення в цьому плані склали, на думку респондентів, саме особи з наркотичною та (або) алкогольною залежністю.

Ефективність заходів соціальної адаптації вимірюється у тому числі й оцінкою можливості остаточного повернення колишнього правопорушника до життя у суспільстві. Лише 14 % співробітників установ соціального захисту однозначно відповіли, що більшість осіб, звільнених із місць позбавлення волі, можна виправити та повернути до законслухняного життя. Ще 42 % респондентів зазначили, що такі особи можуть ресоціалізуватися до суспільства з великою імовірністю, але за умови надання відповідної соціальної допомоги. Категорично щодо неможливості повернення до законслухняного життя колишніх засуджених висловилися лише 6 %. Решта опитаних надала інші варіанти відповідей. Прогноз фахівців у сфері соціального захисту щодо успішності ресоціалізації осіб, засуджених неодноразово, не такий оптимістичний: майже половина з них вважає, що рецидивісти вже не здатні повернутися до суспільства законслухняними громадянами. До речі, 61,1 % опитаних дільничних інспекторів так само вважають, що рецидивістів у жодному разі не можна виправити й адаптувати до життя у суспільстві.

Вочевидь, причина повернення колишніх засуджених до вчинення нових злочинів (поряд із безробіттям, відсутністю житла, психологічними проблемами та ін.) криється й у низькій якості послуг, що надаються цим особам з метою їх соціальної адаптації. Так, на незадовільну якість цих послуг, що не відповідає загальноприйнятим світовим стандартам, указали 17 % працівників служб соціального захисту; ще 25 % показали, що рівень цих послуг значною мірою не відповідає стандартам якості. У підсумку все це дозволяє стверджувати, що сфера надання соціальних послуг особам, звільненим із місць позбавлення волі, потребує подальшого структурно-організаційного оформлення й законодавчого врегулювання.

Ще один проблемний момент полягає в тому, що успішність повернення особи до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві залежить в першу чергу від її власної активності. А про доволі низьку активність звільнених осіб у вирішенні власної долі свідчать результати проведеного дослідження, під час якого були зіставлені задекларовані звільненими із місць позбавлення або обмеження волі особами проблеми, які потребують негайного вирішення, і ті можливості, які надає їм суспільство і які вони могли б використати, щоб розв'язати їх.

Отже, найсуттєвішою проблемою, яку належить вирішити в першу чергу, колишні засуджені назвали працевлаштування. На цю проблему вказали 63 % опитаних осіб¹. Другою за значущістю є проблема створення сім'ї, про що прямо заявили 38,7 % звільнених. До цього слід додати ще 6,9 % осіб, які бажали б повернутися в колишню сім'ю (хоча, здавалося б, створення сім'ї й повернення до неї має виключно особистісний характер, проте перепоною для облаштування сімейного життя, як зазначали опитувані, є брак засобів існування, житла тощо). Як бачимо, це питання поступається хіба що необхідності вирішення проблеми працевлаштування.

На вирішення проблеми здобуття освіти вказали 9,3 % осіб. Серед першочергових завдань після звільнення особи зазначили також необхідність отримання реєстрації (прописки) й житла. На це вказали відповідно 8,1 % і 6,4 % осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Про інші проблеми зазначили 4,6 % осіб. Не відповіли на запитання про своє ставлення до вирішення нагальних проблем 3,5 % опитаних. І лише 1,7 % респондентів відмітили, що в них немає тих проблем, які треба розцінювати як нагальні.

Щодо використання допомоги, яку пропонує сьогодні суспільство звільненим особам при розв'язанні їх першочергових проблем, звільнені зазначили таке. Більшість із них будуть намагатися самостійно вирішувати будь-які питання, що виникатимуть після відбування ними покарання. Тому 93,0 % опитуваних зазначили, що вони не користуються послугами жодних соціальних закладів, а якщо й звертаються за допомогою, то найчастіше до центрів со-

¹ Під час анкетування особи могли вказати відразу на декілька проблем, вирішення яких вони вважають для себе нагальним. Тому сума відсоткових показників може перевищувати 100 %.

ціальної адаптації і центрів реінтеграції (їх послугами на момент опитування користувалися 2,3 %). Користувалися послугами громадських і благодійних організацій 2,3 % звільнених. Ще 1,2 % осіб не відмовлялися від допомоги інших закладів (наприклад, медичних установ). Користувалися після звільнення послугами будинків нічного перебування 0,6 % осіб. Ще стільки ж (0,6 %) були утриманцями будинків-інтернатів. Як бачимо, має місце значна інертність реципієнтів щодо соціальних послуг.

Таким чином, отримані дані підтверджують висновок, що складність процесу адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань, пояснюється низкою причин особистісного характеру. Життєва пасивність, яка виробляється в період відбування покарання, гальмує адаптивні здібності людини, і після звільнення вона не завжди може одразу включитися в життя суспільства. Людина може бути не готова до розширення соціальних ролей та функцій, яке обумовлене звільненням. Це психологічне протиріччя між мірою готовності індивіда до реалізації нових ролей і функцій та соціальним очікуванням може стати причиною виникнення конфліктних ситуацій, сприяти відчуженню особистості від соціального оточення. Труднощі соціальної адаптації звільнених від покарання пояснюються також деякими їхніми специфічними психічними станами (тривога, невпевненість тощо), які впливають на поведінку після виходу на волю. Важливо також ураховувати, що звільнюються особи з різним ступенем виправлення, соціально-моральної занедбаності, віку, стану здоров'я, соціальних і психологічних установок. Для кожної з цих категорій процес соціальної адаптації відбуватиметься по-різному. Звільнення по суті є тільки юридичним фактом, що припиняє кримінально-виконавчі правовідносини і вплив норм кримінально-виконавчого законодавства на засудженого. Утім певні наслідки відбування покарання можуть залишитися і у переважній більшості випадків залишаються¹.

Усе наведене вище дозволяє констатувати, що вектор ставлення оточуючих громадян до колишніх засуджених, а також власне сприйняття останніми запропонованої допомоги у соціальній адаптації виступають одними з ключових чинників, які впливають на ефек-

¹ Плахова О. М. Постпенітенціарна соціальна адаптація: фактори ефективності [Електронний ресурс] / О. М. Плахова. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2010_16/Plakhova.pdf.

тивність цього процесу. Тому вести мову про вдосконалення порядку здійснення сприяння у соціальній адаптації особам, звільненим з місць обмеження чи позбавлення волі, слід з одночасним формуванням у суспільстві толерантного ставлення та зниження стигми й дискримінації даної категорії людей.

Але це не єдина проблема, пов'язана з процесом соціальної адаптації. Як уже вказувалось, остання розуміється як процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. У зв'язку з цим М. П. Черненко задається справедливим питанням¹: до якого саме суспільства має повертатися звільнений? Ринкові відносини, які виникли в Україні за часів незалежності, поділили суспільство на класи; з'явилися багатії, бідняки, середній клас, що призвело до певних прошарків, що, безперечно, перебувають у стані деяких протиріч один з одним. То до якого з них має повертатися засуджений? Більшість осіб, які відбули покарання у виді обмеження чи позбавлення волі, вимушені повертатися саме у те середовище, що спонукало їх до вчинення злочину. Крім того, відсутність належного реагування на адміністративні правопорушення (особливо гостро це питання постало з моменту декриміналізації дрібної крадіжки), на злочинні прояви (відмови у реєстрації заяв про злочини, порушенні кримінальних справ тощо) «виховує» людей у дусі неповаги прав і свобод інших громадян, формує в суспільстві правовий нігілізм, який зворотно пропорційний правопорядку в суспільстві. Поглиблюють цей нігілізм непоодинокі випадки «коригування» закону на користь заможних прошарків населення, криза судової системи та відсутність реальної можливості захистити власні права. То чи можна вважати повернення в таке суспільство «ресоціалізацією» у прямому значенні цього слова?

Певні сумніви виникають при спробі осмислення термінопоняття «загальноприйняте соціально-нормативне життя». У правовій державі, а Україна розбудовує таку, закон і тільки закон регулює поведінку людини в суспільстві. Тому не зовсім зрозумілим є зна-

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – X. : Право, 2008. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – С. 622.

чення терміна «загальноприйняте» у контексті «соціально-нормативного життя». Із цього можна зробити висновок про існування «не прийнятого широким загалом соціально-нормативного життя», що є нонсенсом, оскільки положення закону є єдиними для всіх без винятку членів суспільства. Наведені упущення зумовлюють необхідність внесення відповідних змін до чинного кримінально-виконавчого законодавства, оскільки невизначеність породжує різне тлумачення і, як наслідок, різне застосування закону до майже однакових випадків людської поведінки.

Статья посвящена актуальному вопросу — отношению социума к возможности социальной адаптации бывших осужденных. Специалисты отмечают, что на эффективность процесса социальной адаптации и интеграции лиц, освобожденных из мест лишения свободы, существенное влияние оказывает среда. Неприятие обществом, нежелание оказать помощь или помочь в любом вопросе, «клеймение», «стигматизация» ранее осужденных препятствуют их возвращению в общество.

The article is devoted to the pressing question — relation of society to possibility of social adaptation of former convict. Specialists mark that on effectiveness process of social adaptation and integration of persons exempt from the places of imprisonment, substantial influence is rendered by an environment. Non-acceptance by society, unwillingness to give help or help in any question, «stamping», «stigmatization» before convict prevents to their return in society.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 7 від 22 жовтня 2011 р.).

УДК 343.979 (477)

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІЖНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядаються основні напрями і комплекс заходів уповільнення темпів криміналізації молодіжного середовища.

Ключові слова: соціально невлаштована молодь, криміналізація свідомості і поведінки, втягнення у злочинну діяльність.

Молодь є не тільки найбільш прогресивною силою суспільного розвитку, але й, на превеликий жаль, найбільш чисельною соціально-демографічною групою серед контингенту злочинців. Вікові межі молоді законодавчо визначаються періодом 14–35 років. Ризики криміналізації представників цієї вікової групи є найвищими. Це в першу чергу пов'язано з існуючими складнощами адаптації певного прошарку молодіжного середовища до суспільних трансформацій ринкового типу, що штовхає тисячі молодих людей на шлях вчинення злочинів. Зазначене зумовлює необхідність пошуку шляхів розв'язання порушеної у цій публікації суспільної проблеми.

Здійснення більш-менш ефективної запобіжної діяльності передбачає створення відповідних передумов, тобто створення необхідної соціальної бази, за допомогою якої можна послабити криміногенний потенціал суспільства взагалі і молодіжного середовища зокрема. Засобами державного управління, соціального захисту і соціального контролю, правотворчістю і правозастосуванням, своєчасним виявленням і нейтралізацією криміногенних загроз забезпечуються прогресивний розвиток суспільства, нормальний морально-психологічний клімат, соціальна справедливість як передумови для повноцінної соціальної адаптації і розвитку молодого покоління в інтересах суспільства. Як видається, консолідація суспільства, гармонізація інтересів різних соціальних груп населення, підвищення рівня та якості життя, рівня правосвідомості й правової

культури, створення належних умов для самореалізації і творчого розвитку молодого покоління створюватимуть підвалини для збільшення прошарку просоціально орієнтованої молоді при одночасному зменшенні деліквентної її частини. Усе це в сукупності має призвести до послаблення протистояння молоді легальній системі суспільних цінностей і правопорядку, що позитивно позначиться на уповільненні темпів криміналізації молодіжного середовища.

Молодь через моральну нестійкість і соціальну незрілість, брак життєвого досвіду завжди підвладна впливам: конструктивним про-соціальним чи деструктивним антисоціальним. Молода генерація — це той резерв, за залучення якого на свій бік точиться неофіційна боротьба між державою й антисоціальними силами та кримінальними структурами. За умови ефективної соціальної політики держави, консолідованого суспільства, соціально-економічної стабільності лєвова частка молоді виявляє суспільно корисну орієнтацію, прагне різнобічного включення в систему суспільних зв'язків. Коли важелі позитивного державницького і суспільного впливу на молодь ослаблені або тимчасово втрачені, ініціатива миттєво переходить до деструктивних сил і кримінальних структур, посилюється вплив останніх, відбувається відносно масове втягнення у злочинну діяльність. Отже, соціальне становлення молоді відбувається у подвійній системі координат: з одного боку, легальна система інститутів, норм і цінностей суспільного устрою, задекларовані гарантії держави по дотриманню прав та законних інтересів, формально рівні можливості для самореалізації, а з другого боку — нелегальна система жорстоких реалій облаштування життя в ринкових умовах, заснована на конкуренції і корупції, нещирості у людських стосунках, виправдовуванні ризику заради вигоди, надмірній агресії у виборюванні переваг і відстоюванні власної позиції, буденності кримінальних способів вирішення поточних життєвих проблем. Впливи обох систем по-різному сприймаються свідомістю молоді — від цілковитого заперечення до прийнятного ставлення. Частина молоді із пониженими адаптивними можливостями не бачить власних доленосних перспектив, не сприймає належним чином загрозу покарання, а тому обирає шлях насильницького збагачення як більш швидкий та вигідний. Справою державного значення є створення умов і вироблення механізмів покращення адаптованості молодого

покоління до суспільних трансформацій ринкового типу, утримання від становлення на шлях правопорушень і злочинів, у тому числі корисливих насильницьких. Висловимо пропозиції вдосконалення цієї роботи.

Цілеспрямований позитивний вплив на молодіжне середовище здійснюється системною діяльністю держави зі сприяння соціальному становленню молоді, створення для цього необхідних умов та гарантій, що закріплено в законах України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді України», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», у Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», у Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2009–2015 роки. Зі змісту перелічених нормативних документів випливає, що саме держава виступає головним суб'єктом творення та реалізації державної молодіжної політики і бере на себе відповідальність за повноцінну соціалізацію підростаючого покоління. Насправді органи державної влади самокритично визнають складне становище молоді в Україні, що свідчить не на користь ефективності діяльності державних і громадських інституцій. Подолати відчуження молоді від держави і суспільства можна за рахунок переходу від політики намірів до політики дій, своєчасного виявлення і вирішення нагальних проблем соціальної адаптації молодого покоління до нових ринкових умов суспільного життя. Для цього пропонуємо такі шляхи реалізації вищезазначеного напрямку запобігання злочинності: а) правовий та соціальний захист з метою забезпечення необхідних стартових можливостей для повноцінного соціального становлення і розвитку молоді; б) гарантування доступної для всіх освіти, професійної підготовки і перепідготовки; в) забезпечення зайнятості молоді, підвищення рівня життя, сприяння у вирішенні житлової проблеми; г) просвітницько-виховна робота з оволодіння культурними і духовними цінностями, формування гуманістичного світогляду і правосвідомості; д) пропаганда та утвердження здорового способу життя, відновлення інфраструктури, організація відпочинку і змістовного дозвілля. Діяльність органів державної влади і громадськості з кожного із перелічених піднапрямів спрямовується на подолання протиріч і прорахунків управлінських рішень у суспільно-політичній, соціально-економічній, соціокультурній, морально-

психологічній, організаційно-управлінській, побутово-дозвільній, спортивно-оздоровчій сферах суспільного життя, що сприяють формуванню детермінант злочинності.

У *суспільно-політичній сфері* зусилля органів влади і посадових осіб мають бути спрямовані на подолання протиріччя між конституційним закріпленням широкого кола прав та свобод громадян і відсутністю дієвого механізму їх забезпечення. Інакше кажучи, формально права та свободи громадян проголошені, але юридично не гарантовані діяльністю держави, унаслідок чого вони не дотримуються. Свідомість і психіка молодих співвітчизників є вкрай уразливою і чутливою до проявів соціальної несправедливості. Зіштовхнувшись на початку життєвого шляху із нерівними можливостями у набутті, реалізації та захисті особистих прав і свобод, численними прикладами фактичного безправ'я у повсякденному житті, молодь цілком природно виявляє невдоволення своїм становищем, протестує проти такого стану справ, шукає альтернативні законним шляхи забезпечення добробуту і пристойного рівня життя. Головним обов'язком держави є забезпечення необхідних стартових можливостей для повноцінного соціального становлення і розвитку молоді. Мається на увазі створення гуманітарних, економічних та соціальних передумов для самовизначення і самореалізації молоді в інтересах суспільства.

У *соціально-економічній сфері* необхідно послабити негативні наслідки напівкримінальної капіталізації суспільних відносин, змусити бізнес «розвернутися обличчям» до соціальних потреб людей, передусім молоді. У зв'язку з цим повинно змінитися ставлення до молоді. Маємо дійти розуміння того, що економічна віддача від високоінтелектуальної освіченої молоді є незрівнянно більшою для держави і суспільства, ніж від її використання як дешевої робочої сили. Держава зобов'язана інвестувати значні асигнування в освіту, професійну підготовку, розвиток молодіжного ринку праці, житлові та соціальні програми підтримки молодого покоління, залучати для цього приватний капітал.

У галузі професійно-освітньої підготовки молоді пропонуємо такий комплекс заходів загальносоціального запобігання.

1. Привести у відповідність рівень освіти із рівнем оплати праці. Доки зберігатиметься дисбаланс у грошовій винагороді за низькоін-

телектуальну і високоінтелектуальну працю, за якого зарплатня некваліфікованих робітників і технічного персоналу в окремих сферах економіки перевищує доходи молодих спеціалістів з вищою і середньо-спеціальною освітою, сформувати суспільний попит на високоосвіченість молоді навряд чи можливо. Широке охоплення молоді післяшкільним навчанням забезпечує зайнятість у найбільш складний період становлення особистості. Водночас реалізується фундаментальний принцип ринкової економіки «освіта впродовж життя».

2. Слід здійснити реформування системи освіти відповідно до міжнародних стандартів і кон'юнктури вітчизняного ринку праці, а також посилити роль роботодавця у визначенні пріоритетів підготовки молодих спеціалістів.

3. Пріоритетним завданням для влади має стати забезпечення гарантій доступності освіти для всіх верств населення незалежно від соціального стану і рівня доходів. Для цього пропонуємо: створити сприятливі умови для кредитування навчання; зберегти пільги під час вступу до навчальних закладів для найбільш соціально незахищених категорій молоді; розробити заходи заохочення для талановитої молоді, утворити відповідні фонди фінансової підтримки.

4. Надважливо для нормальної соціальної адаптації молоді, яка орієнтована на здобуття робітничих професій, зберегти і модернізувати систему професійно-технічної освіти, школу набуття фахової майстерності, перекваліфікації у разі неможливості працевлаштування. Для молоді, яка планує заробляти на прожиття найманною працею, а такої вистачає, це чи не єдиний шанс здобути освіту і кваліфікацію. Позбавивши його, ми виштовхуємо сотні тисяч українців на вулицю без засобів до існування, посилюємо соціальну напругу та загострюємо криміногенну ситуацію. Превентивний ефект усіх перелічених заходів може зійти нанівець, якщо вони не знайдуть продовження у сфері зайнятості та соціального захисту молоді.

Державна політика у сфері сприяння зайнятості та соціального захисту молоді спрямована на створення умов для отримання першого робочого місця, стабільного джерела засобів існування, можливостей додаткових заробітків, підвищення рівня добробуту, подолання бідності, поліпшення якості життя. Тому воне має вагоме загальнопревентивне значення, урахувуючи трудову незайнятість та нестійке матеріальне становище більшості злочинців.

Для покращення соціальної адаптації молоді треба усунути або принаймні ослабити протиріччя у *соціокультурній та морально-психологічній сферах суспільного життя*. Духовне і моральне благополуччя молодіжного середовища значною мірою залежить від благополуччя матеріального, однак повністю ним не визначається. Підвищення рівня життя, матеріального добробуту не гарантує і не забезпечує подолання бездуховності, деформацій правосвідомості, викривленої системи цінностей, а створює для цього лише сприятливий ґрунт. Змінити на краще молодь як цілісну продуктивну силу суспільного прогресу не вдасться без зміни колективного мислення, опори на культурні, моральні, правові цінності, світоглядні уявлення. Поки що ми є свідками стихійного становлення нової системи суспільних цінностей та ідеалів у душі загальноєвропейської та американської культурних традицій, викривлених капіталізацією суспільних відносин на вітчизняному ґрунті.

Роль публічної влади у формуванні гуманістичного світогляду, людиноцентристської ідеології, нової системи цінностей в інтересах держави, суспільства і людей є недостатньою. Духовний світ значної частини українства ціннісно дезорієнтований і морально спустошений. Традиційна культура і ментальність зазнають руйнівного впливу з боку масової культури, що виробляється і транспортується до споживача засобами масової інформації. Постає запитання: що можна протиставити породженими ринком утилітаризму і речовизму, споживацтву, набуттю багатства у будь-який спосіб як мірилу життєвого успіху та високого соціального статусу?

Для початку треба протиставити політичну волю держави по цілеспрямованому, послідовному формуванню ідеологічних засад сучасного суспільства, чітких орієнтирів духовного розвитку, критеріїв соціальної справедливості, еталонів моральності і правової культури, що запобігатиме дефектам правосвідомості, сприятиме підвищенню її рівня. Правова ідеологія демократичної, правової держави повинна формуватися на гуманістичних засадах, пріоритеті цивілізаційних загальнолюдських цінностей, поєднанні інтересів людини, суспільства і держави, спрямовуватися на створення умов для гармонійного розвитку, самовираження і самореалізації людини, непорушності її прав та свобод. Необхідно здійснювати цілеспрямований вплив на формування правової свідомості і пси-

хології, підвищення правової культури. Держава через політику розвитку, правотворчу і правозастосовну діяльність, інформаційні канали, культуру, освіту зобов'язана переконливо довести членам громадянського суспільства необхідність жити за законом. У суспільній свідомості має відбутись осмислення цінності права як регулятора суспільних відносин, сформуватися стійкий інтерес до правомірної поведінки.

В *організаційно-управлінській сфері* пропонуємо такі заходи загальносоціального запобігання злочинності. Забезпечення збалансованого регіонального розвитку, що дасть змогу зменшити розміри депресивних територій, сприятливих для поширення злочинності. Урядова політика постійних дотацій депресивним регіонам виснажує ресурси Держбюджету і не вирішує питання соціального захисту населення. Вихід бачиться у розробці інвестиційних програм, створенні сприятливих умов для залучення приватного вітчизняного і міжнародного капіталу до відбудови найбільш перспективних об'єктів народного господарства депресивних регіонів при обов'язковому покладанні соціальних зобов'язань на інвестора вкладати кошти у розвиток інфраструктури адміністративно-територіальної одиниці. Поступ до цивілізованих форм відносин між бізнесом і громадянським суспільством передбачає фінансову участь бізнесу у вирішенні проблем соціальної сфери, реалізації проектів розвитку.

Важливою умовою регіонального розвитку є децентралізація державного управління, забезпечення організаційної та фінансової самостійності місцевого самоврядування, зокрема залишення основної частки зібраних коштів на місцях й одночасне посилення громадського та державного контролю за їх ефективним використанням.

Загальнопревентивне значення мають заходи щодо оптимізації організаційно-управлінської діяльності у сфері архітектурного планування, містобудування, спорудження транспортних мереж та інженерних комунікацій задля посилення безпеки середовища проживання людей, усунення віктимогенних зон. За кордоном при складанні генерального плану розвитку населеного пункту, забудові території органи влади звертаються за рекомендаціями до кримі-

нологів. Нічого подібного в Україні поки що не існує. Як наслідок — маємо хаотичну забудову міст, підлаштовані під офіси, філії банків, пункти обміну валют квартири нижніх поверхів багатоповерхівок, перебудовані цокольні приміщення під розважальні заклади і торговельні точки, а також стихійні стоянки автотранспорту, базари, тупикові провулки, прохідні двори, що не проглядаються, численні закутки у під'їздах, біля ліфтів, на сходових площадках, котрі злочинці постійно використовують як зручні місця для вчинення корисливих насильницьких злочинів.

Важливим напрямом роботи органів і посадових осіб місцевого самоврядування є забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Вимагає посилення громадський контроль над діяльністю представницьких органів місцевого самоврядування з боку територіальних громад. Передусім слід переглянути практику розподілу бюджетних коштів, коли лівова частка грошей спрямовується на потреби управлінського апарату, а на розвиток адміністративно-територіальної одиниці залишаються незначні кошти. Подоланню підлягає кошторисна дискримінація на підставі негласного внутрішнього муніципального поділу на центральні (соціально благополучні) райони, в яких живуть багатії та чиновництво, і віддалені (соціально неблагополучні, розумій — криміногенні) райони, де живе міська біднота і маргінали. Із кримінологічних позицій має бути навпаки, оскільки найбільший приріст корисливої насильницької злочинності спостерігається саме у соціально неблагополучних районах. На розбудову інфраструктури та поліпшення соціального обслуговування останніх потрібно спрямувати значні фінансові ресурси. Органи представницької влади повинні звітувати перед територіальною громадою за якість громадського обслуговування, виконувати зобов'язання із благоустрою території адміністративної одиниці, розбудови соціальної інфраструктури. За неосвітлені вулиці і двори, занедбану прибудинкову територію, невпорядковані парки і сквери, зруйновані і покинуті об'єкти інфраструктури, переобладнані місця загального користування, стихійні базари і стоянки службові особи мусять нести персональну відповідальність.

Позитивний ефект матимуть громадські слухання і публічні звіти керівників комунальних та інших служб за якість наданих

соціальних послуг, де за вимогою громади передбачається дострокове припинення повноважень неефективних управлінців. Особливої уваги органів влади вимагає контроль за погашенням заборгованості із заробітної плати працівникам підприємств, установ, організацій усіх форм власності. Заробітна плата на сьогодні є основним джерелом доходів для більшості людей, тому її невплата позбавляє засобів до існування, ставить на межу фізичного виживання, породжує масову готовність до протиправних способів задоволення матеріальних потреб та інтересів. Тому слід забезпечити невідворотне кримінальне переслідування керівників, які не забезпечують своєчасно та не у повному обсязі виплачують заробітну плату. Органи місцевого самоврядування при розробці та реалізації регіональних соціально-економічних та культурно-виховних програм мають опікуватися забезпеченням додаткових соціальних гарантій найбільш уразливим верствам населення за рахунок коштів місцевих бюджетів, благодійних фондів і спонсорської допомоги. Зокрема, це можуть бути муніципальні стипендії або доплати учням професійно-технічних та студентам вищих навчальних закладів; індексация доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності в умовах зростання цін; надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування, громадського харчування; забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки. Органи державної влади, місцевого самоврядування у співпраці з громадськими об'єднаннями зобов'язані забезпечити виконання державних цільових програм, спрямованих на створення сприятливого середовища для соціального становлення і розвитку молоді.

У побутово-дозвільній та спортивно-оздоровчій сферах необхідно створити сприятливі умови для стимулювання суспільно корисних занять у вільний час, творчих форм самореалізації і самовираження, популяризації й упровадження здорового способу життя. Для того щоб запропонувати альтернативу вуличному дозвіллю і пошуку кримінальних шляхів задоволення нагальних потреб, спочатку потрібно вивчити уподобання, інтереси та запити сучасної молоді з урахуванням диференціації за соціальним становищем, місцем проживання, віковим розподілом. Будь-який примус

і нав'язування потрібного для держави та суспільства роду занять молоді у вільний час може викликати реакцію спротиву та несприйняття. Слід урахувати, що дозвілля молоді — це невід'ємна складова соціального становлення та розвитку особистості, спосіб самовираження. Сучасний менеджмент у сфері дозвільних послуг повинен виходити не тільки із запитів й інтересів молоді та можливостей місцевої інфраструктури. Необхідно ініціювати креативність, поєднувати творче самовдосконалення з найповнішим розкриттям нахилів і здібностей у персоніфікованій сфері особистих захоплень. Це дуже клопітка справа, яка не може триматися на зусиллях розрізнених ентузіастів і поодиноких меценатів. Потрібна загальнодержавна програма організації дозвілля молоді, розвитку фізичної культури і спорту, формування здорового способу життя із відповідним фінансовим та матеріально-технічним забезпеченням. Перевіреними часом і позитивно зарекомендованими способами переключення уваги молоді з безцільного блукання вулицями, марнування часу, вживання спиртних напоїв та наркотиків були і залишаються: залучення їх до занять масовим і професійним спортом, участі у військово-патріотичних заходах, громадських справах, роботі самодіяльних творчих колективів, клубів за інтересами, дозвільно-розважальних центрів, молодіжних рухів.

Назвемо основні напрями залучення молоді до занять масовим і професійним спортом як найбільш пріоритетного напрямку утвердження здорового способу життя. Насамперед це відновлення спортивної інфраструктури країни та мережі сучасних спортивних клубів, які надаватимуть доступні за вартістю послуги. З цього приводу в Указі Президента України «Про пріоритети розвитку фізичної культури і спорту в Україні» зазначається: передбачати в щорічних державних бюджетах окремим рядком видатки на забезпечення діяльності всеукраїнського центру фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх», а також субвенцій на придбання спортивного обладнання та інвентарю для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, на розвиток матеріально-технічної бази центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх». Органам місцевого самоврядування доручено створити протягом 2009–2011 років у містах обласного значення центри фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх», а в районних центрах — фізкультурно-оздоровчі комплекси із плавальними басейнами; забезпечити створення в населе-

них пунктах велосипедних і бігових доріжок, місць для активного відпочинку населення¹.

Надати масовості фізичній культурі і спорту можна за рахунок широкомасштабної інформаційної кампанії з популяризації здорового способу життя. Йдеться про культивування останнього в рекламних акціях із залученням видатних і популярних спортсменів сучасності — національної гордості українського спорту, відновлення призабутих, однак дієвих інших заходів позитивного впливу, серед яких можна назвати: створення циклу тематичних телерадіо-програм, організацію щорічних спортивних фестивалів молоді, спортивно-видовищних заходів, обласних і районних першостей з ігрових видів спорту, відкритих тренувань улюблених команд, олімпійської збірної, самоорганізації спортивного дозвілля за місцем проживання громадян. Наблизити владу до вирішення проблем занедбані спортивно-оздоровчої роботи з молоддю можна через дієвішу співпрацю і встановлення партнерських стосунків із молодіжними та дитячими громадськими організаціями. Останні розробляють програми (проекти, заходи) вдосконалення і розвитку спортивно-оздоровчої роботи з молоддю, утвердження здорового способу життя й отримують на їх реалізацію відповідне бюджетне та позабюджетне фінансування й матеріальну підтримку із відповідною пільговою системою оподаткування, що передбачено положеннями Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»². Ініціатива молодіжних об'єднань спортивно-оздоровчого спрямування може виявлятися і в таких напрямках, як: запровадження механізму громадського контролю за збереженням та модернізацією існуючих об'єктів інфраструктури, недопущення їх приватизації і перепрофілювання; клопотання про отримання будівель і споруд державної форми власності для занять спортом та проведення активних форм відпочинку; лобювання політичними партіями інтересів молоді щодо утвердження здорового способу життя; співпраця з міжнародними молодіжними організаціями, участь у проєктах оздоровлення нації тощо.

¹ Про пріоритети розвитку фізичної культури і спорту в Україні : Указ Президента України від 21 лип. 2008 р. № 640/2008 // Офіц. вісн. Президента України. – 2008. – № 28. – Ст. 879.

² Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 груд., 1998 р. № 281-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.

Загальнопревентивне значення має відродження закладів військово-патріотичного спрямування та розвиток скаутського молодіжного руху. Зайняти бездіяльний період молоді, особливо мешканців депресивних територій, можна шляхом утворення мережі таборів, загонів, команд, громадських організацій скаутського спрямування на чолі з учасниками бойових дій, ветеранами спецслужб, відставними офіцерами. Останні авторитетно і переконливо у просвітницько-навчальних та пригодницько-ігрових формах можуть здійснювати військово-патріотичне виховання, сприяти розвитку суспільно корисних особистих рис, навичок адаптації до складних життєвих обставин, виживання в екстремальних ситуаціях та конструктивному розв'язанню життєвих проблем.

Змістовне проведення дозвілля, творчий розвиток здібностей, організацію відпочинку забезпечать клуби за інтересами, дозвільно-розважальні центри, самодіяльні колективи, профілактично-оздоровчі заклади, мережу яких необхідно суттєво розширювати задля найповнішого охоплення молодіжного середовища. На державному рівні поки що недостатньо здійснюються сприяння розвитку молодіжного туризму, підтримка трудових та волонтерських загонів, громадських організацій, що займаються відновленням пам'яток історії, культури та архітектури, меморіальних комплексів, пам'ятників військової і трудової слави, допомогою соціально незахищеним верствам населення, беруть участь у підтриманні громадського порядку та інших суспільно корисних справах загальнонаціонального та регіонального значення.

Отже, реалізація перелічених заходів забезпечить створення необхідних умов та дотримання гарантій повноцінного соціального становлення і розвитку молодого покоління в інтересах суспільства.

В статтє рассматриваются основные направления и комплекс мероприятий замедления темпов криминализации молодежной среды.

Basic directions and complex of events of deceleration of rates of criminalization of youth environment are examined in the article.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПРН України (протокол № 3 від 14 березня 2012 р.).

УДК 343.211

О. О. Пащенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ СТОСОВНО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УПРОДОВЖ 1970–1995 рр.

Стаття присвячена з'ясуванню того, яким чином у 1990–1995 рр. змінилися погляди тих правознавців, які займалися вирішенням проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність протягом 70–80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, соціальна обумовленість, кримінально-правова заборона, криміналізація, декриміналізація, історія кримінального права.

Використання соціологічного підходу під час аналізу проблем правового регулювання суспільних відносин здатне забезпечити правову теорію від небезпеки догматизації та застою, пов'язує сферу права з реальними процесами суспільного функціонування, забезпечує справжні правові гарантії прогресу і справедливості¹. Конструювання кримінально-правових норм не повинно бути «закритим», спиратися виключно на юридичні дифеніції та внутрішню логіку свого розвитку². Суспільство ґрунтується не на законі. Це — фантазія юристів. Навпаки, закон повинен ґрунтуватися на суспільній думці, він повинен бути вираженням загальних інтересів і по-

¹ Див.: Романов А. К. Уголовно-правовое регулирование общественных отношений (методологические проблемы теории) : учеб. пособие / А. К. Романов. – М. : НИИ МВД РФ, 1992. – С. 11.

² Див.: Клейменов М. П. Прогнозирование и проблемы совершенствования уголовного законодательства / М. П. Клейменов // Уголовно-правовые меры борьбы с преступностью в условиях перестройки : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. И. Я. Козаченко. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1990. – С. 66.

треб суспільства¹. Дослідження у сфері соціальної обумовленості права, а також факторів законотворчої діяльності є необхідною умовою підвищення якості законів, що приймаються, а також передумовою їх ефективності². Криміналізація суспільно небезпечних діянь як один із можливих наслідків правотворчості пов'язана із зміною чинного законодавства, а тому на момент прийняття законотворчого рішення необхідно визначити соціальну обумовленість кримінально-правової норми³.

Дослідження історії вирішення проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у науці кримінального права на сьогодні окремо не проводилося. Лише деякі аспекти були висвітлені Д. О. Балобановою, В. К. Гришуком, С. С. Мірошніченком, О. О. Титаренком, П. Л. Фрісом, автором цієї статті у попередніх публікаціях.

Протягом 70–80-х рр. XX ст. аналізованою проблемою, як уже зазначалося, займалися Н. Б. Алієв, М. О. Беляєв, Р. Р. Галіакбаров, І. М. Гальперін, С. Г. Келіна, П. Є. Кондратов, М. Й. Коржанський, О. І. Коробєєв, В. М. Кудрявцев, А. В. Кузнєцов, Н. Ф. Кузнєцова, П. А. Фєфєлов, В. Д. Філімонов та ін.⁴ Метою даного дослідження є з'ясування того, яким чином еволюціонували погляди окремих із числа названих науковців стосовно вирішення проблеми соціальної

¹ Див.: Келіна С. Г. Принципи советского уголовного права / С. Г. Келіна, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – С. 9.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Современная социология права : учеб. для юрид. фак. и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – С. 3–4.

³ Див.: Взаимосвязь уголовного и административного права в правоприменительной деятельности органов внутренних дел : учеб. пособие / [М. И. Дубинина, Н. И. Загородников, Г. Г. Криволапов и др.] ; под ред. А. В. Наумова. – М. : Изд-во МВШ МВД СССР, 1990. – С. 30.

⁴ Див.: Пашенко О. О. Дослідження проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських криміналістів 70-х рр. XX ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19 – С. 28–35; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років XX ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності : академ. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 156–165; Пашенко О. О. Вирішення проблем соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у радянській науці другої половини 80-х рр. XX ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 22. – С. 54–66.

обумовленості кримінального законодавства протягом 1970–1995 рр. Висвітленню позицій правознавців, які до аналізованої проблеми в період з 1990 по 1995 р. звернулися у своїх пошуках уперше, буде присвячено самостійне дослідження. Так само окремо буде проаналізовано стан наукових досліджень за цей період, що здійснювалися виключно на теренах України.

П. А. Фефелов у навчальному посібнику «Уголовное право. Часть Общая» (1992 р.) зазначав, що для вирішення питання про віднесення тих чи інших діянь до злочинних, караних законодавець урахує наявність умов для реалізації принципу невідворотності покарання; бере до уваги і ступінь суспільної небезпечності цих діянь, відносячи до злочинних лише такі, що являють підвищену суспільну небезпеку. Визнаючи доцільним установлення кримінальної караності діянь за наявності необхідних критеріїв, законодавець закріплює в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу ознаки таких діянь¹. Таким чином, обставинами, що мають ураховуватися під час прийняття рішення про встановлення кримінально-правової заборони, правознавець вважає: 1) наявність умов для реалізації принципу невідворотності покарання; 2) підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння. Для позначення цих обставин дослідник використовує термін «критерії». Слід відзначити, що такі ж критерії, хоча й у зворотній послідовності, П. А. Фефелов виділяв ще у 1970 р.², стоячи на початку наукових пошуків у відповідному напрямку. Зазначимо, що до 1993 р., коли вийшов навчальний посібник, уже були досягнуті певні результати у вирішенні наукової проблеми, але П. А. Фефелов залишився на попередніх позиціях.

Н. Ф. Кузнецова в підручнику 1993 р. зауважує, що криміналізація діянь найбезпосереднішим чином залежить від рівня, динаміки, структури, тенденцій злочинності, а також від реальних профілактичних можливостей загрози покарання та його реалізації

¹ Див.: Уголовное право. Часть Общая : учеб. пособие : в 4 т. Т. 1 : Уголовный закон. Преступление. Уголовная ответственность / [С. М. Богданов, М. И. Ковалев, И. Я. Козаченко] ; отв. ред. И. Я. Козаченко. – Изд. 2-е, испр. – Екатеринбург : Изд-во СЮИ, 1992. – С. 35 (автор главы – П. А. Фефелов).

² Див.: Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П. А. Фефелов // Сов. государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101–103.

у фактичній караності діянь¹. Порівнюючи позицію дослідниці із тою, що була викладена нею у публікації 1973 р., слід зауважити, що раніше йшлося про дві соціальні підстави прийняття закону — об'єктивну і суб'єктивну², у той час як у роботі 1993 р. термін «підстави прийняття закону» взагалі не використовується. Що ж стосується обставин, які характеризують об'єктивну підставу, то вони фактично повторюються, а суб'єктивну — уточнюються. З викладеного випливає, що Н. Ф. Кузнецова, так само як і П. А. Фефелов, принципово не змінила своєї позиції щодо аналізованої проблеми.

М. Й. Коржанський у роботі «Очерки теории уголовного права» (1992 р.) зазначав, що під час створення будь-якої кримінально-правової норми законодавець має враховувати: а) соціальну ефективність даної правової норми, б) можливість забезпечення її реалізації, застосування, в) соціальні наслідки її застосування. За рівної ефективності різноманітних правових заходів (цивільно-правових, адміністративних, кримінально-правових) має стати правилом використання найменш репресивних³. Далі науковець зауважує, що соціальна зумовленість кримінально-правової заборони визначається в основному соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами, а також ефективністю правової охорони. Вибір об'єктів кримінально-правової охорони, за розсудом ученого, зумовлюють в першу чергу об'єктивні фактори, основними з яких є: а) місце, роль і соціальна цінність певних суспільних відносин; б) поширеність суспільно небезпечних посягань на дані суспільні відносини; в) розміри і характер суспільно небезпечної шкоди, що спричинюється цими посяганнями; г) ефективність тих чи інших заходів охорони. Важливе значення для вирішення розглядуваного питання, на думку М. Й. Коржанського, має також д) усвідомлення законодавцем закономірностей суспільного розвитку; е) економіч-

¹ Див.: Уголовное право. Общая часть : учебник / [Г. Н. Борзенков, М. Н. Голодюк, В. И. Зубкова и др.]; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского, Г. Н. Борзенкова. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – С. 86 (автор главы – Н. Ф. Кузнецова).

² Див.: Кузнецова Н. Ф. Проблемы изучения эффективности уголовного правовых норм и институтов / Н. Ф. Кузнецова // Эффективность применения норм уголовного закона / [С. В. Боботов, А. Д. Бойков, Г. Н. Борзенков и др.]; отв. ред. Н. Ф. Кузнецова, И. Б. Михайловская. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 34–35.

³ Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права / Н. И. Коржанский. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1992. – С. 5–6.

них наслідків видання і застосування конкретних кримінально-правових норм, є) його оціночно-вольове судження щодо можливості, необхідності і доцільності застосування в конкретних випадках кримінально-правових заходів¹. У той же час на с. 52 роботи при наведенні суб'єктивних факторів замість економічних наслідків видання і застосування кримінально-правових норм ідеться про «оціночно-вольове судження щодо соціальної цінності конкретних суспільних відносин», а також указується, що не менш важливо враховувати також рівень правосвідомості громадян, моральні основи життя суспільства. Крім того, на с. 56 зазначається, що, приймаючи рішення щодо поставлення під кримінально-правову охорону якогось об'єкта посягання, законодавець повинен урахувати ще й віктимологію. Порівнюючи позицію правознавця з його ж думкою щодо вирішення наукової проблеми, викладеною у монографії «Объект и предмет уголовно-правовой охраны» (1980 р.),² слід зауважити, що жодних сутнісних змін у ній не відбулося. Таким чином, науковець знову виявив непослідовність під час визначення суб'єктивних факторів, а потім ще зазначив обставину (віктимологію), яку раніше в переліку не наводив. На це ми вже звертали увагу в одній із попередніх публікацій³.

О. І. Коробєєв у роботі «Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы» (1991 р.) відмічає, що кримінальний закон є соціально обумовленим. Він створюється не «про всяк випадок», не «про запас», а продукується реальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні та більш чи менш адекватно відображає ці потреби у кримінально-правовій нормі⁴. Останнім часом у зв'язку з необхідністю подальшого вдосконалення чинного кримінального законодавства, його розвитку і оновлення увага фахівців,

¹ Див.: Коржанский Н. И. Указ. праця. – С. 47.

² Див.: Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – С. 171, 181, 186.

³ Див.: Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років ХХ ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності: акад. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 158.

⁴ Коробєєв А. И. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы / А. И. Коробєєв, А. В. Усс, Ю. В. Голик. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – С. 10.

пише правознавець, зосередилася на висвітленні питань, що стосуються обумовленості кримінально-правової заборони певними причинами, що спонукають законодавця встановлювати (чи скасувати) кримінальну караність тих чи інших суспільно небезпечних діянь. Насправді, запитує науковець, чому з великої кількості актів поведінки людини законодавець відносить до числа злочинів лише певні їх види? Сам законодавець відповіді на це питання не дає. Немає сенсу, на думку правника, шукати відповідь і в чинній системі права, бо вона знаходиться не всередині, а поза нею¹. Не викликає сумніву, пише дослідник, той факт, що визнання діяння злочинним і караним не є довільним актом законодавця, результатом його примхи чи «гри розуму». Нормотворчість у сфері кримінального законодавства не може, образно кажучи, мати характер дії, «вільної у своїй причині»². Обмеженість законодавчого угляду пояснюється існуванням причинно-наслідкової залежності між певними негативними явищами економічного, соціального, соціально-психологічного, кримінологічного характеру і породжуваною ними потребою в установленні кримінально-правової заборони. Зазначена причинна залежність є найважливішою детермінантою, що обумовлює можливість, допустимість і доцільність прийняття нового кримінального закону. Законодавець може надати правильну кримінально-правову оцінку негативним явищам соціальної дійсності, лише пізнавши всю складність взаємозв'язку і взаємодії різних ланок у ланцюгу аналізованих явищ. Кримінальний закон буде ефективним лише тоді, коли кримінально-правова оцінка адекватно відобразить реальність соціальної дійсності. А це означає, що весь процес законотворчості у сфері кримінального права має розглядатися як пізнання об'єктивної необхідності в установленні кримінально-правової заборони і лише потім — закріплення її в законі. З урахуванням опосередкованого характеру законотворчості, її певної самостійності і неминучої неповноти суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності не виключається небезпека волюнтаристського підходу до процесу прийняття кримінально-

¹ Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы / А. И. Коробеев, А. В. Усс, Ю. В. Голик. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – С. 10–11.

² Там само. – С. 12.

правових норм¹. В основі формування кримінально-правових норм, указує О. І. Коробєєв, знаходиться кримінально-правова політика, яка на підставі глибокого дослідження об'єктивної дійсності, правильного відображення її в директивних установах, всебічного врахування економічних, соціальних, соціально-психологічних і кримінологічних вимог обґрунтованості кримінально-правової заборони покликана надати законодавцеві необхідний орієнтир у його правотворчій діяльності. Будь-яка політика базується на певній теорії. Науковою основою кримінально-правової політики у сфері законотворчості є теорія криміналізації та пеналізації. Ця теорія ще не має у вітчизняній науці «широкої стовбової дороги», концептуальність нечисельних поки що досліджень даної проблеми лише починає складатися, проте вже зараз очевидною є її складність². Проблема підстав (факторів) криміналізації являє певну складність не лише для практики, але й для теорії. Саме тому процес законотворчості повинен спиратися на теоретичну базу, здійснюватися на чіткій науковій основі³. Перелік відповідних факторів у роботі 1991 р. відсутній. Це дає підстави для висновку, що науковець не змінив своєї думки стосовно досліджуваного питання порівняно з монографією «Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации» (1987 р.), в якій зазначалося, що підстави кримінально-правової заборони — це ті правотворючі фактори, які обумовлюють припустимість, можливість і доцільність визнання суспільно небезпечного діяння злочинним і кримінально-карним⁴. Як бачимо, О. І. Коробєєв у публікації 1991 р. навів багато додаткових положень стосовно проблеми соціальної обумовленості, не вважаючи за необхідне знову повертатися до визначення підстав (факторів) кримінально-правової заборони.

В. М. Кудрявцев та В. П. Казимирчук у роботі «Современная социология права» (1995 р.) зазначили, що проведення досліджень

¹ Коробєєв А. И. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы / А. И. Коробєєв, А. В. Усс, Ю. В. Голик. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. – С. 12–13.

² Там само. – С. 13–14.

³ Там само. – С. 29.

⁴ Коробєєв А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробєєв. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – С. 64.

у сфері соціальної обумовленості права, а також факторів законодавчої діяльності є необхідною умовою підвищення якості законів і передумовою їх ефективності¹. При цьому основними аспектами проблеми соціальної обумовленості права дослідники вважають: об'єктивний і суб'єктивний, внутрішній і зовнішній, соціальний і соціально-психологічний². Кожен із цих аспектів, зауважують правознавці, характеризується певною групою питань. Перша група: суспільні відносини, інші суспільні явища і процеси, що викликають потребу (необхідність, бажаність) в правовому регулюванні, і відповідні ним соціальні інтереси. Це причини, а нерідко і сам предмет правового регулювання. Друга група: суспільні відносини в механізмі правотворчої діяльності, що стимулюють, гальмують чи видозмінюють її розвиток; тут діють інтереси учасників цього процесу. Таким чином, ідеться про соціальний механізм правотворчості. Третя група: суспільна думка, інтереси й установки населення — громадян і службових осіб, що безпосередньо не беруть участь у підготовці законопроекту (чи беруть участь частково — шляхом обговорення). Тобто мається на увазі ставлення до процесу створення норми права з боку її майбутніх адресатів³. Далеко не всі ці групи питань вивчено стосовно права в цілому і його окремих галузей (у тому числі кримінального. — *О. П.*). Можна сказати, що, по суті, таке вивчення лише починається. Проте потреба в ньому існує й усвідомлюється багатьма юристами — вченими і практиками⁴. У той же час у попередніх роботах В. М. Кудрявцев зазначав, що підстави правової регламентації складаються з трьох груп факторів, що характеризують відповідно необхідність у такій регламентації, її допустимість та реальність (практичну можливість)⁵. Після цього, на думку правника, слід ще визнати загальну доцільність заборони з урахуванням низки обставин, і на-

¹ Кудрявцев В. Н. Современная социология права : учеб. для юрид. фак. и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М. : Юристъ, 1995. — С. 3–4.

² Там само. — С. 42.

³ Там само. — С. 41.

⁴ Там само. — С. 42.

⁵ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1982. — С. 268–271; Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1986. — С. 106.

ведено їх загальний перелік¹. Порівнюючи позицію дослідника, викладену в підручнику 1995 р., з його попередніми публікаціями, зауважуємо, що у ній виділено основні аспекти проблеми соціальної обумовленості права: об'єктивний і суб'єктивний, внутрішній і зовнішній, соціальний і соціально-психологічний, про які раніше не йшлося. Проте під час характеристики цих аспектів видно, що лише перший із них, який визначається суспільними відносинами, іншими суспільними явищами і процесами, що викликають потребу (необхідність, бажаність) у правовому регулюванні, кореспондує одній із груп факторів (тій, що характеризує необхідність у правовій регламентації), про які йшлося в попередніх роботах. Другий і третій аспекти з відповідними групами факторів не узгоджуються зовсім. При цьому В. М. Кудрявцев і В. П. Казимирчук визнають, що ще вивчено далеко не всі групи питань, які характеризують відповідні аспекти проблеми соціальної обумовленості права. Із цього випливає, що В. М. Кудрявцев звернувся у своїх пошуках до нових аспектів наукової проблеми, розглядав більш загальні питання, не вважаючи за необхідне повертатися до аналізу окремих факторів та їх груп.

М. О. Беляєв у роботі «Уголовное право на современном этапе: Проблемы преступления и наказания» (1992 р.) зазначав, що критерії криміналізації — це суб'єктивна оціночна категорія, підгрунта (джерело) якої складають об'єктивні властивості діяння, що криміналізується (декриміналізується). Це основоположні ідеї на рівні суспільної ідеології, керуючись якими законодавець визначає коло людських вчинків, що відносяться в конкретних історичних умовах до злочинів². Привертає увагу, що раніше, в монографії «Уголовно-правовая политика и пути ее реализации» (1986 р.), правознавець виділяв поняття *критеріїв (принципів)*, а також *причин криміналізації*³. Порівнюючи зазначені роботи, слід зауважити, що

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1982. — С. 272; Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1986. — С. 110–111.

² Див.: Уголовное право на современном этапе: Проблемы преступления и наказания / [Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.]; под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. — С. 23 (автор глави I — М. О. Беляев).

³ Беляев Н. А. Указ. праця. — С. 71, 72, 81.

у 1992 р., по-перше, обставини, які необхідно враховувати при прийнятті рішення про встановлення кримінально-правової заборони, науковець називав критеріями, а не критеріями або принципами, як раніше; по-друге, дав інше визначення критеріїв криміналізації; по-третє, про причини криміналізації взагалі не згадав. Кількість критеріїв криміналізації в наведених роботах також не співпадає: до чотирьох, про які йшлося раніше¹, додається п'ятий — упевненість у тому, що, встановлюючи караність певного виду поведінки, держава не втручається в особисте життя громадян, що не є підвладним закону. При цьому дослідник спеціально зауважує, що врахування останнього критерію набуває особливого значення в сучасних умовах — умовах формування правової держави, характерною особливістю якої є розумна координація прав і обов'язків держави і особистості². Поява в позиції М. О. Беляєва нового критерію пояснюється, на нашу думку, зміною на початку 1990-х рр. політичного устрою держави та переходом до нової соціально-економічної формації, переоцінкою цінностей, що почала відбуватися в суспільстві. Таким чином, порівняно з роботою 1986 р. науковець удосконалив визначення критеріїв криміналізації та розширив їхню систему. Водночас про причини криміналізації вчений не згадав, що, на нашу думку, свідчить або про те, що він відмовився від необхідності їх окремого виділення, або правознавець залишився на попередній позиції, не вважаючи за доцільне повторювати її.

С. Г. Келіна у публікації «Основания уголовного-правового запрета» (1990 р.) зауважує, що підстави криміналізації діянь — це певні вимоги, критерії, фактори, що мають бути враховані під час введення нової кримінально-правової заборони. Їх треба відрізнити від приводу криміналізації, застерігає дослідниця. В якості останнього можуть виступати ті чи інші події (наприклад, вчинення тяжкого злочину, що став широко відомим завдяки засобам масової інформації)³.

¹ Див.: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — С. 71–72.

² Див.: Уголовное право на современном этапе: Проблемы преступления и наказания / [Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.]; под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. — С. 24–25.

³ Келина С. Г. Основания уголовного-правового запрета / С. Г. Келина // Материалы IV Советско-западногерманского симпозиума по криминологии, уголовному праву и процессу: материалы науч. конф. / АН УССР. Ин-т государства и права; отв. ред. А. Я. Светлов, Г. И. Чангули. — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 8.

Слід зауважити, що раніше, у науковій статті «Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний» (1978 р.), що була написана С. Г. Келіною у співавторстві із Г. А. Злобіним, надавалося зовсім інше визначення підстав криміналізації та трохи інакше формулювалось поняття криміналізаційного приводу. Крім того, там окремо йшлося про «принципи криміналізації»¹. Підстави криміналізації, зазначається в публікації 1990 р., можуть бути поєднані у дві групи: а) соціальні та соціально-психологічні; б) системно-правові. До підстав першої групи, як указує фахівець, слід відносити: 1) наявність достатньо високого ступеня суспільної небезпечності діяння, 2) його відносну поширеність, 3) відповідність кримінально-правової заборони моральним уявленням населення, 4) вірне співвідношення позитивних і негативних наслідків введення кримінально-правової заборони. До підстав криміналізації другої групи (системно-правового характеру) належать, з точки зору правниці, наступні вимоги: 1) відповідність нового кримінального закону Конституції, 2) його відповідність нормам інших галузей радянського права і міжнародним конвенціям, 3) можливість процесуального доказування, 4) співрозмірність покарання, що передбачається за новий злочин². Порівняння цих підстав із принципами криміналізації, що наводилися у роботі 1978 р.³, дає підґрунтя для наступних висновків. По-перше, поняття, що розкривалося у науковій статті 1978 р. за допомогою терміна «принципи», у 1990-му характеризується як «підстави». Причому перші дві практично ідентичні: «соціальні підстави» (1990 р.) кореспондують «принципам, що виражають соціальну обумовленість» (1978 р.), а «соціально-психологічні підстави» — «принципам, що забезпечують соціально-психологічну адекватність криміналізації». У той же час можна зробити висновок, що «системно-правові підстави» (1990 р.) — це принципи логіко-юридичної адекватності норми, а також такі, що визначають політичну допустимість і доцільність

¹ Злобин Г. А. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г. А. Злобин, С. Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права : сб. ст. — М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1978. — С. 106–107.

² Келина С. Г. Указ. праця. — С. 10–11.

³ Див.: Злобин Г. А. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г. А. Злобин, С. Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права : сб. ст. — М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1978. — С. 108–109.

криміналізації (1978 р.). По-друге, ці поняття («принципи» — в роботі 1978 р., «підстави» — в публікації 1990 р.) пропонується відрізнати від криміналізаційних приводів, що є позитивним. По-третє, в статті 1978 р. розкриваються три поняття: «принципи», «підстави» і «приводи», а у публікації 1990 р. йдеться лише про «підстави» і «приводи». Останнє має, на нашу думку, принципове значення, оскільки саме розмежування між принципами і підставами криміналізації, як зазначалося нами в попередніх публікаціях, свідчило про якісний прорив у вирішенні наукової проблеми¹. Тому вважаємо за можливе стверджувати, що в 1990 р., на нашу думку, С. Г. Келіною у цьому плані все ж таки було зроблено крок назад.

Таким чином, на початку 90-х рр. науковці, які досліджували проблему соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність у 70–80-х рр., свої погляди принципово не змінили, практично ігноруючи значну кількість публікацій, що з'явилися протягом цього часу. Так, П. А. Фефелов лише поміняв місцями критерії криміналізації, Н. Ф. Кузнєцова — уточнила обставини, що характеризують суб'єктивну підставу криміналізації, проте навіть термін «підстави» не використовувала. М. Й. Коржанський не лише жодним чином не вдосконалив своєї позиції, а й повторив усі наявні у ній непослідовності. М. О. Беляєв, по-перше, обставини, що слід враховувати під час прийняття рішення про встановлення кримінально-правової заборони, називав лише критеріями, а не критеріями або принципами, як раніше; по-друге, про причини криміналізації взагалі не згадав. С. Г. Келіна, на відміну від роботи 1978 р., вже не розмежовувала принципи і підстави криміналізації.

До позитивних надбань, на нашу думку, слід віднести те, що: 1) М. О. Беляєв удосконалив визначення критеріїв криміналізації та розширив їхню систему, 2) О. І. Коробєєв, хоча свій погляд стосовно відповідних підстав і факторів не переосмислив, проте навів багато додаткових положень стосовно проблеми соціальної обумов-

¹ Див.: Пашенко О. О. Дослідження проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських криміналістів 70-х рр. XX ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19 – С. 33; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років XX ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності : акад. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 157.

леності, 3) В. М. Кудрявцев також розглянув нові аспекти наукової проблеми, до аналізу яких раніше не вдавався.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення стану дослідження означеної проблеми у працях інших учених, опублікованих у першій половині 90-х рр. ХХ ст. та пізніше, з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використано під час формування сучасної теорії соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність.

Статья посвящена исследованию того, каким образом в 1990–1995 гг. изменились взгляды тех правоведов, которые занимались решением проблемы социальной обусловленности законодательства об уголовной ответственности на протяжении 70–80-х гг. ХХ в.

The article is devoted to research that, how the looks of those legists that engaged in the decision of problem of social conditionality of legislation about criminal responsibility during 70-80 of ХХ century changed in 1990–1995.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 17 від 8 листопада 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов.*

УДК 343.9.024(477)

О. Ю. Шостко, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВИМІРУ ЛАТЕНТНОСТІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті досліджуються проблеми відповідності офіційного статистичного обліку дійсному рівню організованої злочинності. Наводяться дані різних зарубіжних досліджень, які будуються на альтернативних джерелах інформації щодо цього явища і підтверджують тезу про те, що офіційна статистика не є адекватним вимірювачем рівня організованої злочинності.

Ключові слова: латентність, організована злочинність, офіційна статистика, методи виявлення латентної злочинності.

Розробка дієвих заходів щодо запобігання організованій злочинності неможлива без всебічного аналізу її стану в тій чи іншій країні, одним із джерел інформації для якого є статистичні дані. Однак лише ці відомості навряд чи допоможуть дізнатись про реальний стан справ, оскільки загальновідомо, що організована злочинність відзначається високою латентністю. Тому кримінологічна характеристика сучасного стану організованої злочинності в Україні (рівень, структура, динаміка), складена на базі офіційних даних МВС України, має свої суттєві обмеження. У першу чергу нижченаведені статистичні дані відображають активність правоохоронних органів у виявленні законспірованої, замаскованої злочинної діяльності, яку здійснювали члени організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО).

Аналіз динаміки організованої злочинності дозволяє виокремити два періоди в її розвитку: з 1991 по 1999 р. кількість виявлених організованих злочинних угруповань, а також осіб, які вчинили злочини у їх складі, постійно зростала і становила відповідно 1 166 груп і 4 673 осіб у 1999 р. Другий період (2000–2010 рр.) характеризувався суттєвим зниженням загального числа виявлених ОГ і ЗО,

кількості вчинюваних ними злочинів, а також чисельності осіб, які брали участь у злочинах. Така тенденція може частково пояснюватися тим, що лише у чинному КК України 2001 р. були чітко визначені поняття «організована група» і «злочинна організація». До того часу правоохоронні органи не мали чітких критеріїв відокремлення організованих злочинних груп від звичайної групової злочинності, отже, дуже широко трактували цей термін. До організованих злочинних спільнот зараховувались групи у складі тільки 2 осіб. У першу чергу виявлялись найбільш очевидні злочини.

Результати діяльності правоохоронних органів із виявлення організованих груп і злочинних організацій за останні 5 років наведені у таблиці¹.

Згідно з офіційною статистикою у структурі злочинів, учинених ОГ і ЗО, переважають злочини загальнокримінальної спрямованості: крадіжки, грабежі, розбої, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів. Слід зазначити, що питома вага злочинів, учинених у складі ОГ і ЗО, сягає всього 0,7 % від усіх злочинів, зареєстрованих в Україні. Лише половина від усіх осіб, які вчинили злочини у складі організованих злочинних угруповань, засуджується до позбавлення волі.

Чи повинна така «сприятлива» ситуація тішити в першу чергу українське суспільство? Чи можемо ми говорити про успішну й ефективну роботу спеціалізованих органів боротьби з цим різновидом злочинності? Мабуть, навпаки, це привід замислитись над оманливістю офіційних даних і їх обмеженими можливостями для оцінки реальних масштабів організованої злочинності.

Тому розглядаючи це питання, не можна залишити поза увагою проблему адекватності відображення дійсного рівня

¹ Таблиця складена автором на основі даних: Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2006 р. / Департамент інформ. технологій МВС України – К., 2007; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2007 р. / Департамент інформ. технологій МВС України – К., 2008; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2008 р. / Департамент інформ. технологій МВС України – К., 2009; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2009 р. / Департамент інформ. технологій МВС України – К., 2010; Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2010 року / Департамент інформ. технологій МВС України – К., 2011.

Таблиця

Кримінологічна характеристика організованої злочинності

Роки	2006	2007	2008	2009	2010
Виявлено організованих груп і злочинних організацій, з них:	466	420	378	379	397
загальнокримінальної спрямованості	305	268	237	237	...
економічної спрямованості	161	152	141	142	...
з корумпованими зв'язками	26	13	15	27	29
з міжнародними зв'язками	28	29	18	18	40
у сфері зовнішньоекономічної діяльності	7	7	5	3	...
у фінансово-кредитній системі	50	61	70	55	...
у сфері приватизації	7	6	2	1	...
у паливно-енергетичному комплексі	14	13	7	11	...
у системі АПК	17	11	11	7	...
у металургійній промисловості	4	3	3	6	...
сформовані на етнічній основі	6	12	4	8	16
Тривалість дії ОГ і ЗО					
До 1-го року	356	307	282	274	304
До 2-х років	75	70	59	74	51
Від 3-х до 6-ти років	32	41	35	29	40
Більше 6-ти років	3	2	2	2	2
Виявлено осіб, які вчинили злочини у складі ОГ і ЗО	1754	1628	1457	1570	1588

(обсягу) організованої злочинної діяльності в статистичних звітах. Якщо тільки невелика частка справ порушується стосовно організованих злочинних спільнот, то ми повинні усвідомлювати значні обмеження в наших знаннях, коли інтерпретуємо статистичні дані. Знаний дослідник організованої злочинності, нідерландський віктимолог Ян ван Дайк вважає, що на світовому рівні кількість зареєстрованих поліцією справ, пов'язаних з організованою злочинністю, є зворотно пропорційною серйозності проблеми. Офіційна статистика не є надійним джере-

лом інформації і відбиває лише спроможність системи виявити очевидні злочини¹.

Рівень як «звичайних» (загальнокримінальних) злочинів, так і тих, що вчинені організованими спільнотами, може бути успішно оцінений шляхом проведення стандартизованого вибіркового опитування населення, зокрема керівників комерційних організацій. Через безпосередній контакт з основними групами населення, не беручи до уваги національну правову систему, можна уникнути деяких методологічних проблем при дослідженні організованої злочинності.

Саме за допомогою таких альтернативних джерел інформації можна перевірити офіційні дані. Наприклад, починаючи з 1997 р. Світовий економічний форум проводить опитування генеральних директорів найбільших компаній світу з метою виявлення перешкод у веденні бізнесу. На підставі цього опитування, а також аналізу динаміки поширення організованої злочинності, здійсненого Групою оцінки міжнародних ризиків (MIG) (вивчалася ситуація в 156 країнах), було розраховано так званий **Індекс сприйняття організованої злочинності (ОСРІ)**. Його порівняли з іншими трьома похідними індикаторами непрямого прояву організованої злочинності, такими як нерозкриті вбивства, корупція можновладців, відмивання брудних доходів, які склали разом з Індексом ОСРІ **комбінований Індекс організованої злочинності (СОСІ)**².

Ян ван Дайк визнає, що насильство, корупція і відмивання грошей розглядаються як універсальні додаткові характеристики організованої злочинності. Він вважає, що проблематично уявити високий рівень цього виду злочинності в будь-якій країні, де б не було цих трьох складників організованої злочинної діяльності. Важливим є те, що в комбінований Індекс було включено одну об'єктивну одиницю виміру — коефіцієнт нерозкритих убивств, згідно з офіційною статистикою кожної держави. Тому комбінований Індекс не може розглядатись як «тільки сприйняття» проблеми пересічними громадянами або окремими науковцями.

І хоча самі по собі вбивства не є обов'язковим атрибутом організованої злочинної діяльності, але доволі відчутна кількість ви-

¹ Dijk J. The ICVS and Beyond: Developing a Comprehensive Set of Crime Indicators / J. Dijk // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice. Papers in celebration of 25 years of HEUNI. HEUNI. – Helsinki, 2006. Publication Series. – № 50. – P. 129.

² Там само. – P. 129–130.

явлених убивств на замовлення може слугувати маркером мафіозної діяльності. На думку автора, там, де є високим рівень умисних убивств, організована злочинна діяльність є значною і навпаки. Для того, щоб визначити критерій насильства, пов'язаного з організованою злочинністю, Індекс для кожної країни обчислювався таким чином: кількість зареєстрованих убивств мінус кількість засуджених за цей вид злочину. Отриманий у результаті цієї математичної дії коефіцієнт нерозкритих убивств використовувався як непрямий індикатор убивств, пов'язаних із організованою злочинністю. Схожі коефіцієнти були отримані щодо корупції і відмивання грошей, які базувались на відповідних дослідженнях Світового банку і доповідях Світового економічного форуму¹.

Попри те, що Україна згідно із цим Індексом має середній коефіцієнт убивств і знаходиться у списку країн із середніми показниками, за іншими вона посідає найгірші позиції. Зауважимо, що, незважаючи на зменшення кількості виявлених умисних убивств у відомчій статистиці МВС у 2006–2010 рр. (хоча у 2011 р. зафіксоване зростання показників на 6,4 %), наприклад, на Донеччині залишаються неідентифікованими понад 3 тисячі трупів².

З 1 липня 2007 р. до підслідності МВС передали умисні вбивства та інші тяжкі й особливо тяжкі злочини. У зв'язку із цим прокуратура передала понад 8,5 тис. справ, у яких не встановлено осіб, що вчинили злочини, майже 83 % з них — умисні вбивства³.

Крім того, з нашої точки зору, доволі високий відсоток злочинів, які кваліфікуються як тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, є насправді умисними вбивствами (згідно з офіційною статистикою у період з 2006 по 2010 р. їх кількість дорівнювала 7 289 випадкам). Не можна обминути увагою і той факт, що, наприклад, станом на 2005 р. понад 5 тисяч осіб визнані такими,

¹ Dijk J. The ICVS and Beyond: Developing a Comprehensive Set of Crime Indicators / J. Dijk // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice. Papers in celebration of 25 years of HEUNI. HEUNI. – Helsinki, 2006. Publication Series. – № 50. – P. 131.

² Куш Л. На Донеччині мафії немає, зате понад 3000 неідентифікованих трупів / Л. Куш // Голос України. – 2008. – 22 квіт. (№ 77). – С. 1.

³ Коляда П. Злочинці мають відчувати – покарання неминуче / П. Коляда // Юрид. вісн. України. – 2008. – 19–25 квіт. (№ 16). – С. 8

що пропали безвісти або не розшукані органами міліції¹. За іншими джерелами, щодня в Україні в середньому зникає безвісти 27 людей². Усі ці дані свідчать про те, що рівень умисних убивств насправді є набагато вищим за офіційні показники.

Проведене Ян ван Дайком емпіричне дослідження засвідчило таке. **Комбінований Індекс організованої злочинності** (на 100 тис. населення) розподілився за регіонами світу таким чином. Найкраща ситуація спостерігається в Океанії, Західній і Центральній Європі, Північній Америці, Східній і Південно-Східній Азії (середній коефіцієнт 33–45). Найгірша ситуація в Західній і Центральній Африці (коефіцієнт 60), Східній Європі і Центральній Азії та Закавказьких країнах (коефіцієнт 70).

У 2003 р. відповідно до ранжирування країн за цим комбінованим Індексом організованої злочинності Україна разом із Гаїті, Парагваєм, Албанією, Нігерією, Венесуелою, Російською Федерацією, Казахстаном, Колумбією ввійшла до десятки держав, які мали найгірші показники. Якщо середній коефіцієнт за всіма країнами склав 54, то Україна мала коефіцієнт 87,4. Найнижчий рівень організованої злочинності мали такі країни: Фінляндія, Ісландія, Нова Зеландія, Сінгапур, Бахрейн, Австралія, Швеція, Данія, Нідерланди, Йорданія³.

Користь від використання Індексу полягає в тому, що він допомагає, в першу чергу, проводити аналіз макрозв'язків організованої злочинності, а не зіставляти між собою окремі країни. Як вважають аналітики, не претендуючи на стовідсоткову точність, дослідження є основою для подальших розвідок і певним статистичним «маркером» наявності організованої злочинності. До речі, поділ країн світу за комбінованим Індексом дуже відрізняється від їх поділу за рівнем загальних злочинів, оскільки сумарна кількість злочинів у тій чи іншій країні не співвідноситься з рівнем організованої злочинності.

¹ Маляренко В. Т. Вітальне слово / В. Т. Маляренко // Еволюція кримінального судочинства на пострадянському просторі : міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 черв. 2006 р., м. Київ // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 7. – С. 7–8.

² Щодня в Україні в середньому зникає безвісти 27 людей [Електронний ресурс] : [Київ, 6 квіт. 2009 р., 21:30] // ТСН.ua : сайт каналу 1+1. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ua/ukrayina/shchodnya-v-ukrayini-znikaye-bezvisti-27-lyudei.html>. – Заголовок з екрана.

³ Dijk J. The ICVS and Beyond: Developing a Comprehensive Set of Crime Indicators / J. Dijk // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice. Papers in celebration of 25 years of HEUNI. HEUNI. – Helsinki, 2006. Publication Series. – № 50. – P. 129, 135.

Ян ван Дайк дійшов висновку, що рівень офіційно зареєстрованої злочинності в тій чи іншій країні дуже мало свідчить про масштаби організованої злочинності, оскільки вони визначаються різними факторами на макрорівні¹.

Цю тезу можна опосередковано підтвердити думкою російсько-го кримінолога С. В. Ванюшкіна. Він вважає, що єдиної системи злочинності не існує. Жодна із специфічних ознак організованої злочинності не має ніякого відношення до злочинності неорганізованої. До цього часу, тобто до початку XXI ст., у Росії (це стосується й світового співтовариства. — *О. Ш.*) існує явище, що дозволяє стверджувати: відбувся поділ злочинності на два самостійних види — злочинність організовану (системне явище) і злочинність неорганізовану (несистемне явище, яке хоча й має деякі елементи, схожі із системним явищем, — часові, просторові, кількісні та деякі інші, та усе ж таки не має основного елементу — єдності, цілісності) зі своїми притаманними їм ознаками, які докорінно відрізняють ці два види злочинності (один від одного).

Безумовно, між цими видами злочинності існують взаємозв'язки, які є нерозривними хоча б тому, що організована і неорганізована злочинність входять до єдиної системи суспільства і є проявами кримінального явища, окрім того, мають низку спільних причин, однак, що є важливим, — дії причин, а також механізм їх прояву є різними. Якщо неорганізована форма злочинності, виходячи із своєї несистемної природи, справляє лише деякий вплив на організовану злочинність, то організована злочинність має надзвичайно потужний негативний вплив на всі інші, так би мовити, несистемні форми злочинності (опосередковано й безпосередньо).

С. В. Ванюшкін наголошує на тому, що організована злочинність різноманітно використовує неорганізовану в своїх інтересах. Знаходячись на волі, представники організованої злочинності використовують її для прикриття від уваги з боку правоохоронних органів, для відшукування кадрів, у тому числі з урахуванням того, що, наприклад, обов'язковою вимогою для злодіїв у законі є виховання нового поповнення для злодійського світу; надзвичайно небезпечни-

¹ Dijk J. The ICVS and Beyond: Developing a Comprehensive Set of Crime Indicators / J. Dijk // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice. Papers in celebration of 25 years of HEUNI. HEUNI. – Helsinki, 2006. Publication Series. – № 50. – P. 135.

ми є увага й використання неорганізованої злочинності в місцях позбавлення волі, де організована злочинність вирішує більш широке коло питань, ніж на волі. Один із напрямків впливу — відслідковування злочинної діяльності осіб, груп, що не входять до злочинних організацій або співтовариств, визначення того, наскільки цікавою є справа, якою вони займаються, для того щоб залучити їх до раніше створених організацій та співтовариств; наскільки цікавою є людина, її ідеї, специфічний талант, врешті, її оточення для організованої злочинності: чи слід її підтримувати як незамінну, нерозбірливу, податливу або взяти справу до своїх рук, не виключаючи фізичного усунення представника неорганізованої злочинності або тих, хто не входить до вже діючих злочинних організацій і співтовариств¹.

Висновки Ян ван Дайка схожі з результатами іншого кримінологічного дослідження, проведеного під егідою ООН, яке підтвердило: у країнах із високим рівнем організованої злочинності органи кримінальної юстиції неспроможні адекватно протидіяти їй, а тому офіційна статистика не відбиває реальних масштабів відповідних злочинів. Низькі рівні зареєстрованої злочинності, зокрема фактів арешту за серйозні злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, свідчать про слабку ефективність роботи органів кримінальної юстиції і високий рівень організованої злочинності².

Деякі вчені вважають, що індикатором дійсного рівня організованої злочинності є тіньова економіка, яка нерозривно з нею пов'язана і є її своєрідною інфраструктурою. Відповідно за рівнем, динамікою зростання тіньової економіки можна визначити стан організованої злочинності в конкретний часовий період³.

¹ Ванюшкин С. В. Организованная преступность в реформируемой России и направления борьбы с ней [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Ванюшкин. – М., 2002. – 190 с. // Электронная библиотека : диссертации : [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/information.php?path=/rsl0100000000/rsl01000256000/rsl01000256625/rsl01000256625.pdf>. – Заг. с экрана.

² Buscaglia E. Controlling Organized Crime and Corruption in the Public Sector [Электронный ресурс] / E. Buscaglia, J. van Dijk. // Forum of Crime and Society. – 2003. – Vol. 3, Nos. 1, 2. December. – Режим доступа: http://www.unodc.org/pdf/crime/forum/forum3_Art1.pdf. – Заголовок з екрана.

³ Подольный Н. Теневая экономика и организованная преступность: проблемы определения размеров и динамики развития / Н. Подольный, Н. Подольная // Уголов. право. – 2006. – № 1. – С. 102–103.

Слід згадати й думку відомого російського кримінолога В. В. Лунеева (яка стосується, на наш погляд, не тільки Росії, а й України) про те, що злочинність влади, багатства й інтелекту, тобто інституціональна організована й корупційна злочинність, практично недоторканна. «...Система кримінальної юстиції спрямована, головним чином, на бідні, слабоадаптовані, алкоголізовані, деградовані й маргінальні прошарки населення, які вчиняють традиційні кримінальні діяння»¹.

На Х Конгресі ООН із проблем запобігання злочинності й поведення з правопорушниками (Відень, 2000 р.) підкреслювалося, що організована злочинність і злочини, пов'язані з корупцією на високому рівні, — це, як правило, злочини можновладців². Останні з огляду на катастрофічно високий рівень корупції у нашій державі мають усі важелі для успішного приховування своєї злочинної діяльності.

У зв'язку з проблемою, яка стала предметом цієї статті, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження, що проводилось відомим російським кримінологом С. М. Іншаковим, завідуючим відділом латентної злочинності й кримінологічного прогнозування НДІ Академії Генеральної прокуратури РФ. Воно засвідчило, що прихована частина злочинності в цій країні становить 5/6. Це та особлива кримінальна реальність, злочини без покарання. З точки зору вченого, у сферу державного реагування потрапляє лише 1/6 злочинів. Наприклад, у 2006 р. в Росії було зареєстровано 3,86 млн злочинів, а показник незареєстрованої злочинності — 21,36 млн 60 % усіх латентних злочинів становлять злочини у сфері економіки³.

Ураховуючи, що і Росія, і Україна є країнами, які знаходяться в стадії трансформаційного процесу, а отже, багато детермінуючих організовану злочинність механізмів є подібними, можна припустити, що дослідження вчених ще раз підтверджують тезу про те, що ми до цього часу навіть приблизно не знаємо обсягів фактичної

¹ Лунеев В. В. Правовое регулирование общественных отношений – важный фактор предупреждения организованной и коррупционной преступности : [тез. докл.] / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 107–108.

² Материалы ООН по укреплению законности и упорядочению системы уголовного правосудия : [материалы X конгр. ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Вена, 10–17 апр. 2000 г.] // Борьба с преступностью за рубежом : информ. бюл. – 2001. – № 9. – С. 41–57.

³ Іншаков С. М. Латентная преступность как показатель эффективности уголовной политики / С. М. Іншаков // Рос. следователь. – 2008. – № 14. – С. 20–21.

організованої злочинної діяльності в Україні. Відповідно і заходи протидії не можуть бути адекватними й ефективними.

Оскільки в Україні методика виявлення фактичної злочинності є майже нерозробленою, віктимологічні дослідження проводяться, зазвичай лише у науково-дослідних цілях окремими вченими, розглянуті вище дослідження європейських і російських учених важко перевірити. З урахуванням цього факту вважаю вкрай важливим проведення на державному рівні комплексних досліджень латентності організованої злочинності, які б будувались на альтернативних джерелах інформації. Ця проблема є вельми актуальною, оскільки у плані заходів щодо реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю¹ передбачено проведення дослідження з метою визначення масштабів організованої злочинності на національному і регіональному рівні та тенденцій її розвитку.

Підсумовуючи викладене, слід зробити висновок, що результати статистичного обліку виявлених в Україні організованих злочинних угруповань не є надійним джерелом інформації щодо фактичного рівня організованої злочинності та її поширеності на території нашої держави. Вони відбивають лише спроможність системи кримінальної юстиції виявити очевидні злочини в межах злочинної діяльності. Отже, спотворена статистика не дає змоги розробити адекватні заходи протидії цьому виду злочинності.

В статье исследуются проблемы соответствия официального статистического учета истинному уровню организованной преступности. Приводятся данные различных зарубежных исследований, которые строятся на альтернативных источниках информации и подтверждают тезис о том, что официальная статистика не является адекватным измерителем уровня организованной преступности.

The article is exploring the problem of correlation of the official statistics to the authentic level of organized crime. The data of various international studies are examined. They are based on alternative sources of information and confirm the idea that official statistics are not appropriate count the level of organized crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 08.02.2011 р.).

¹ Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Каб. Міністрів України від 25.01.2012 р. № 53-р // Уряд. кур'єр. – 2012. – 11 лют. (№ 27). – С. 20.

УДК 343.3/7

Н. А. Савінова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

УМИСНІ ВПЛИВИ НА СВІДОМІСТЬ: ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена проблемі актуалізації негативних впливів на свідомість у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства та соціальної обумовленості кримінально-правового забезпечення безпеки свідомості особи та населення.

Ключові слова: впливи на свідомість, інформаційне суспільство, кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства, безпека інформаційного простору, тоталітарні/деструктивні секти, фінансові піраміди, впливи ЗМІ.

Сучасний світ усе опановує система нових ресурсів — інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), все більше сфер життєдіяльності сучасних суспільств базуються на можливості здійснення комунікацій — розвивається інформаційне суспільство. Така динаміка обумовлює можливість не лише покращення та економізації відносин, а й породжує низку суспільно небезпечних діянь, які виникли або вчинення яких стало можливим в інформаційному суспільстві завдяки можливостям здійснення віддалених комунікацій — безпосередніх та масових¹.

Однак у той час, як підстави криміналізації, у т. ч. її соціальної обумовленості, достатньо досліджені у сучасній теорії кримінального права (В. І. Борисовим, О. В. Готіним, В. К. Грищуком, М. І. Мельником, В. О. Навроцьким та ін.)², суспільно небезпечні діяння, при-

¹ Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: Монографія. – К.: ТОВ «ДКС», 2012. – С. 62–82.

² Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрод, 2008. – Вип. 15. – С. 72; Готін О. Підстави криміналізації діянь // Право України. – 2005. – № 2. – С. 95–98; Гришук В. К. Поняття криміналізації // Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Серія юрид. – 1994. – Вип. 31. – С. 76–80; Мельник М. Помилкова криміналізація: види, причини

таманні інформаційному суспільству, і зокрема — суспільно небезпечні впливи на свідомість, до сьогодні не включені в поле зору сучасної правової науки, зокрема кримінально-правової.

Можливість здійснення впливів на свідомість як соціальне явище має як корисні, так і шкідливі риси. Завдяки впливам на свідомість дитини ми здійснюємо її виховання, впливаючи на населення шляхом застосування ЗМІ, політичні сили формують світогляд груп населення, реклама спрямовує споживача на придбання товарів та послуг тощо. У той же час деструктивні, шкідливі впливи на свідомість можуть коливатися від звичайного умисного пониження гідності людини до провокації масових заворушень і державних переворотів у разі професійного інформаційного впливу на свідомість населення. Кримінальне право нашої держави передбачає кримінальну відповідальність за низку дій, спрямованих на свідомість окремої людини (ст. 120 КК України «Доведення до самогубства», ст. 129 «Погроза вбивством», ст. 345 «Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу», ст. 377 «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного» (в частині погрози), ст. 398 КК України «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи» (в частині погрози) та ін.). Посягання на свідомість населення також у деяких випадках криміналізовано: ч. 2 (за ознакою публічних закликів) та ч. 3 (за ознакою використання ЗМІ) ст. 109 КК України («Дії, спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади»), ст. 295 («Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку»), ст. 436 («Пропаганда війни») та деякі ін.

Такі злочини розташовані в різних розділах КК України і теоретично їх неможливо об'єднати та цілісно сприйняти без поглибленого аналізу сутності спрямування впливів на індивідуальну та групову

та наслідки // Підприємництво, госп-во і право. – 2004. – № 5. – С. 94–99; Навроцький В. Проблема встановлення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин // Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Г. Андрусика. – Л.: Світ, 1996. – С. 231–336; Соловій Я. І. Межа кримінальної відповідальності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2004. – 17 с.

свідомість, які і є саме тими діями, що утворюють об'єктивну сторону таких діянь. При цьому, очевидно, що, якнайменше, обов'язковим додатковим об'єктом посягання у кожному з наведених випадків є або індивідуальна свідомість окремої особи, або масова чи групова.

Для сучасної теорії кримінального права «свідомість людини» та «свідомість населення» поки табуйовані через належність до «інших галузей знань» (класична відмовка!). Проте сучасний стан розвитку інформаційного суспільства, усі ресурси якого (інформація, ІКТ, знання) спрямовані на індивідуальну та масову свідомість, і останні вже необхідно сприймати як об'єкт злочинів, визнавати їх такими, що зазнають суспільно небезпечної шкоди і потребують кримінально-правового забезпечення в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Звернемося до прикладу впливів на свідомість деструктивних релігійних сект. Як деструктивні можуть характеризуватися такі релігійні напрями і рухи, що завдають шкоду суспільству — психологічну, матеріальну, фізичну; відрізняються жорсткою ієрархією, наявністю надмірно високої залежності послідовників від лідерів організації, чітким поділом людей на «своїх» і «чужих» та впевненістю у тому, що «мета виправдовує засоби»¹.

Ураховуючи досвід вітчизняних правоохоронців у боротьбі з Великим Білим Братством та низкою інших тоталітарних сект, така позиція певним чином зрозуміла. Крім того, у світі дійсно широко розвинені окремі напрями тоталітарних релігійних сект, як, наприклад, Аум Сенріке (オウム真理教)², відома терактом у Токійському метро у 1995 р.³, Велике Біле Братство, відоме

¹ СБУ: В Украине активизируются деструктивные культы [Електронний ресурс] // Зеркало недели. – 2007. – 14–20 июля (№ 27 (656)). – Режим доступа к ресурсу: <http://www.zn.ua/3000/3690/59973/>.

² Секта Аум Сенріке (Японія) – типовий представник релігійного сепаратизму, в ідеології якої змішані індуїстські, буддійські та даорсистські вірування. Кількість її членів в Японії нараховує близько 9 000, а у світі – близько 40 000 (Шрі-Ланка, Нью-Йорк, Бонн, Москва). З 2000 р. перебуває в Японії під контролем держави як така, що представляє небезпеку (див.: Мураками Х. Подземка / Пер. с яп. Андрея Замилова и Феликса Тумаховича. – М.: Эксмо, 2006. – С. 14).

³ Kyle B. Olson Aum Shinrikyo: Once and Future Threat? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdc.gov/ncidod/eid/vol5no4/olson.htm>; Nicholas D. Kristof Terror In Tokyo: The Overview New Yurk Times /21.03.1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/0320.html>.

спробою вчинення масового самоспалення у 1992 р.¹, а також культів та рухів, як штунда², сатанізм, існування яких категорично заперечується канонічними вченнями і відверто несприйнятне останніми.

Хоча в Україні планується заборона тоталітарних сект³, наша країна і після такого запровадження не може вважатися захищеною від впливу подібних угруповань на свідомість населення, оскільки інформація, що поширюється через деякі медіаплатформи та за допомогою Internet, перебуває на сьогодні у вільному доступі в нашій державі.

Як було доведено експертизами під час проведення слідчих дій 1992–1993 рр. по справі «Акма» (рання назва Великого Білого Братства), порушення психіки спостерігалися у всіх обстежуваних⁴. Сьогодні секта залишила пропагування ідеї кінця світу на 10 листопада 1993 р. Марією Деві Христос (Марина Цвігун). Після відбуття покарання остання своєї діяльності не припинила. З новим іменем Метирь Миру Марія Деві Христос веде активну агітацію за свій релігійний напрям: пропагує ідеї переходу світу в новий квантовий рівень, розміщує в Internet публікації, дає інтерв'ю, створює відеопродукцію, яку поширює в Internet на інших сайтах, у тому числі на YouTube⁵. Важливо відмітити, що в Internet, зокрема на титульній сторінці сайту Великого Білого Братства, розміщені також аудіовізуальні твори, спрямовані на заохочення до вступу у лави Великого Білого Братства.

¹ Кучеренко В. «Белое Братство-2» [Электронный ресурс] // Столичные новости. – 2001. – 8–14 мая (№ 17). – Режим доступа к ресурсу: <http://cn.com.ua/N165/details/details.html>.

² Штунда. Сайт поддержки традиционного консервативного евангелистского движения [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: <http://stunda.org/index.html>.

³ Проект Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» [Електронний ресурс]. – реєстр. № 5473 // Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу до ресурсу: www.rada.kiev.ua.

⁴ Кучеренко В. «Белое Братство-2» [Электронный ресурс] / Столичные новости. – 2001. – 8–14 мая (№ 17). – Режим доступа к ресурсу: <http://cn.com.ua/N165/details/details.html>.

⁵ Юсмалос, Тибет – Мистический Танец Матери Мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.youtube.com/watch?v=DPwTfE8BUc>.

У той час коли особливу небезпечність у сьогоденному світі становить релігійний екстремізм, з України є вільний доступ до сайтів релігійних екстремістських організацій за кордоном. Так, на російськомовному сайті Аум Сенріке <http://sinrikyo.livejournal.com>¹, повною мірою доступному з України, розміщені відеоролики релігійної секти Аум Сенріке, яка закликала у свої члени осіб з використанням впливів на свідомість у рекламі та її духовного лідера — Секо Асахари (страченого), із закликами до вступу в секту і її вченням. До речі, зустрічі з Вчителем цієї секти пропонувалися за гроші², зокрема, у РФ, де послідовників цієї секти було найбільше у світі.

На відміну від представників традиційних релігій, які закликають людей звернутися до Всевишнього, представники новітніх течій закликають аудиторію звертатися саме до них і нерідко здійснюють це через ЗМІ, у т. ч. Internet. Так, наприклад, за ключовими пошуковими словами «сайт сатаністів» пошукова система GOOGLE станом на 2012 р. видає близько 400 000 посилань, з яких самі сайти становлять близько 25 %. Серед них відкриті сайти сатаністів: devillkat.narod.ru; <http://www.satanism.ru>, chernovorot.ru, satanistsite.narod.ru, на яких серед іншого розміщена інформація щодо особливостей проведення ритуалів, містяться переліки літератури, символики, описання проведення культів та фотографії.

Не є винятком тиражування певних релігій та культів на телебаченні. Прикладом використання телебачення для пропаганди певного релігійного руху є ситуація, що тривалий час спостерігалася на телевізійному каналі «ТРК «Київ»». Не аналізуючи особливості церкви Посольства Божого Сандея Аделаджі, слід звернути увагу на попередню можливість існування на телевізійному каналі «ТРК «Київ»» телевізійної програми «Церква Посольства Божого», яка виходила щоденно: по будніх днях — о 8:00, у суботу та неділю двічі на день — близько 12:00 та близько 23:35³, в якій серед проповідей та іншого лідер церкви постійно закликав телеглядачів звернутися саме до його церкви. Стосовно змісту «вчень» указаної

¹ Тайна Явления Матери Мира [Электронный ресурс]: В 7 ч. Ч. 1. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.youtube.com/watch?v=gvB5sL0Jq6k>.

² Сторінка АУМ Сенріке в електронному журналі «livejournal» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://sinrikyo.livejournal.com/>.

³ За даними телепрограми ТРК «Київ» з 12.07.2010 по 25.07.2010.

особи слід навести лише кілька його висловлювань. Так, у своїй книзі «Гражданская позиция» С. Аделаджа писав: «Газеты, радио и телевидение, поощряемые законами, которые принимает правительство, наполняют сознание людей похотью, очень быстро ведущей к разного рода зависимости, полному рабству и деградации»¹. Книга знаходиться у загальному доступі на сайті <http://adelaja.com>. Подібні заклики до нехтування законами, спрямовані до необмеженої кількості споживачів Internet, мають явно антисоціальний характер. Але ж вони безкарно тривалий час поширювалися по телебаченню: упродовж двох років за посередництвом ТРК «Київ» глядачі всієї України (оскільки цей канал входить у соціальний пакет державного мовлення) мали можливість бути враженими «закликами» С. Аделаджи вступити в Церкву Посольства Божого, яка, як зазначав у ЗМІ лідер секти, дасть людям можливість позбавитись величезної кількості проблем, у тому числі й емоційних, і матеріальних. Зрозуміло, що в умовах кризи в Україні кількість прихожан такої секти, що популяризувалася в національному соціальному пакеті, різко зростала.

Поширення закликів на ТРК «Київ» щодо вступу до Церкви Посольства Божого С. Аделаджи тривало вже після затримання С. Аделаджи у 2009 р. по справі «Кінгз Кепітал» («JC&AA King's Capital Limited») за обвинуваченням у «причетності до організації заволодіння грошовими коштами громадян шахрайським шляхом», а до самого лідера секти було застосовано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд². З червня 2010 р. усе майно С. Аделаджи перебувало під арештом³, але і це не обумовило припинення мовлення його закликів в ефірі телевізійного каналу аж до листопада 2010 р.

Відповідно до пред'явлення у 2010 р. С. Аделаджи обвинувачення він «з 2007 р. особисто керував шахраями, на проповідях застосовував гіпноз і вводив парафіян в транс, щоб вони легше роз-

¹ Аделаджа С. Гражданская позиция [Електронний ресурс] // Сайт Сандея Аделаджи. – Режим доступа к ресурсу: <http://adelaja.com/grazhdanskaya-pozitsiya.html>.

² Суд відмовився взяти під арешт Аделаджу [Електронний ресурс] // Юрінком Інтер, 03.11.2009. – Режим доступа до ресурсу: http://www.yurincom.com/ua/legal_news/?id=4517.

³ МВС: усе майно Сандея Аделаджи заарештовано [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Укр. Православ. Церкви Київ. патріархату, 16 черв. 2010, 13:24. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.cerkva.info/uk/news/news-ukrainian/485-adeladzha.html>.

лучалися з грошима»¹. Пастори-агітатори такої піраміди отримували по 3 % від внесків парафіян, а очолювалася піраміда самим С. Аделаджею, який власно закликав до вступу в Посольство Боже через канал національного мовлення.

На жаль, Національна рада з питань телебачення та радіомовлення відреагувала на подібну діяльність ДКТ «ТРК “Київ”» лише 10 листопада 2010 р., відмовивши ДКП «ТРК “Київ”» у продовженні ліцензії на мовлення². Однак відповідно до чинного КК України фактично неможливо притягнути до кримінальної відповідальності керівників та продюсерів каналу, які, по суті, виступали пособниками у шахрайських діях С. Аделаджі.

Доведено, що технології впливу на свідомість, що застосовуються у деструктивних культурах, спрямовані на зміну свідомості прихожан із можливістю подальшого маніпулювання нею. Т. Лірі і М. Стюарт зазначають, що «посередник» між спілкуванням особи з Богом (яким би іменем його не називали) набуває в процесі такого спілкування духовної влади над прихожанами. У передмові своєї роботи, присвяченої технологіям зміни свідомості у деструктивних культурах, вони зазначають: «Як обивателі, ми не знаємо про способи введення людей у змінені стани свідомості. Не знаємо про існування тонких технологій реформування свідомості, завдяки яким людям можуть вселити фобії і прививати залежності. Не знаємо, що маніпулюючи жагою духовності і філософськими пошуками людей, їх незадоволеністю, втратою цінностей та потребою щось змінити, їх можуть перетворити на фанатиків»³.

В одному рядку з втягненням у релігійні секти перебуває втягнення людей у фінансові піраміди, які по суті тотожні релігійним угрупованням, діяльність яких спрямована на отримання прибутку від «прихожан».

¹ Слідство довело: С. Аделаджі з 2007 особисто керував шахраями [Електронний ресурс] // Finance UA 07.11.2020. – Режим доступу до ресурсу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2010/11/07/215506>.

² Нацрада відмовила ТРК «Київ» у продовженні ліцензії [Електронний ресурс] // Інформ. агентство УНІАН: 10.11.2010, 21:12. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-405782.html>.

³ Ліри Т., Стюарт М. Технологии изменения сознания в деструктивных культурах / Пер. с англ. «Janusbooks»; Под ред. И. Митрофановой. – СПб. : Экслибрис, 2002. – С. 4.

Якщо вербування до таких утворень без залучення ЗМІ та Internet істотно гальмувало приріст таких утворень, використання реклами у ЗМІ та інших медіаплатформах є безумовним підґрунтям процвітання таких утворень сьогодні. Приклад АТ МММ (1994–1995 рр.), від існування якого постраждало близько 15 мільйонів осіб на території СНД, далеко не єдиний.

У РФ мали місце випадки, коли «створювачі» фінансових пірамід у 90-х рр. застосовували заходи впливів на свідомість під час прийняття рішення запрошеними на зустрічі про вкладення коштів. Так, при експертизах компакт-дисків, музика з яких лунала під час сеансів по заохоченню до вкладання коштів під час агітації до вступу в них, були також накладені частоти, майже не чутні, які викликали занепокоєння тоді, коли за сценарієм запрошені мали приймати рішення про вкладення коштів зі змістом: «заплати вступний внесок, і ти сам станеш заробляти на тих, хто вступить після тебе; ти станеш успішним, як ми»¹.

Спроби створити фінансові піраміди продовжуються під виглядом громад взаємної підтримки, бізнес-клубів тощо². Постійно присутні спроби залучити нових учасників у подібні структури в Internet. В Internet існує маса гібридів мережеских агенцій і фінансових пірамід (наприклад, New Life international³).

Вербувальники у секти, фінансові піраміди та мережескі структури користуються переважно тим самим речовим набором, який спрямований на вплив на свідомість людини шляхом послідовного впливу низки факторів⁴, що в результаті призводять до психологічної залежності від вербувальника.

Безсумнівно, що *акти масового поширення закликів до вступу осіб до тоталітарних сект, церков, рухів та культів, ідеологія яких*

¹ Радаев В. В. Возвращение толпы: анализ поведения вкладчиков // *Вопр. социологии.* – 1998. – № 8. – С. 112.

² Медведев С. Пирамиды в законе [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: http://www.aferizm.ru/moshen/mlm/m_pir_v_zakone.htm.

³ Сайт New Life international [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.newlineint.com/indexfr.html>.

⁴ Принципы манипуляций массами [Электронный ресурс] // Сайт Петерб. шк. переговорщиков «ШИП». – Режим доступа к ресурсу: <http://www.espadas.ru/article/?id=27>.

посягає на авторитет держави, її законодавства або підбурює населення до нехтування законодавством держави, а рівно залучення/заклики до вступу населення до певного культу або фінансових пірамід, популяризація таких у ЗМІ є суспільно небезпечними і мають бути криміналізовані.

Однак до цього часу кроків до безпосередньо такої криміналізації не здійснювалося, а притягувалися до кримінальної відповідальності лише керівники відповідних культів або пірамід, як винні у вчиненні злочину, передбаченого ст. 190 КК України «Шахрайство». У той же час склад злочину «Шахрайство», безумовно, є надто загальним по відношенню до таких спеціальних дій, як впливи на свідомість із певною метою, коли такою первинною метою є опанування свідомістю людини, а вже потім залежно від потреби вимагання кошти (Церква Посольства Божого — афера King's Capital, АТ МММ), чи самоспалення (Велике Біле Братство), або вчинювання терористичного акту (Аум Сенріке).

Очевидно, що в нашій державі назріла необхідність переосмислення підходів до сприйняття сучасних об'єктів кримінально-правового забезпечення. Як підкреслює В. І. Борисов, «складовою предмета кримінально-правової політики є соціальна обумовленість визнання певного виду девіантної людської поведінки настільки небезпечною для суспільства, щоб ставити на законодавчому рівні питання про необхідність та доцільність кримінально-правової боротьби з такою поведінкою (криміналізація)»¹.

В умовах розвитку інформаційного суспільства в нашій державі необхідно вживати ефективних заходів протидії посяганням на свідомість із використанням ЗМІ. Свідомість окремої людини та населення в цілому має бути сприйнята теорією кримінального права як соціальна цінність, потреба захисту якої засобами кримінального права є соціально необхідною і корисною, а посягання на неї становлять підвищену суспільну небезпечність і навіть в умовах реформи кримінальної юстиції мають бути визнані злочинами.

¹ Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрууд, 2008. – Вип. 15. – С. 72.

Статья посвящена проблеме актуализации негативных влияний на сознание в связи с развитием информационного общества и социальной обусловленности криминально-правового обеспечения безопасности сознания лица и населения.

The article is devoted to the problem of actualization of negative influences on consciousness in connection with development of informative society and social conditionality of the criminal and legal providing of safety of person and population consciousness.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінально-правових дисциплін ННІПП НАВС (протокол № 2 від 15 лютого 2012 р.)

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В. Г. Пилипчук**, кандидат юридичних наук **Т. А. Павленко**.*

УДК 347.97/99:342.841

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНАЛІЗУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 2008–2011 РОКІВ)

Стаття присвячена аналізу теоретичних підвалин протидії корупції в державному секторі, а також судової практики застосування антикорупційного законодавства у 2008–2010 рр.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, ефективність застосування антикорупційного законодавства.

Актуальність питань, пов'язаних із протидією корупції в державному секторі, зумовлена низкою суспільно-політичних і правових чинників. Останнім часом набувають широкого суспільного розголосу випадки зловживань із боку державних службовців, як-от: хабарництво, зловживання владою, перевищення владних повноважень, вчинення інших протизаконних дій. Особливо гостро проблема хабарництва постає в таких сферах, як регулювання земельних відносин, розподіл державної власності, а також у судових та правоохоронних органах. Недосконалість чинного законодавства призводить до того, що деякі випадки неправомірної поведінки державних службовців залишаються поза увагою правоохоронних органів держави. Цю проблему піднімали у своїх працях такі вітчизняні автори, як Л. Є. Виноградова¹, Н. Д. Квасневська², М. І. Мельник³ та ін. Водночас досить цікавим є аналіз правозастосовної практики

¹ Виноградова Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Л. Є. Виноградова ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 19 с.

² Квасневська Н. Д. Кримінальна відповідальність судді за неправосуддя в Україні : монографія / Н. Д. Квасневська. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 192 с.

³ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. І. Мельник. – К., 2002. – 32 с.

в цій сфері. Отже, нашим завданням є з'ясування чинників, які прямо впливають на ефективність застосування антикорупційного законодавства в державному секторі. Актуальність цих питань підвищується у зв'язку з набуттям чинності нового Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 7 квітня 2011 р.¹

Аналіз статистичних даних щодо протидії корупції за 2008-2011 рр. неможливий без з'ясування основних підходів до визначення цього поняття, які були і є за чинним законодавством.

Поняття «корупція» трактується в різних правових джерелах по-різному. Так, відповідно до правової позиції Верховного Суду України, висловленої в узагальненні про корупційні справи, під останніми розуміються: а) службові злочини з ознаками корупційних діянь (статті 364 (зловживання владою або службовим становищем), 365 (перевищення влади або службових повноважень) та 368 (одержання хабара) Кримінального кодексу України); б) справи про адміністративну відповідальність за порушення Закону від 5 жовтня 1995 р. № 356/95-ВР «Про боротьбу з корупцією» (далі — Закон № 356/95-ВР)². Варто зауважити, що такий підхід базувався на законодавстві, яке не є на сьогодні чинним (мається на увазі Закон № 356/95-ВР).

Відповідно до ст. 1 Закону № 356/95-ВР під «корупцією» розумілася діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. При цьому до корупційних діянь належали: а) незаконне одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг, у тому числі прийняття чи одержання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою від їх фактичної (дійсної) вартості; б) одержання

¹ Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 44. – С. 9. – Ст. 1764.

² Практика розгляду судами кримінальних справ про злочини, склад яких передбачено ст. 368 Кримінального кодексу України (одержання хабара) [Електронний ресурс] В. Г. Жук, О. С. Іщенко // Верховний Суд України : інформ. сервер. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/6E2268C0BC1BEA62C22577C400467B71?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=6E2268C0BC1BEA62C22577C400467B71&Count=500&>. – Заголовок з екрана.

особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством. У примітці до ст. 1 Закону № 356/95-ВР роз'яснювалося, що під діяльністю осіб, уповноважених на виконання функцій держави, слід розуміти і діяльність посадових осіб місцевого самоврядування, що спрямована на здійснення повноважень місцевого самоврядування¹.

Варто зауважити, що практика діяльності правоохоронних органів свідчила про низьку ефективність застосування адміністративних стягнень за Законом № 356/95-ВР, що було пов'язано як із відсутністю відповідної політичної волі вищих посадових осіб держави, так і з низькою якістю відповідних правових положень (невизначеність процедурних аспектів притягнення винних до відповідальності, нечіткість законодавчих понять, короткий строк давності притягнення до відповідальності, відсутність чітких повноважень судів і правоохоронних органів під час притягнення осіб до відповідальності та ін.). Примітною особливістю застосування попереднього антикорупційного законодавства було те, що до відповідальності за корупційні правопорушення притягалися здебільшого керівники і спеціалісти державних структур нижчої ланки, як правило, не вище районної. Серед притягнутих до відповідальності найбільше службовців органів місцевого самоврядування (сільських голів, секретарів сільських рад, землевпорядників тощо) та державних службовців рівня районних державних адміністрацій. Це свідчить про те, що діяльність правоохоронних органів поки що спрямовується на боротьбу з корупцією у владних органах нижчих рівнів². Ще однією характерною

¹ Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.

² Судова практика розгляду кримінальних справ про службові злочини з ознаками корупційних діянь (статті 364, 365 та 368 Кримінального кодексу України), а також справ про адміністративну відповідальність за порушення вимог Закону від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» [Електронний ресурс] / М. І. Грицивим, Л.В. Гавриловою, О. С. Іщенко, О. М. Колянчук // Верховний Суд України : інформ. сервер. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/366F13D23201180FC2257607002B6EB0?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=366F13D23201180FC2257607002B6EB0&Count=500&>. – Заголовок з екрана.

особливістю було те, що до відповідальності притягалося дуже мало співробітників суду та правоохоронних органів. Приміром, за даними ВСУ України, із загальної кількості засуджених у 2007 р. за вчинення службових злочинів з ознаками корупційних діянь, відповідальність за які передбачена статтями 364, 365, 368 КК, засуджено: суддів – одну особу (ст. 368 КК); прокурорів – одну особу, інших працівників прокуратури – трьох осіб (ст. 364 КК); працівників податкових органів – 23 осіб та працівників прикордонних органів – чотирьох осіб¹.

Досить цікавою в цьому аспекті є аналітична інформація про виконання вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією» органами виконавчої влади та місцевого самоврядування Донецької області за 2010 р. Проведений аналіз результатів боротьби з корупцією засвідчив, що правоохоронними органами області складено та направлено до суду 284 адміністративних протоколи про порушення вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією», що на 5 адмінпротоколів більше, ніж у 2009 р. Найбільше адміністративних протоколів за вчинення корупційних діянь складено щодо посадових осіб місцевого самоврядування (164, або 57,7 % від загальної кількості), що підтверджує загальноукраїнську тенденцію до притягнення до відповідальності осіб, які посідають низові управлінські позиції. За 2010 р. судами прийняті рішення по 283 адмінпротоколах, з яких по 249 – накладено адміністративні штрафи, у тому числі на 157 посадових осіб місцевого самоврядування (63,1 %). Закрито 34 адміністративні справи. Становить інтерес аналіз видів порушень вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією», до яких належить: а) п. «А» ст. 1 (незаконне отримання матеріальних благ) – 99 (39,8 %); б) п. «А» ч. 1 ст. 5 (сприяння фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької діяльності) –

¹ Судова практика розгляду кримінальних справ про службові злочини з ознаками корупційних діянь (статті 364, 365 та 368 Кримінального кодексу України), а також справ про адміністративну відповідальність за порушення вимог Закону від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» [Електронний ресурс] / М. І. Грищівим, Л.В. Гавриловою, О. С. Іщенко, О. М. Колянчук // Верховний Суд України : інформ. сервер. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/366F13D23201180FC2257607002B6EB0?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=366F13D23201180FC2257607002B6EB0&Count=500&>. – Заголовок з екрана.

7 (2,8 %); в) п. «Б» ч. 1 ст. 5 (зайняття підприємницькою діяльністю) – 11 (4,4 %); г) п. «В» ч. 1 ст. 5 (входження до складу правління підприємств) – 1 (0,4 %); д) п. «Г» ч. 1 ст. 5 (відмова фізичним та юридичним особам в наданні інформації, надання недостовірної чи неповної інформації) – 28 (11,2 %); е) п. «Г» ч. 3 ст. 5 (надання незаконних переваг фізичним або юридичним особам під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень) – 93 (37,4 %); є) ст. 6 (порушення вимог щодо декларування доходів) – 10 (4,0 %)¹. Отже, ми бачимо, що як кількість, так і розміри застосованих адміністративних стягнень у Донецькій області за 2010 р. є незначними. Зважаючи на загальний рівень поширення корупції в нашій державі, ці заходи навряд чи здатні були б зменшити її прояви.

У 2011 р. антикорупційне законодавство було оновлено і підходи до визначення поняття «корупція» суттєво змінилися. Відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 7 квітня 2011 р., корупційне правопорушення – умисне діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 4 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність. Корупція тлумачиться як використання особою, зазначеною в ч. 1 ст. 4 цього Закону, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в ч. 1 ст. 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей².

Отже, якщо до 2011 р. під корупцією розумілися: а) у кримінально-правовому аспекті – переважно давання й одержання

¹ Аналітична інформація про виконання вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією» органами виконавчої влади та місцевого самоврядування Донецької області за 2010 рік [Електронний ресурс] // Донецька обласна державна адміністрація : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/1147.htm>. – Заголовок з екрана.

² Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 44. – С. 9. – Ст. 1764.

хабара та службові злочини, пов'язані з незаконним використанням владних повноважень; б) в адміністративно-правовому аспекті – незаконне одержання посадовими особами пільг та різноманітних вигод від використання своїх владних повноважень, то нове законодавство широко визначає поняття корупційних правопорушень, оскільки неправомірна вигода тлумачиться як грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, що їх без законних на те підстав обіцяють, пропонують, надають або одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову. При цьому за ці дії встановлюється як кримінальна, так і адміністративна відповідальність.

Застосування нового антикорупційного законодавства тільки починається (Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» набув чинності з 1 липня 2011 р.), однак певні тенденції у правозастосовній практиці намітилися ще з першої половини 2010 р. Вони були пов'язані із зміною влади, яка відбулася на початку 2010 р. (обрання Президентом України Віктора Януковича), і виявили досить цікаві тенденції.

По-перше, значно збільшилася кількість кримінальних справ, порушених проти осіб, які обіймали високі державні посади (як на момент порушення справи, так і до цього). Як приклади можна навести справу судді Львівського апеляційного адміністративного суду І. Зварича, якого у вересні 2011 р. засуджено Оболонським районним судом м. Києва. Суд визнав Зварича винним у вчиненні злочинів, передбачених частинами 2 і 3 ст. 368 КК України (отримання хабара в особливо крупному розмірі¹), ч. 2 ст. 383 КК України (завідомо неправдиве повідомлення про злочин), а також ч. 2 ст. 376 КК України (втручання в діяльність судового органу) за те, що він примушував свого підлеглого суддю В'ячеслава Любашевського ухвалювати рішення, необхідні для отримання хабарів. Ігорю Зваричу було призначено 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна і позбавленням права обіймати посаду судді строком на 3 роки. Любашевського засудили до 5 років позбавлення волі, визнавши його винним у скоєнні злочинів, передбачених ч. 5 ст. 27 КК України (пособництво в скоєнні злочину), а також ч. 2 ст. 368 (отримання

¹ Суддя-хабарник отримав 1 млн дол. США та 2 млн грн.

хабара)¹. Справа І. Зварича є показовою у двох аспектах: по-перше, розмір отриманого незаконного прибутку був рекордним для судової системи України; по-друге, вона стала першою в ряду резонансних справ, порушених проти високопосадовців України.

Окрім того, нині зафіксовано численні випадки притягнення до кримінальної відповідальності посадовців, які порушили закон, а саме: порушення кримінальної справи проти экс-президента України Л. Кучми, засудження экс-депутата В. Лозинського, висування численних обвинувачень урядовцям, які кілька років тому посідали відповідальні державні посади (справи экс-міністра внутрішніх справ Ю. Луценка і экс-прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, справи экс-урядовців І. Діденка і А. Макаренка, В. Іващенко та деяких інших)². Усіх цих осіб звинувачують у службових злочинах, якими спричинено значну матеріальну шкоду інтересам держави. Досить показовим серед цих справ є обвинувачення екс-голови Держкомісії з регулювання ринків фінансових послуг Василя Волги у корупційних злочинах. Він був затриманий 19 липня 2011 р. «за здійснення злочину, пов'язаного з корупцією» (а саме отримання хабара в розмірі 500 тис. дол. США). Дванадцятого вересня 2011 р. проти В. Волги порушили нову кримінальну справу – за привласнення й розтрату держмайна. Відразу після затримання посадовця Президент України підписав Указ про його звільнення³. Ця справа є цікавою у двох аспектах: з одного боку – вона була порушена проти діючого урядовця, а з другого – дуже значним є розмір імовірного хабара.

Звичайно, крапки по всіх цих справах має поставити суд, давши остаточні відповіді на запитання про винуватість або невинуватість

¹ Судью-«колядника» посадили [Електронний ресурс] : [20.09.2011 г., 14:28] // Новости@mail.ru. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/ukraina/politics/6860729/>. – Загл. с экрана.

² У Пшонки запевняють, що справи і арешти опозиціонерів законні [Електронний ресурс] : [12.01.2011; 12:21] // Українська правда : сайт. – Режим доступу до газ.: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/01/12/5775462/>.

³ Волгу обвинувачують на підставі трьох смсок і двох дзвінків [Електронний ресурс] : [14.09.2011; 13:58] // Українська правда : сайт. – Режим доступу до газ.: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/14/6586252/>; Янукович снял арестованного Волгу с коррупционной должности [Електронний ресурс] : [25.07.2011; 10:51] // Украина криминальная : сайт. – Режим доступа к газ.: http://cripo.com.ua/?sect_id=10&aid=119177.

певних осіб. Утім уже сам факт притягнення до відповідальності осіб, які на момент порушення кримінальної справи знаходилися на відповідальних державних посадах, користуючись посадовою недоторканністю, свідчить про те, що закон суворий, але він застосовується до всіх осіб, які його порушили, однаково. За даними Генеральної прокуратури України, упродовж першого півріччя 2011 р. порушено 26 кримінальних справ проти посадових осіб урядів цього та минулих складів¹. У цьому контексті не можна не відзначити те, що кримінальний закон у подібних справах не слід використовувати як інструмент політичної помсти або зведення особистих рахунків. Застосування кримінальних репресій стосовно політиків є неприпустимим відповідно до європейських стандартів, що засвідчила реакція Європейського Союзу на низку кримінальних справ, розглянутих судами України (справи Ю. В. Тимошенко, Ю. В. Луценка). Помилки політиків під час прийняття важливих державних рішень у Європі оцінюються пересічними громадянами під час чергових виборів, тоді як потенціал кримінального закону має бути використаний лише за наявності відповідних законних підстав і фактичних обставин².

По-друге, незважаючи на відсутність протягом певного періоду законодавства³, яке б регламентувало адміністративну відповідальність за корупційні правопорушення, випадки притягнення посадовців до відповідальності в порядку кримінального провадження були досить численними. За даними Генеральної прокуратури України, упродовж першого півріччя 2011 р. до суду спрямовано 909 кримінальних справ про корупційні правопорушення, 18 з яких

¹ Против высокопоставленных чиновников возбуждено 26 дел [Электронный ресурс] : [21.06.2011 г., 10:41] // Новости@mail.ru. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/politics/6162447/>. – Загл. с экрана.

² Див.: Ереміца В. Реакції Європи на вирок Тимошенко: від емоцій і застережень – до відвертих погроз [Електронний ресурс] : [11.10.2011, Київ, 19:25] / В. Ереміца // Радіо «Свобода» : сайт. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24356587.html>. – Заголовок з екрана.

³ З визнанням 5 січня 2011 р. таким, що втратив чинність, Закону «Про засади запобігання та протидії корупції», Закон «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. свою дію не поновив. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» був ухвалений 7 квітня 2011 р. і набув чинності з 1 липня 2011 р. Отже, починаючи з 5 січня 2011 р. до 1 липня 2011 р. жоден спеціальний антикорупційний закон в Україні не діяв.

вчинено організованими групами. Майже в 10 разів збільшилася сума збитків, які нанесені цими злочинами (105 млн грн)¹. Якщо взяти до уваги судову статистику, згідно з якою впродовж 2010 р. за одержання хабара було засуджено 774 особи², а за зловживання владою і службовим становищем – 709 осіб, то дані Генеральної прокуратури України за перше півріччя 2011 р. свідчать про дієвість норм Кримінального кодексу України, спрямованих на протидію корупції, ураховуючи низьку ефективність законодавства про адміністративну відповідальність у сфері протидії корупції (яке в першу чергу зумовлене тим, що відповідні стягнення за КУпАП до 2011 р. були мізерними порівняно з тими зисками, які отримували посадовці під час проведення корупційних «оборудок»). Наведені дані свідчать про те, що основним інструментом протидії корупційним правопорушенням до набуття чинності новим антикорупційним законодавством залишалися положення кримінального закону.

По-третє, можна відмітити досить цікаву тенденцію в застосуванні антикорупційного законодавства щодо професійних суддів. За даними правоохоронних органів, у 2005 р. проти суддів було порушено 13 кримінальних справ, у 2006 р. – 29, у 2007 р. – 43, у 2008 р. – 56, за перший квартал 2009 р. – 24 справи³. Голова Вищої ради юстиції, органу в системі судоустрою, відповідального за формування висококваліфікованого суддівського корпусу, зазначив, що за 11 років роботи Вищої ради юстиції було рекомендовано до призначення 4575 осіб, а до звільнення за порушення присяги – 106 осіб, із них 12 – за обвинувальним вироком суду⁴. Узагалі випадки притягнення суддів до відповідальності були настільки нечисленними, що виникало враження про «недоторканність» цієї групи посадовців. Однак з 2010 р. ситуація змінилася.

¹ Против высокопоставленных чиновников возбуждено 26 дел [Электронный ресурс] : [21.06.2011 г., 10:41] // Новости@mail.ru. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/politics/6162447/>. – Загл. с экрана.

² Збірник даних судової статистики щодо розгляду судами України кримінальних справ, кількості та структури засуджених осіб у 2001–2010 роках [Електронний ресурс] // Вищий спеціалізований суд України із розгляду цивільних і кримінальних справ : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html. – Заголовок з екрана.

³ Салей Е. Встать, суд берет / Е. Салей // Корреспондент. – 2009. – № 10. – С. 23.

⁴ Там само.

За інформацією СБУ України, у 2010 р. слідчі цього відомства розкрили понад півтори тисячі корупційних злочинів¹. Ці дані свідчать, що у 2010 р. проти суддів було порушено 29 кримінальних справ, а за п'ять місяців 2011 р. – 12 справ, із них 4 мають корупційну спрямованість². Протягом другого півріччя 2010 р. Вища рада юстиції внесла подання на звільнення майже 50 служителів Феміди за обставин, пов'язаних із порушеннями законодавства під час перебування на посаді³.

Прикладів притягнення до відповідальності суддів за ці злочини достатньо. Так, у грудні 2010 р. у Житомирі слідчими управліннями з розслідування особливо важливих справ Головного слідчого управління Генеральної прокуратури спільно з працівниками СБУ викрита після одержання хабара у розмірі 2,5 тис. дол. суддя одного з райсудів міста. Установлено, що суддя вимагала й одержала зазначені кошти від громадянина за ухвалення на його користь рішення у цивільній справі. За цим фактом порушено кримінальну справу за ч. 2 ст. 368 (одержання хабара) КК України⁴. У цей же період кримінальну справу за аналогічним злочином було порушено проти голови одного з міських судів Одеської області та його співника, які вимагали 6,5 тис. дол. від 47-річного громадянина України за непритягнення його до кримінальної відповідальності за скоєний злочин. У ході проведення спільної спецоперації СБУ і прокуратури було затримано співника судді під час одержання ним хабара⁵. У лютому 2011 р. вироком Апеляційного суду Луганської області визнаний винним у неодноразовому одержанні хабарів суддя Дзер-

¹ Судьи – самые коррумпированные чиновники [Электронный ресурс] : [23 дек. 2010 г., 11:01] // Подробности-ТВ. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2010/12/23/741867.html>. – Загл. с экрана.

² СБУ хочет провоцировать судей на взятки [Электронный ресурс] : [30 мая 2011 г., 15:27] // Новости@mail.ru. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/ukraina/politics/6008759>. – Загл. с экрана.

³ Бурлаченко С. Беспрецедентный прецедент. Онопенко пробуетеся на роль «крестного отца»? / Сергей Бурлаченко // Еженедельник «2000». – 28 мая–3 июня (№ 21). – С. 138.

⁴ У Житомирі на хабарі в \$2,5 тис. попався районний суддя [Електронний ресурс] // Центр суддівських студій : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig1307.htm>. – Заголовок з екрана.

⁵ Голова суду вимагав хабара за пом'якшення вироку [Електронний ресурс] // Центр суддівських студій : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig1751.htm>. – Заголовок з екрана.

жинського міського суду Донецької області. Суддю засуджено до 6 років позбавлення волі з конфіскацією майна і з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій влади, строком на 3 роки. Установлено, що в період 2006–2007 рр., перебуваючи на займаній посаді, колишній суддя 8 разів отримував хабарі від громадян за ухвалення відповідних рішень у справах на загальну суму понад 46 тис. грн¹.

Така зміна правозастосовної практики щодо суддів – порушників закону була зумовлена прийняттям нового законодавства про судоустрій². Воно спростило процедури притягнення суддів до дисциплінарної і кримінальної відповідальності, розширило підстави для відкриття дисциплінарного провадження щодо суддів та зміцнило повноваження Вищої ради юстиції в цій сфері. Окрім того, за новим законодавством з'явилися такі підстави для звільнення судді за порушення присяги, як недотримання «морально-етичних принципів», «вчинення ним дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності, у чесності та непідкупності судових органів», «систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя» (підп. 4 п. 1 ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Приміром, першим суддею, якого звільнили за порушення морально-етичних принципів, став екс-голова Окружного адміністративного суду Києва Олег Бачун. В Інтернеті була інформація про його BMW X6 за 1,7 млн грн, побудований на місці дитячого табору маєток, золоті мобільні телефони. У Вищій раді юстиції, яка рекомендувала парламенту його звільнити, обговорювали авіаперельоти голови суду. За даними цього органу, за останні 5 років О. Бачун витратив на чартерні літаки понад 1 млн дол. Двадцять величезних полотен, красиві вази, мішки з книгами – таким журналісти побачили виїзд О. Бачуна із суду після звільнен-

¹ Осужден судья Дзержинского городского суда Донецкой области [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fairjustice.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1032&Itemid=71. – Заголовок с экрана.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження : Закон України від 13.05.2010 р. № 2181-VI // Голос України. – 2010. – 15 трав. (№ 88); Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.

ня¹. Безперечно, такий прецедент свідчить не лише про порушення морально-етичних принципів, але й, можливо, і про порушення антикорупційного законодавства.

Фактично наведені факти свідчать про те, що на ефективність законодавства з протидії корупції прямо впливають умови і порядок проходження служби у певній сфері державного управління, а також внутрішньокорпоративні дисциплінарні процедури.

Цікаво відмітити, що тенденція, яка намітилася у 2010–2011 рр. в Україні щодо притягнення вищих посадових осіб держави до відповідальності, є загальносвітовою. Так, у розвинених країнах останнім часом відбулося декілька дуже гучних процесів над екс-президентами країн. Двадцять другого березня 2011 р. Тель-Авівський окружний суд засудив до семи років ув'язнення умовно з іспитовим строком 2 роки екс-президента Ізраїлю Моше Кацава, визнаного винним у декількох сексуальних злочинах. В історії цієї країни Моше Кацав став першим політиком, який опинився за ґратами. Суд над екс-президентом тривав майже 2 роки, було доведено два епізоди сексуальних домагань щодо підлеглих, а також два зґвалтування, учинені ще в 1990-х рр. Прем'єр-міністр Ізраїлю Бен'ямін Нетаньяху, коментуючи вирок суду, указав, що судовою системою країни можна пишатися, адже вона утверджує принцип рівності громадян перед законом і судом².

У 2010 р. ще декілька голів країн стали об'єктами судового переслідування. Так, до довічного ув'язнення був засуджений аргентинський лідер Хорхе Відел, а екс-голови Уругваю і Тайваню отримали 30 і 19 років ув'язнення відповідно. Але в цих випадках ішлося про вчинення державних злочинів і масштабних злочинів проти людства³. У серпні 2011 р. розпочався суд над екс-президентом Єгипту Хосні Мубараком та його родичами, який ініціювала нова влада країни після революції, яка відбулася в цій країні у січні–лютому 2011 р. Екс-президента звинувачують у розстрілі демонстрантів, а також у незаконному збагаченні, використанні владних

¹ Веснич О. Суддів на мило? [Електронний ресурс] / Олександр Веснич // Центр суддівських студій : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig1475.htm>. – Заголовок з екрана.

² Моше-проказник // Корреспондент. – 2011. – 25 марта. – С. 7.

³ Там само.

повноважень в особистих цілях. Примітним є те, що затриманий 83-річний Хосні Мубарак перебуває в залі суду на носилках, оскільки за станом здоров'я не може навіть сидіти¹.

У Європі у грудні 2011 р. завершився судовий процес по обвинуваченню Жака Ширака, экс-президента Франції, у низці корупційних правопорушень. Паризький суд визнав політика винним у зловживанні службовим становищем, довірою і розтраті державних коштів під час перебування на посаді мера Парижа у 1990–1995 рр. Зокрема, було доведено причетність Жака Ширака до створення декількох десятків фіктивних робочих місць для функціонерів очолюваної ним партії «Об'єднання на підтримку народного руху». Збитки, які поніс бюджет французької столиці, були оцінені у €1,4 млн. Ураховуючи вплив строків давності по цих правопорушеннях, погане почуття обвинуваченого і повну компенсацію ним завданої матеріальної шкоди, прокурори клопотали про звільнення экс-президента від кримінальної відповідальності. Однак суд визнав Жака Ширака винним і засудив до двох років позбавлення волі умовно. Громадськість оцінила дане судове рішення як перемогу французької демократії².

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що ефективність антикорупційного законодавства залежить від багатьох чинників. По-перше, суттєву роль відіграє політична воля осіб, які посідають найвищі державні посади, їх прагнення до викорінення корупції в державному секторі. По-друге, вагому роль відіграє галузеве законодавство, яке визначає права та обов'язки державних службовців у певній сфері. Як видно на прикладі судової реформи 2010 р., досить ефективним чинником запобігання корупції є посилення внутрішніх корпоративних механізмів притягнення до дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності. І по-третє, першочергову роль у протидії корупції відіграє кримінальний закон, який

¹ Тумашова Е. Начался суд над экс-президентом Египта Мубаракм [Електронний ресурс] / Евгения Тумашова // Комсомольская правда в Украине. – 03.08.2011. – Режим доступа к газ.: <http://kp.ua/daily/035211/294007/>.

² Коваль О. Шираку готують долю Піночета? / О. Коваль // Дзеркало тижня. – 2011. – 11 берез. (№ 9). – С. 8; Артемьев А. Не повезло Шираку [Електронний ресурс] / Александр Артемьев : [15.12.11; 19:25] // Газета.ru : сайт. – Режим доступа к газ.: http://www.gazeta.ru/politics/2011/12/15_a_3928790.shtml.

навіть за відсутності іншого антикорупційного законодавства виявив значний превентивний потенціал.

Статья посвящена анализу теоретических основ противодействия коррупции в государственном секторе, а также судебной практике применения положений антикоррупционного законодательства в 2008–2010 гг.

The author analyses theoretical basics of controlling corruption in state organs, and judicial practice of implementation of anticorruption legislation in 2008–2010.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПРН України (протокол № 10 від 19 жовтня 2011 р.)

*Рецензент – доктор юридичних наук, доцент
О. Ю. Шостко.*

УДК 343.9.01

І. О. Христич, кандидат економічних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВПЛИВ ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ЕНЕРГОНОСІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми стану та динаміки тінізації ринку енергоносіїв в Україні та впливу її на злочинність у паливно-енергетичному комплексі країни.

Ключові слова: ринок енергоносіїв, тінізація, тіньова економіка, злочинність у паливно-енергетичному комплексі.

Як підкреслює більшість учених, які займаються дослідженням стану тінізації економіки, вивчення її проблем потребує широкого застосування знань, напрацьованих в економічному, організаційно-управлінському і правовому блоках наук. Зокрема, це такі науки, як економічна теорія, теорія управління, управлінський і бухгалтерський облік, інформатика, фінансове право та інші галузі матеріального і процесуального права, банківська, страхова і митна справа, податкознавство, кримінологія та деякі інші науки, системи знань яких можуть бути застосовані в процесі пізнання, моніторингу і протидії феномену «тіньова економіка». Крім наведених наук, це, наприклад, можуть бути: статистика, документалістика як підгалузь криміналістики, математика, моделювання, низка не згаданих вище правових та інших наук, які можуть бути джерелами такої різноманітної системи знань, що вивчає проблеми детінізації¹.

Зрозуміло, таке твердження підкреслює, що тінізація економіки в нашій країні досягла значного розмаху. Підтримуємо точку зору, що зміни після 1991 р. показали, що поки що головними методами

¹ Див.: Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: Монографія. – Ірпінь: Акад. Держ. податк. служби України, 2001. – С. 46.

утворення сучасної власності є корупційно-бюрократичний чи кримінальний метод використання коштів держави. На нелегітимність держави, що існувала до 1991 р., нашарувалася нелегітимність держави вже наших часів¹. Зрозуміло, що великомасштабний «тіньовий сектор» було сформовано ще до розбудови СРСР. Більшість учених вважали, що його розміри складають 40 % від валового внутрішнього продукту, а його обсяг коливався в межах від 60 до 500 млрд рублів за цінами 1991 р.² У кожній країні завжди існує офіційна і неофіційна (тіньова) економіки. Проблема полягає в їх співвідношенні. «Тіньова економіка» не повинна заважати існуванню держави. Якщо рівень неофіційної економіки не перевищує 5–15 % ВВП (як у більшості розвинутих країн світу), то ніякої загрози функціонуванню економіки країни не існує.

На жаль, в Україні розмах неофіційної економіки сьогодні загрожує нормальному розвитку країни. Особливо це стосується рівня корупції в нашій державі, яка тривалий час стабільно посідає в рейтингу корумпованості місце поряд з африканськими країнами. У 2010 р., за даними рейтингу Transparency International, Україна посіла 134 місце з індексом сприйняття корупції 2,4.

Причини й умови тінізації суспільно-економічних відносин у нашій країні, як і в інших державах, є численними як за причинно-наслідковими ознаками, так і за потенціалом свого впливу на відтворення тіньових процесів у тих чи інших секторах тінізації суспільно-економічних відносин. При цьому протидія процесам тінізації потребує врахування специфіки тієї чи іншої галузі господарства. Так, в Україні й досі не сформована оптимальна модель відносин власності на об'єкти ПЕК.

Об'єкти ПЕК перебувають у державній, комунальній та приватній власності, а також у спільній власності приватних осіб і держави. Це свідчить про те, що відносини власності в паливно-енергетичному комплексі недостатньо впорядковані та систематизовані.

¹ Див.: Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: Кондор, 2005. – С. 17.

² Див.: Бунич А. П., Гуров А. И., Корягина Т. И. и др. Теневая экономика. – М.: Экономика, 1991. – С. 15.

Вважається, що рівень забезпеченості України власними природними ресурсами складає 47 % (паливними — 37 %). Потреба народногосподарського комплексу країни за рахунок власних ресурсів нафти та газу задовольняється на 10–20 %, а вугілля — на 80 %¹. Більшість найбагатших українців свої перші мільярди заробили саме завдяки нафтогазовій галузі. При цьому зберігається невинувато висока на сьогодні (за даними експертів, 75–80 %) залежність України в згаданому секторі від Росії (власний видобуток покриває 10–12 % потреби в нафті та 20–25 % у природному газі).

Узагальнюючими показниками ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів країни є вагомі витрати первинної енергії на одиницю ВВП країни (енергоємність ВВП). Енергоємність ВВП України, за даними Євростату, у 2,6 разу перевищує середній рівень енергоємності ВВП країн світу. Причиною високої енергоємності є надмірне споживання в галузях економіки енергетичних ресурсів на виробництво одиниці продукції, що зумовлює відповідне зростання імпорту вуглеводнів в Україну. Така ситуація є наслідком істотного технологічного відставання у більшості галузей економіки і житлово-комунальній сфері, незадовільної галузевої структури національної економіки і, зокрема, імпортно-експортних операцій та впливу «тіньового» сектору економіки.

Існуюча система управління в паливно-енергетичному комплексі формувалась спонтанно, діяла переважно в інтересах окремих груп впливу, а тому виявилася недосконалою. Унаслідок цього держава втратила контроль над активами в енергетиці, відбувся відтік професійних кадрів та зниження рівня науково-технічного забезпечення галузей ПЕК.

Будь-яка з галузей паливно-енергетичного комплексу керується своїм окремим законом та прийнятими на його виконання підзаконними актами. Прийняття численних підзаконних актів різними органами влади зумовлюється загальністю у формулюваннях багатьох положень цих законів. Так, лише у вугільній галузі кількість підзаконних актів перевищує 600, діяльність електроенергетичної галузі регулюється 115 нормативно-правовими актами. Такий підхід

¹ Чукаєва І. К. Формування ефективних пропорцій паливно-енергетичного балансу на перспективу як база енергетичної стратегії України // Економіка та право. – 2004. – № 1. – С. 99.

до правового регулювання створює умови для неоднакового застосування вимог законів та відповідно недосягнення або неповного досягнення передбачених ними цілей та завдань. Наслідком цього є вчинення злочинів у зазначеній сфері.

Галузі ПЕК були і залишаються дуже привабливими для кримінальних структур. Кількість виявлених злочинів у ПЕК складають в останні роки приблизно 10 % від загальної кількості злочинів, учинених у сфері економіки. Це практично 1 % від загальної кількості злочинів.

Як відомо, тіньова економіка пов'язана з розвитком процесів державного управління економікою. У системі паливно-енергетичного комплексу чітко проявляються основні ознаки кризи державного управління: 1) загострення економічних і соціальних конфліктів, які набувають гострого політичного характеру (наприклад, судовий процес над колишнім прем'єр-міністром Ю. Тимошенко); 2) нездатність державної влади управляти та розв'язувати конфлікти, що дедалі поширюються, регулювати соціально-економічні процеси на основі консервації структур і методів управління; 3) розбалансованість структурно-функціональної системи державного управління економікою та політичних інституцій влади, розрив їх взаємодії, ефективних зв'язків із зовнішнім та внутрішнім середовищем¹.

Зрозуміло, що галузі ПЕК — це галузі «природних монополій», тобто тих, що використовують у виробничому процесі природні ресурси. Конкуренція як механізм ринкових відносин застосовується в цій галузі в обмеженому вигляді.

Вирішення проблем детінізації економіки, як відомо, залежить насамперед від усунення прорахунків у податкових, монетарних та інших складових елементах економічної політики держави.

Згідно із Законом України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 р. зі змінами², який регламентує відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом, передачею, постачанням і використанням енергії, державним наглядом за безпечним виконанням робіт на об'єктах електроенергетики незалежно від форм власності, безпечною експлуатацією енергетичного обладнання та держав-

¹ Антикризисное управление. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 79.

² Про електроенергетику: Закон України від 16 жовт. 1997 р. № 5757/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.

ним наглядом за режимом споживання електричної і теплової енергії, гідравлічні й атомні електростанції, а також магістральні та міждержавні мережі не підлягають приватизації.

Історія української енергетики останніх десятиліть — це фактично історія непрозорих схем, які змінювали одна іншу. В Україні у перші роки незалежності склалася для цього сприятлива ситуація: по-перше, постачання енергоресурсів для великих підприємств перетворилося на один із найприбутковіших видів бізнесу; по-друге, іншим видом стало надання керівниками підприємств послуг у тих галузях, від яких вони були далекі за радянських часів (торгівля, фінансові операції тощо). Під впливом цих тенденцій і з'являються значні статки, які призвели до появи нафтових і бензинових баронів, газових монополістів, власників обленерго. Перша половина 90-х рр. XX ст. характеризується створенням певних енергетичних кланів, які розподіляють між собою квоти на ринки та отримані енергоносії.

Період кінця 90-х — початку 2000-х характеризується перерозподілом ринку. У цей час військова прокуратура Росії порушила справу про зловживання під час поставок Єдиними Енергетичними Системами України газу для Міноборони Росії.

Починаючи з 2001 р. на ринку постачальників газу з'являються міждержавні посередники: Eural Trans Gas, RosUkrEnergo. Спочатку це був Eural Trans Gas, який був зареєстрований у невеличкій угорській місцевості. Після того, як на міжнародному рівні спалахує скандал про його зв'язки з кримінальним авторитетом Семеном Могилевичем, цього посередника замінює RosUkrEnergo, який вдається усунути з газового ринку лише у 2009 р. Але одночасно Україна одержує одні з найвищих у Європі тарифи на газ із найнижчими тарифами на транзит і нерівноправними умовами відповідальності.

Усе це підкреслює, що наша країна пішла хибним шляхом — необхідно було планувати реальне зменшення споживання електроенергії і шукати альтернативні джерела. Ми ж насправді прагнули знижувати ціну на газ, хоча всім відомо, що весь західний світ пережив цінове потрясіння ще у 70-х рр. XX ст. Це призвело до того, що в цьому секторі розвилися й існують непрозорі схеми розподілу як газу, так і надприбутків.

Особливо це стосується останніх років. Як відомо, Україною прийнята Енергетична стратегія України до 2030 року, яка й дотепер головну ставку робить на розвиток вугільної та атомної галузі, а частка енергії з відновлювальних джерел має сягнути 10 % лише у 2030 р.

В ЄС поставили за мету досягти формули 20 — 20 — 20. Це значить, що країни ЄС мають до 2020 р. зменшити споживання електроенергії на 20 % і 20 % енергії добувати з відновлювальних джерел. Як зазначив голова правління альянсу «Нова енергія України» В. Боровик, частка таких джерел енергії у Норвегії вже у 2001 р. становила 45 %, у Швеції — 29 %, Новій Зеландії — 26 %, Фінляндії — 23 %, Австрії — 21,5 %, Канаді — 16 %, у Данії — 10 %. Зрозуміло, що наші плани не витримують ніякого порівняння. Тим паче що ООН планує до 2050 р. одержувати у світі до 80 % енергії з відновлювальних джерел. Це ще раз підкреслює те, що наші олігархи поки не зрозуміли переваг альтернативної енергії, оскільки вважають, що вона може порушити існуючі схеми одержання надприбутків.

При цьому необхідно звернути увагу, що Україна 24 вересня 2010 р. підписала «Протокол стосовно приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства», який було ратифіковано Верховною Радою 15 грудня 2010 р. Відповідно до нього Україна зразу виконала дві умови: 1) 19 лютого 2010 р. МАГАТЕ підтвердила відповідність енергоблоків українських АЕС міжнародним стандартам та вимогам щодо ядерної безпеки; 2) 16 липня 2010 р. підписано Президентом України прийнятий Верховною Радою Закон України «Про засади функціонування ринку природного газу», яким передбачено розподілення функцій транспортування, розподілу та постачання газу, а також забезпечення рівних прав доступу до єдиної газотранспортної системи України і підземних газосховищ для всіх суб'єктів ринку.

У документі МАГАТЕ щодо коефіцієнта використання встановлених потужностей АЕС зазначено, що коли реактори експлуатуються менше ніж на 80 % часу, це економічно не вигідно. У середньому по Україні цей коефіцієнт ледве досягає 70 %, тому що енергосистемі не потрібна така кількість електроенергії. У такій ситуації стає зовсім незрозумілим планування введення нових реакторів.

Тим паче що весь світ відмовляється від збільшення реакторів, терміну їх використання. Мабуть, у нашій країні існують особи, які дуже зацікавлені в подальшому розвитку ядерної енергетики, яка, на думку багатьох спеціалістів різних галузей, приносить дуже багато шкоди довкіллю і населенню.

1 лютого 2011 р. Україна стала повноправним членом Європейського енергетичного співтовариства (ЄЕС). Подальша інтеграція України в єдиний енергетичний ринок відповідно до прийнятих зобов'язань вимагає щодо ринку газу: а) провести розділ державної компанії «Нафтогаз» на три окремі компанії: виробництво, транспортування та зберігання; б) забезпечити рівні умови доступу до транспортування газу по території України; в) створити міцний незалежний регулятор для газового ринку, який буде незалежним від органів державної влади, місцевого самоврядування і будь-яких інших організацій; г) привести газотранспортну систему у технічний стан, який відповідатиме європейським нормам (за даними, які наводяться на сайті міністерства енергетики та вугільної промисловості, для реалізації цього завдання необхідно 6,5 млрд дол. США)¹; д) у випадку виникнення проблем із поставками газу в інші країни — члени ЄЕС представляють допомогу щодо стабілізації поставок газу. Щодо ринку електроенергії передбачено таке: модернізувати виробничі потужності електроенергетики, які знаходяться в критичному стані (особливо це стосується ліній електромереж); приєднатися до Європейської мережі щодо координації передачі електроенергії (ENTSO-E); реформувати оптовий ринок електроенергії та перейти до конкурентного ринку двосторонніх контрактів; до початку експорту електроенергії на європейський ринок підписати низку технічних угод з імпортерами і забезпечити якість енергії, що подається; збільшити тарифи на електроенергію для споживачів, тому що необхідно привести ціни на українську електроенергію до конкурентного європейського рівня; ввести конкуренцію на ринку енергетичного вугілля, забезпечивши можливість підприємствам теплоенергостанцій обирати поставщиків палива. Щодо охорони навколишнього середовища і відновлюваних джерел енергії необхідно таке: прийняти заходи щодо збереження звичайних

¹ [Http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109](http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109).

видів перелітних птахів; приділяти особливу увагу захисту водно-болотяних угідь, включаючи угіддя міжнародного значення; провести екологічний аудит щодо забезпечення відповідної оцінки екологічного впливу державних та приватних проектів на здоров'я людей, якість життя, видового різноманіття і здібності екосистеми до поновлювання; знизити викиди діоксиду вуглецю внаслідок спалювання визначених видів рідкого палива; знизити і контролювати викиди в атмосферу з установок тривалого паління, тому що вони займають значне місце у загальному обсязі викидів діоксиду вуглецю і закису азоту (діапазон оцінки вартості складає від 8 до 20 млрд дол. для всієї теплової генерації України)¹; ввести економічні стимули щодо зменшення викидів парникових газів; виконувати вимоги Кіотського протоколу — додатковий документ до Рамкової конвенції ООН зі змін клімату, прийнятий в Кіото, Японія, 11 грудня 1997 р. (Україна ратифікувала його 4 лютого 2004 р.) (торгівля квотами на викиди парникових газів).

З огляду на це незрозуміло, чому лише 2 вересня 2011 р. Президент України доручив Уряду до 1 жовтня 2011 р. подати на розгляд Верховної Ради законопроект «Щодо підготовки проекту програми реформування Національної акціонерної компанії “Нафтогаз України”» у зв'язку з приєднанням України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, необхідністю адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Це відбулося через 2,5 року після підписання Брюссельської декларації щодо модернізації газотранспортної системи (23 березня 2009 р.) і через півтора року після взяття на себе відповідних зобов'язань у межах приєднання до Європейського енергетичного співтовариства.

Вочевидь, змагання між такими олігархами, як Ключєв та Фірташ (точніше структурами, які пов'язуються з ними), досягли апогею. Це відслідковується у відсутності послідовного прийняття рішень владою. Така поведінка влади відлякує інвесторів і затягує розвиток і залучення альтернативних джерел енергії. При цьому російський газ іде на потреби великих підприємств, більшість з яких належать або підконтрольні олігархам. Тому вони зацікавлені у подальшому його споживанні, що дає змогу існувати тіншовим непро-

¹ http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article&art_id=174850&cat_id=35109.

зорим схемам його розподілу й одержання ними відповідних надприбутків безконтрольно.

Економічна потужність тіньової сфери офіційної економіки є найбільшим і найпотужнішим потенціалом тінізації економіки. Кримінальний сегмент тіньової економіки, суб'єктом якої є діяльність професійних управлінців, як найбільш потужний за обсягом шкоди інтересам суспільства, економічній безпеці держави утворює особливе явище — економічну злочинність.

Найбільшою проблемою залишається впровадження конкурентних засад у сфері функціонування природних монополій, особливо в енергетиці. Високі показники енергетики (її частки у валовій доданій вартості) свідчать переважно не про її динамічний розвиток, а про монопольне завищення цін. З точки зору фахівців, в електроенергетиці та газовому секторі за останні роки не відбувається ніякої тенденції до розвитку, реструктуризації, а, навпаки, набирає силу регрес. На думку фахівців Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, погіршення показників пов'язано з низкою причин. По-перше, влада не йде на підвищення тарифів за послуги підприємств-монополістів із тим, щоб вони були узгоджені з рівнем витрат виробника (що обумовлює існування розвинених тіньових фінансових схем для відшкодування збитків і отримання тіньового прибутку). По-друге, неучасть (або обмежена участь) невеликого приватного капіталу в галузях-монополістах не поліпшує якості послуг, що ними надаються. По-третє, Уряд не створює умов, необхідних для введення нових учасників на цей ринок, створення на ньому конкурентно-ринкового середовища. Так, компанії-монополісти не надають доступу до інфраструктури, яку вони використовують (трубопроводи), іншим компаніям за цінами, що відповідають собівартості їх експлуатації. І нарешті, у більшості галузей відсутні незалежні регуляторні органи для проведення тарифної політики монополістів. А це дає можливість останнім використовувати своє домінуюче становище на ринку для виштовхування з нього реальних та потенційних конкурентів, диктувати власні дискримінаційні умови щодо споживання своїх послуг¹. Наслідок усього вищеперахованого — зростання злочинності.

¹ Див.: Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: Кондор, 2005. – С. 430.

Деякі автори¹ підкреслюють, що в країні зараз мають місце більш складні і прогресуючі схеми тінізації, що може призвести до остаточного руйнування економіки і її повного злиття з тіншовою економікою.

Таким чином, ураховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що сучасний стан паливно-енергетичного сектору країни, особливо ринку енергоносіїв, впливає на стан та динаміку злочинності в зазначеній галузі економіки України.

Статья посвящена исследованию проблемы состояния и динамики тенизации рынка энергоносителей в Украине и влияния ее на преступность в топливно-энергетическом комплексе страны.

The article is devoted to research of problem of the state and dynamics of shadowing of power mediums market in Ukraine and influence of its on criminality in the Fuel and Energy Complex of country.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 14 березня 2012 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
Б. М. Головкін.*

¹ Див.: Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології. – К.: Прав. джерела, 1998. – С. 135.

УДК 343.84

О. В. Лисодед, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЕВОЛЮЦІЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглядаються питання виконання такого виду кримінальних покарань, як обмеження волі, за законодавством Російської Федерації, Республіки Казахстан, Республіки Беларусь та України.

Ключові слова: обмеження волі, установа відкритого типу, виправний центр, електронні засоби нагляду і контролю.

Новий Кримінальний кодекс України 2001 р. доповнив існуючу на той час систему кримінальних покарань у тому числі і таким видом покарання, як обмеження волі¹. Воно полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 61 КК України). У зв'язку з цим тоді ще чинний Виправно-трудоий кодекс України було доповнено главою 18, в якій був прописаний порядок виконання цього виду кримінальних покарань та встановлено, що кримінально-виконавчими установами відкритого типу є виправні центри². Цей порядок виконання покарання у виді обмеження волі майже у незмінному вигляді був перенесений і в Кримінально-виконавчий кодекс України.

Проїшло вже десять років із моменту появи у кримінальному і кримінально-виконавчому законодавстві цього виду покарання. Але наразі не можна сказати, що порядок його виконання став предметом

¹ Сташис В. В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України / В. В. Сташис // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., [Харків], 25–26 жовт. 2001 р. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 7.

² Про внесення змін до Виправно-трудоого кодексу : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2636-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 33. – Ст. 1523.

ретельних наукових досліджень. З приводу виконання покарання у виді обмеження волі захищена тільки одна дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук¹ та опубліковано понад десять статей науковими² та практичними працівниками³. Переймався питаннями виконання цього виду покарань певною мірою й автор цієї статті⁴, свого часу сприйнявши за аксіому положення про те, що це дійсно новий вид кримінального покарання, альтернативний позбавленню волі без ізоляції від суспільства. Між тим перебіг часу й осмислення сьогоденних реалій виконання покарання у виді позбавлення волі наштовхує нас уже на дещо інші висновки, які б хотілося довести до широкого юридичного загалу.

Нагадаємо, що у законодавстві України про такий вид покарання, як обмеження волі, уперше згадується в Основних напрямках реформи

¹ Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання у кримінально-виконавчих установах відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Є. М. Бодюл. – К., 2005.

² Богатирьов І. Покарання у виді обмеження волі: кримінально-виконавча характеристика / І. Богатирьов // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 9. – С. 83–89; Гель А. Обмеження волі як покарання, альтернативне позбавленню волі на певний строк: проблеми правової регламентації / А. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 9. – С. 183–187; № 10. – С. 83–86; Яковець І. С. Якість кримінального закону та кримінально-виконавчого законодавства як необхідна умова ефективності процесу виконання покарання у виді обмеження волі / І. С. Яковець, А. П. Гель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссруд, 2009. – Вип. 17. – С. 92–105; та ін.

³ Кушнір П. Г. Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект / П. Г. Кушнір // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 69. – С. 148–153; Кулинич С. Обмеження волі як покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи без ізоляції від суспільства / С. Кулинич, О. Скорбач // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 67–70; Шинальський О. Додержання вимог під час виконання кримінального покарання у виді обмеження волі та тримання осіб в приймальниках-розподільниках для осіб, які запідозрені у зайнятті бродяжництвом / О. Шинальський // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 3–13; Литвинов С. Обмеження волі як вид кримінального покарання: деякі проблемні питання щодо здійснення нагляду за засудженими до обмеження волі / С. Литвинов // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 3. – С. 27–30; та ін.

⁴ Лисодед О. В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі / О. В. Лисодед // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 88. – С. 155–162; Лисодед О. В. Обмеження і позбавлення волі: окремі аспекти правового статусу засуджених / О. В. Лисодед // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссруд, 2008. – Вип. 16. – С. 139–145.

кримінально-виконавчої системи, схвалених постановою Кабінету Міністрів УРСР ще у 1991 р.¹ Зокрема, у них зазначалося, що з метою диференціації та індивідуалізації порядку й умов виконання (відбуття) кримінальних покарань слід передбачити у розроблюваних Кримінальному і Кримінально-виконавчому кодексах Української РСР наявність установ: відкритого типу (виховно-трудова установа — ВТУ) для утримання засуджених до обмеження волі; напівзакритого типу (колонія) для утримання засуджених до позбавлення волі і закритого типу (тюрми) для утримання засуджених до позбавлення волі з числа особливо небезпечних рецидивістів, а також для засуджених, переведених з колоній. В Україні передбачалося створити мережу установ названих типів, запровадити в них роздільне утримання засуджених з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей, соціально-морального зuboжіння особи та розробити моделі всіх типів установ.

Але реформа затягнулася надовго. За цей час у рамках Співдружності Незалежних Держав були розроблені Модельний Кримінальний кодекс СНД та Модельний кримінально-виконавчий кодекс СНД, які стали певним орієнтиром для розробки відповідних національних кодексів. У Модельному КК СНД обмеження волі знайшло своє місце між обмеженням по військовій службі та арештом і розумілося вже як тримання засудженого у колонії-поселенні без ізоляції від суспільства в умовах нагляду за ним строком від одного до п'яти років², а в Модельному КВК СНД був прописаний порядок його виконання³. Уперше обмеження волі як новий вид кримінального покарання з'явилося у КК Російської Федерації

¹ Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР [Електронний ресурс] : схвал. постановою Каб. Міністрів УРСР від 11 лип. 1991 р. № 88. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/88%D0%B0-91-%D0%BF>. — Заголовок з екрана.

² Модельный Уголовный кодекс (рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств) [Электронный ресурс] : принят Межпарлам. Ассамблеей государств-участников Содружества Независимых Государств постановлением от 17 февр. 1996 г. — Режим доступа: <http://docs.kodeks.ru/document/901781490>. — Загл. с экрана.

³ Модельный Уголовно-исполнительный кодекс (рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств) [Электронный ресурс] : принят Межпарлам. Ассамблеей государств-участников Содружества Независимых Государств постановлением от 2 нояб. 1996 г. — Режим доступа: <http://www.iacis.ru/html/?id=22&pag=42&nid=1>. — Загл. с экрана.

(прийнятий 24 травня 1996 р. та введений у дію з 1 січня 1997 р.¹), далі у КК Республіки Казахстан (прийнятий 16 липня 1997 р. та введений у дію з 1 січня 1998 р.²), потім у КК Республіки Беларусь (прийнятий 9 липня 1999 р. та введений у дію з 1 січня 2001 р.³) і врешті-решт у КК України (прийнятий 5 квітня 2001 р. та введений у дію з 1 вересня 2001 р.⁴). За ст. 53 КК РФ та ст. 45 КК РК обмеження волі полягало в триманні засудженого в спеціальній установі без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за ним нагляду; за ст. 55 КК РБ — у триманні засудженого в умовах здійснення за ним нагляду з обов'язковим залученням до праці в місцях, визначених органами виконання покарань. За прийняттям кримінальних кодексів наступила черга прийняття і кримінально-виконавчих кодексів: з 1 липня 1997 р. був уведений у дію КВК РФ⁵, з 1 січня 1998 р. — КВК РК⁶, з 1 січня 2001 р. — КВК РБ⁷, з 1 січня 2004 р. — КВК

¹ О введении в действие Уголовного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс] : Федер. закон от 13 июня 1996 г. № 64-ФЗ. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=10701#p28>. – Загл. с экрана.

² О введении в действие Уголовного кодекса Республики Казахстан [Электронный ресурс] : Закон Респ. Казахстан от 16 июля 1997 г. № 168-І. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?link_id=1000004223. – Загл. с экрана.

³ О введении в действие Уголовного кодекса Республики Беларусь [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь от 18 июля 2000 г. № 424-3. – Режим доступа: <http://www.levonevski.net/pravo/razdel2/num1/2d199.html>. – Загл. с экрана.

⁴ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

⁵ О введении в действие Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации : Федер. Закон от 8 янв. 1997 г. № 2-ФЗ // Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации : офиц. текст / вступ. ст. нач. Упр. законодательства о борьбе с правонарушениями М-ва Рос. Федерации С. Б. Ромазина и др-ра юрид. наук, проф., засл. деятеля науки Рос. Федерации А. С. Михлина. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 117.

⁶ О введении в действие Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан [Электронный ресурс] : Закон Респ. Казахстан от 13 дек. 1997 г. № 209-І. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?link_id=1000053262. – Загл. с экрана.

⁷ О введении в действие Уголовно-исполнительного кодекса Республики Беларусь [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь от 16 окт. № 429-3. – Режим доступа: http://www.spravka-jurist.com/base/part-qz/tx_wszxja.htm. – Загл. с экрана.

Україні¹. За ст. 47 КВК РФ та ст. 43 КВК РК засуджені до обмеження волі повинні відбувати покарання у спеціальних установах — виправних центрах, за ст. 44 КВК РБ — в установах відкритого типу, за ст. 56 КВК України — теж у виправних центрах². Порядок же виконання цього виду кримінальних покарань у вказаних кримінально-виконавчих кодексах без суттєвих змін та доповнень був перенесений із Модельного КВК СНД.

Водночас у Федеральному законі РФ «Про введення в дію КК РФ» було встановлено, що положення КК РФ про покарання у виді обмеження волі вводяться в дію федеральним законом після вступу в силу КВК РФ по мірі створення необхідних умов для виконання цього виду покарання, але не пізніше 2001 р.³ Пізніше цей строк був перенесений на 2005 р.⁴, але реально призначення покарання у виді обмеження волі та його виконання розпочалося з 10 січня 2010 р. у зв'язку з прийняттям Федерального закону від 27 грудня 2009 р. № 377-ФЗ⁵, який суттєво змінив зміст покарання у виді обмеження волі та порядок його виконання. Зокрема, за ст. 53 КК РФ у новій редакції обмеження волі полягає у встановленні судом таких обмежень: не виходити з дому (квартири, іншого житла) у певний час доби, не відвідувати певні місця, що розташовані в межах території відповідного муніципального утворення, не виїздити за межі

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 33. — Ст. 1767.

² Порядок виконання покарання у виді обмеження волі в інших пострадянських республіках не розглядається в силу обмеженого обсягу статті.

³ О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон «О введении в действие Уголовного кодекса Российской Федерации» [Электронный ресурс] : Федер. закон от 27 дек. 1996 г. № 161-ФЗ. — Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=12814#p28>. — Загл. с экрана.

⁴ О внесении изменений и дополнений в федеральные законы «О введении в действие Уголовного кодекса Российской Федерации» и «О введении в действие Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации» [Электронный ресурс] : Федер. закон от 10 янв. 2002 г. № 4-ФЗ. — Режим доступа: <http://www.bre.ru/laws/10153.html>. — Загл. с экрана.

⁵ О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с введением в действие положений Уголовного кодекса Российской Федерации и Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации о назначении наказания в виде ограничения свободы [Электронный ресурс] : Федер. закон от 27 дек. 2009 г. № 377-ФЗ. — Режим доступа: <http://www.gp.ru/2009/12/30/arrest-dok.html>. — Загл. с экрана.

території відповідного муніципального утворення, не відвідувати місця проведення масових та інших заходів і не брати участі у таких заходах, не змінювати місце проживання або перебування, місце роботи чи (або) навчання без згоди спеціалізованого державного органу, який здійснює нагляд за відбуванням засудженими покарання у виді обмеження волі. КВК РФ із цього приводу був доповнений ст. 47¹, в якій встановлено, що спеціалізованим державним органом, який здійснює нагляд за відбуванням засудженими покарання у виді обмеження волі, є кримінально-виконавча інспекція. Новелою російського законодавства у цій сфері є те, що відповідно до ч. 1 ст. 60 КВК РФ для забезпечення нагляду, запобігання злочинам і з метою отримання інформації про поведінку засуджених кримінально-виконавчі інспекції мають право використовувати аудіовізуальні, електронні та інші технічні засоби нагляду і контролю, перелік яких визначається Урядом Російської Федерації. Цей перелік уже затверджений постановою Уряду РФ від 31 березня 2010 р. № 198¹, затверджена й інструкція з організації виконання цього виду покарання². За підрахунками керівництва Федеральної служби виконання покарань, лише у 2011 р. майже 150 тис. осіб будуть засуджені до обмеження волі, третина з яких носитиме електронні браслети. У цілому ж браслети будуть застосовуватися тільки щодо засудже-

¹ Перечень аудиовизуальных, электронных и иных технических средств надзора и контроля, используемых уголовно-исполнительными инспекциями для обеспечения надзора за осужденными к наказанию в виде ограничения свободы [Электронный ресурс] : утв. постановлением Правительства Рос. Федерации от 31 марта 2010 г. № 198. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=99050>. – Загл. с экрана.

У цей перелік включені електронні браслети (для носіння понад 3 місяці), стаціонарні і мобільні пристрої для прийому їх сигналів, ретранслятори, персональні трекери (для носіння не більше 3 місяців), стаціонарні пристрої аудіовізуального контролю (для автоматичної візуальної і голосової ідентифікації засудженого) та інші прилади, власне виробництво яких вже розпочалося у РФ (див.: Електронные браслеты – итоги трехлетней разработки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tyurma.com/elektronnye-braslety-itogi-trekhletnei-razrabotki>. – Загл. с экрана).

² Инструкция по организации исполнения наказания в виде ограничения свободы [Электронный ресурс] : утв. приказом М-ва юстиции Рос. Федерации от 11 окт. 2010 г. № 258. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2010/10/27/ogranichenie-dok.html>. – Загл. с экрана.

них, які схильні до рецидиву злочинів¹. За умови використання навігаційної супутникової системи в РФ такий електронний нагляд, за попередніми розрахунками, застосовуватиметься до 270 тис. засуджених осіб на рік². Ще раніше цей же шлях обрав і законодавець Казахстану.

Законом про введення в дію КК РК було встановлено, що його положення про покарання також вводяться після вступу в силу КВК РК по мірі створення необхідних умов для виконання цього виду покарання, але не пізніше 2003 р.³ На виконання цих положень у 2002 р. Законом від 21 грудня № 362-ІІ були внесені відповідні зміни до КК та КВК РК⁴.

Так, за новою редакцією ст. 45 КВК РК обмеження волі полягає в покладенні на засудженого судом відповідних обов'язків, що обмежують його свободу, і відбувається за місцем проживання під наглядом спеціалізованого органу без ізоляції від суспільства строком від одного до п'яти років. Суд, призначаючи покарання у виді обмеження волі, покладає на засудженого виконання обов'язків: не змінювати постійне місце проживання, роботи або навчання без повідомлення спеціалізованого органу, не відвідувати певні місця, у вільний від навчання і роботи час не покидати місце проживання, не виїздити в іншу місцевість без дозволу спеціалізованого органу. Суд може покласти на засудженого до обмеження волі виконання й інших обов'язків, що сприяють його виправленню: пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, захворювань, що передаються статевим шляхом, здійснювати матеріальну під-

¹ Электронные браслеты в 2011 году наденут около 40 тыс. осужденных в РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ria.ru/general_jurisdiction/20110414/222174000.html. – Загл. с экрана.

² Алегин А. П. Актуальные проблемы организации информационного обеспечения электронного мониторинга осужденных с применением приборов ГЛОНАСС / А. П. Алегин // Рос. следователь. – 2009. – № 24. – С. 31.

³ О введении в действие Уголовного кодекса Республики Казахстан [Электронный ресурс] : Закон Респ. Казахстан от 16 июля 1997 г. № 168-І. – Режим доступа: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=02544&all=all>. – Загл. с экрана.

⁴ О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан [Электронный ресурс] : Закон Респ. Казахстан от 21 дек. 2002 г. № 363-ІІ. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?link_id=1000140137. – Загл. с экрана.

тримку сім'ї. Відповідно до ст. 43 КВК РК особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання за місцем проживання при умові здійснення за ними нагляду кримінально-виконавчими інспекціями. Нагляд забезпечується спостереженням і контролем за засудженими за місцем їх проживання і роботи, а також у вільний від роботи час (ст. 53 КВК РК).

Своєрідний шлях щодо подальшого врегулювання виконання покарання у виді обмеження волі обрали в 2006 р. у Республіці Беларусь¹. За новою редакцією ст. 55 КК РБ обмеження волі полягає в покладенні на засудженого обов'язків, які обмежують його свободу, і перебуванні його в умовах здійснення за ним нагляду органами й установами виконання покарань. Покарання у виді обмеження волі призначається засудженому з направленням у виправну установу відкритого типу. З урахуванням особистості винного, характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, наявності у нього постійного місця проживання суд може призначити покарання у виді обмеження волі без направлення до виправної установи відкритого типу. Обидві категорії засуджених залучаються органами й установами виконання покарань в обов'язковому порядку до праці.

Перелік обмежень, які покладаються на засуджених, ст. 55 КК РБ не встановлює. Вони випливають із порядку виконання покарання у виді обмеження волі без направлення у виправну установу відкритого типу, а також із їх обов'язків, передбачених ст. 48¹ КВК РБ. Зокрема, засуджені до обмеження волі зобов'язані не змінювати місце проживання та не виїздити за межі населеного пункту без дозволу кримінально-виконавчої інспекції; у вільний від роботи (навчання) час постійно знаходитися у своєму житлі чи на прибудинковій території, не відходячи від житла далі відстані, визначеної кримінально-виконавчою інспекцією, а з 19 до 6 години ранку — тільки у своєму житлі; не відвідувати місця проведення спортивних та інших видовищних заходів, ігорні заклади, а також торгові об'єкти, де здійснюється вживання алкогольних напоїв, житло інших осіб тощо. Пленум Верховного Суду Республіки Беларусь у своїй

¹ О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы Республики Беларусь по вопросам совершенствования порядка исполнения наказаний и иных мер уголовной ответственности [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь от 9 сент. 2006 г. № 122-3. – Режим доступа: <http://pravovy.info/docum09/part13/akt13776/index.htm>. – Загл. с экрана.

постанові пояснив, що обмеження волі без направлення у виправну установу відкритого типу може призначатися, якщо виправлення винного може бути досягнуто без його видалення з місця постійного проживання: у сім'ї, трудовому колективі, у навчальному закладі. При цьому слід урахувати попереднє ставлення засудженого до праці і поведінку в побуті, наявність утриманців, які потребують допомоги з його боку, інші обставини, що заслуговують на увагу¹.

Працівники кримінально-виконавчої інспекції згідно з ч. 1 ст. 48¹ КВК РБ теж мають право використовувати електронні засоби контролю за місцем знаходження засудженого. Нагляд же за засудженими до обмеження волі без направлення у виправну установу відкритого типу, крім працівників кримінально-виконавчої інспекції, здійснюють також дільничні інспектори міліції, дільничні інспектори міліції у справах неповнолітніх, співробітники патрульно-постової служби та інші особи органів внутрішніх справ².

Що ж маємо ми? Як уже зазначалося, покарання у виді обмеження волі в Україні і в теперішній час виконується у виправних центрах, які відповідно до ст. 11 КВК України відносяться до кримінально-виконавчих установ відкритого типу. Ці установи в Україні ніхто не будував, з моменту введення цього виду кримінального покарання у виправні центри розчерком пера була перетворена певна частина колоній-поселень для відбування покарання у виді позбавлення волі³. Ці колонії були побудовані ще за часів Радянського Союзу за типовими проектами, і їх під виправні центри ніхто не переобладнував, що підтверджується і нормативно-правовими актами Державного департаменту України з питань виконання покарань з організації виконання покарання у виді об-

¹ О практике назначения судами наказания в виде ограничения свободы [Электронный ресурс] : Постановление Пленума Верхов. Суда Респ. Беларусь от 20 дек. 2007 г. № 18. – Режим доступа: <http://zoneby.net/doc/news113.htm>. – Загл. с экрана.

² Инструкция по организации работы уголовно-исполнительных инспекций [Электронный ресурс] : утв. постановлением М-ва внутр. дел Респ. Беларусь от 3 авг. 2006 г. № 211. – Режим доступа: // <http://zoneby.net/doc/news40.htm>. – Загл. с экрана.

³ Гель А. Обмеження волі як покарання, альтернативне позбавленню волі на певний строк: проблеми правової регламентації / А. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 10. – С. 83.

меження волі. Відповідно до Інструкції 2001 р.¹ у виправних центрах обладнуються чергова частина, гуртожитки, кухня-їдальня, лазня з пральною і дезкамерою, магазин, приміщення для проведення виховної роботи і перегляду телепередач, зберігання постільних речей, спецодягу та особистих речей засуджених, сушильня, майстерня з ремонту одягу та взуття, бібліотека, дисциплінарний ізолятор, кабінети для начальника виправного центру, його заступників, начальників відділень соціально-психологічної та оперативної служб, відділу нагляду та безпеки виправного центру, спортивний майданчик, а також у разі необхідності виробничі об'єкти (п. 5.1). Згідно з Інструкцією 2005 р.² територія виправного центру — це встановлена за проектом забудови земельна ділянка, на якій розміщені житлова та виробнича зони з розташованими на них об'єктами, що є на балансі установи (п. 1.2), яка з метою недопущення проходу сторонніх осіб та забезпечення збереження матеріальних цінностей, що на ній знаходяться, обладнується огорожею суцільного заповнення та КПП (п. 4.1). Тобто за територіальним критерієм виправний центр поділяється на житлову та виробничу зони з відповідною інженерно-технічною інфраструктурою, як і колонії. За організаційним критерієм засуджені у виправних центрах поділяються на відділення соціально-психологічної служби; проживають у спеціально призначених гуртожитках, де забезпечуються індивідуальним спальним місцем, інвентарем і постільними речами; повинні сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією виправного центру; за загальним правилом у вільний від роботи час перебувати у гуртожитках, а поза межами гуртожитку — з дозволу адміністрації виправного центру за вмотивованою постановою (ч. 4 ст. 59 КВК України). Адміністрація виправного центру має право проводити огляд і обшук засуджених; застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю; здійснювати оперативно-розшукову діяльність; застосовувати заходи заохочення і стягнення; використовувати тех-

¹ Інструкція про організацію виконання покарання у виді обмеження волі в установах кримінально-виконавчої системи : Наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 4 квіт. 2001 р. № 165 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 39. – Ст. 1781.

² Інструкція з організації порядку і умов виконання покарання у виді обмеження волі : Наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 16 лют. 2005 р. № 27 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 10. – Ст. 511.

нічні засоби для здійснення нагляду за поведінкою засуджених тощо. Тобто і за цим критерієм виправний центр нічим не відрізняється від колонії. Як же тоді можна говорити, що цей вид покарання не пов'язаний з ізоляцією від суспільства? Адже у колоніях ізоляція якраз і є одним із головних правообмежень, що застосовується до засуджених при відбуванні покарання у виді позбавлення волі.

Вищевикладене збігається і з результатами прокурорських перевірок. Зокрема, О. Шинальський зазначає, що і організаційно, і архітектурно виправні центри становлять собою виправні колонії загального режиму колишнього СРСР з усіма відповідними атрибутами — інженерно-технічними засобами охорони територій (мури, вежі, колючий дріт по периметру), сигналізацією і оповіщенням, а подекуди навіть і з ізоляцією окремих ділянок територій. А засуджені, які переведені до виправних центрів у порядку заміни покарання у виді позбавлення волі більш м'яким, скаржилися прокурорським працівникам на те, що в колоніях знаходилися в більш придатних та комфортних умовах, ніж у теперішніх виправних центрах¹.

Засуджені до обмеження волі можуть знаходитися поза територією виправного центру, але в його межах (ч. 4 ст. 59 КВК України); засуджені, які не допускають порушень встановленого порядку виконання покарання у виді обмеження волі і мають сім'ї, після відбуття шести місяців строку покарання можуть за постановою начальника виправного центру проживати за межами гуртожитку із своїми сім'ями (ч. 7 ст. 59 КВК України). Проте і засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі у колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та в дільницях соціальної реабілітації відповідних колоній, теж у вільний від роботи час від підйому до відбою користуються правом вільного пересування в межах території дільниці; з дозволу адміністрації колонії можуть пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної ними роботи або у зв'язку з навчанням; після відбуття шести місяців покарання в дільниці в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов з дозволу адміністрації колонії можуть проживати в межах населеного

¹ Шинальський О. Додержання вимог під час виконання кримінального покарання у вигляді обмеження волі та тримання осіб в приймальниках-розподільниках для осіб, які запідозрені у зайнятті бродяжництвом / О. Шинальський // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 6.

пункту, де розташована колонія, із своїми сім'ями, придбавати відповідно до чинного законодавства жилий будинок і заводити особисте господарство (ст. 99, ч. 3 ст. 138 КВК України). Тобто все однаково. Хіба що перелік підстав для короточасних виїздів за межі виправного центру для засуджених до обмеження волі значно ширший і не є вищепним (ч. 3 ст. 59 КВК України).

Таким чином, за нашим розумінням, на сьогоднішній день обмеження волі є певним різновидом покарання у виді позбавлення волі, можна сказати позбавленням волі з більш м'яким порядком і умовами виконання і відбування покарання, але по суті все ж таки позбавленням волі¹.

Окрім автори пропонують розробити модель такої установи, як виправний центр², модель, яка була б відмінною від моделі існуючих на сьогодні виправних колоній. Але ніхто ще не запропонував цю модель. Напевно тому, що її і неможливо створити при такому порядку й умовах виконання і відбування покарання у виді обмеження волі?!

У зв'язку з викладеним постає питання, чи потрібен нам ще один різновид позбавлення волі, навіть якщо він іменується по-іншому і відбувається в установах з іншою назвою?³ На нашу дум-

¹ Так само, як і арешт, є різновидом короточасного позбавлення волі, але з більш жорстким порядком і умовами виконання і відбування (див.: Забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 15). Таким чином, наміри розробників КК України 2001 р. по введенню нових видів покарань самим порядком їх виконання, передбаченим у КВК України та підзаконних нормативно-правових актах Державного департаменту України з питань виконання, зведені майже нанівець.

² Богатирьов І. Покарання у виді обмеження волі: кримінально-виконавча характеристика / І. Богатирьов // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 9. – С. 89; Шинальський О. Додержання вимог під час виконання кримінального покарання у вигляді обмеження волі та тримання осіб в приймальниках-розподільниках для осіб, які запідозрені у зайнятті бродяжництвом / О. Шинальський // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 5.

³ Слід визнати і поділ кримінально-виконавчих установ у ст. 11 КВК України на установи відкритого і закритого типу не досить вдалим (див.: Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет правового регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 77).

Як правило, у багатьох країнах Європи виконання покарань поділяються на установи відкритого, напіввідкритого (напівзакритого) чи закритого типу стосовно виконання тільки одного виду кримінального покарання – позбавлення волі, а не двох, як у нас (див.: Уголовно-исполнительное право России : учебник / под ред. В. И. Селиверстова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2007. – С. 512–518).

ку, не потрібен. У нас і так чимала кількість колоній, які залишилися у спадщину від колишнього СРСР, значна кількість засуджених до позбавлення волі, які реально відбувають покарання у виді позбавлення волі у цих колоніях, є суттєві невирішені проблеми з фінансуванням, організацією виробництва в цих колоніях і працевлаштуванням засуджених, матеріально-побутовим, медико-санітарним та іншим забезпеченням засуджених до позбавлення волі тощо.

Якщо ж ми хочемо, щоб покарань, які є альтернативними позбавленню волі, стало більше, щоб обмеження волі по суті дійсно стало обмеженням, а не позбавленням волі, на краще змінився правовий статус засуджених до цього виду покарання, то, мабуть, треба йти шляхом Російської Федерації, Республіки Казахстан і Республіки Беларусь, Польщі та Литви, інших країн Європи, взявши до уваги рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (99) 22 «Про проблему переповнення тюрем та збільшення числа осіб, що знаходяться під вартою»¹ та № R (2000) 22 «Про вдосконалення застосування Європейських правил відносно громадських санкцій та заходів впливу»².

В статье рассматриваются вопросы исполнения такого вида уголовных наказаний, как ограничение свободы, по законодательству Российской Федерации, Республики Казахстан, Республики Беларусь и Украины.

The article examines problems of execution of such kind of criminal sanction as penalty of confinement according to the legislation of Russian Federation, Republic of Kazakhstan, Belarus Republic and Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПРН України (протокол № 7 від 22 грудня 2011 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

¹ [Http://apps.americanbar.org/rol/publications/ukraine-bail-preventive-measure-ukr.pdf](http://apps.americanbar.org/rol/publications/ukraine-bail-preventive-measure-ukr.pdf).

² Аспект : Інформ. бюл. – Донецьк, 2001. – № 4. – С. 52–55.

УДК 343.18

Ю. М. Грошевий, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, м. Харків;
О. Г. Шило, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПрН України, м. Харків

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ТАЄМНИЦЮ ЛИСТУВАННЯ, ТЕЛЕФОННИХ РОЗМОВ, ТЕЛЕГРАФНОЇ ТА ІНШОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

У статті аналізуються актуальні питання, пов'язані із забезпеченням конституційного права людини на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції при застосуванні слідчих дій у виді зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію; висловлюються пропозиції, спрямовані на вдосконалення механізму забезпечення цього права у сфері кримінального судочинства.

Ключові слова: право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, кримінально-процесуальні гарантії забезпечення прав людини, зняття інформації з каналів зв'язку, накладення арешту на кореспонденцію, її огляд та виїмка.

Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції гарантується ст. 31 Конституції України. Як і право на недоторканність житла та іншого володіння особи, це положення в силу своєї особливої значимості є складовою сучасного конституційного та кримінально-процесуального права. Зведення його до рангу найважливіших презумпцій передбачає наявність спеціального механізму його обмеження у випадках виникнення необхідності захисту інших важливих для суспільства цінностей. Саме таким механізмом є судовий порядок прийняття рішення про накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, передбачений статтями 187, 187¹ КПК¹.

Відповідно до закону за наявності підстав для проведення цих дій слідчий за погодженням з прокурором звертається з поданням до

¹ Тут доречно звернути увагу на недоцільність нормативного визначення порядку проведення цих слідчих дій в одній статті, оскільки кожна з них має суттєву специфіку і власний зміст, а тому і окремим має бути їх правове регулювання.

голови апеляційного суду за місцем провадження досудового слідства про накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку. Голова суду чи його заступник розглядає подання, вивчає матеріали кримінальної справи, при необхідності вислуховує слідчого, вислуховує думку прокурора, після чого залежно від підстав прийняття такого рішення виносить постанову про накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку або про відмову в цьому. Постанова оскарженню не підлягає.

Установлений законом порядок судового розгляду подання про проведення цих слідчих дій суттєво відрізняється від порядку розв'язання судом питання про проведення інших слідчих дій, які обмежують конституційні права людини, передусім підсудністю цих справ і суб'єктом, до компетенції якого віднесено прийняття даного рішення. Ці подання спрямовуються до апеляційного суду і їх розгляд належить до виключної компетенції голови апеляційного суду або його заступника.

На відміну від інших слідчих дій, зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію є такими, що здійснюються негласно, вони закриті для осіб, яких стосуються, і саме ця обставина зумовлює необхідність існування ефективних гарантій захисту прав цих осіб, які б унеможливили надання органам державної влади дискреційних повноважень, що мають необмежений характер. Крім загальних правил судового розгляду подання слідчого про проведення слідчих дій, до таких гарантій слід віднести нормативність вимог до рішення суду, наявність у законі максимального строку, протягом якого можуть здійснюватися ці слідчі дії, та порядку його продовження, існування ефективного механізму захисту права на повагу до приватного життя, яке зазнає втручання при проведенні зазначених слідчих дій.

Вимоги до форми та змісту постанови суду про накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку прямо передбачені в законі, а саме відповідно до ст. 187 КПК у постанові про накладення арешту на кореспонденцію зазначаються кримінальна справа і підстави, з яких буде провадитися ця слідча дія, прізвище, ім'я та по батькові особи, кореспонденція якої має затримуватися, точна адреса цієї особи, види поштово-телеграфних відправлень, на які накладається арешт, строк, протягом якого зберігається арешт, назва установи зв'язку, на яку покладається

обов'язок затримувати кореспонденцію та повідомляти про це слідчого. У постанові про зняття інформації з каналів зв'язку зазначаються кримінальна справа і підстави, з яких буде провадитись ця слідча дія, прізвище, ім'я та по батькові особи, з каналів зв'язку якої має зніматись інформація, точна адреса цієї особи, види цих каналів, термін, протягом якого знімається інформація, назва установи, на яку покладається обов'язок знімати інформацію і повідомляти про це слідчого. Нормативність вимог до змісту цієї постанови суду має важливе значення в аспекті забезпечення права особи на судовий захист, оскільки надає їм імперативного характеру, що виключає невизначеність у питанні здійснення органами державної влади своїх дискреційних повноважень у цій сфері.

Важливим в аспекті індивідуалізації суб'єкта, щодо якого здійснюватиметься слідча дія, є те, що закон передбачає обов'язковість зазначення суддею в постанові прізвища, ім'я та по батькові особи, кореспонденція якої має затримуватися, її точної адреси, видів поштово-телеграфних відправлень, на які накладається арешт, та терміну дії цих заходів. Таку ж вимогу передбачено і стосовно постанови суду про зняття інформації з каналів зв'язку — у ній повинні зазначатися прізвище, ім'я та по батькові особи, з каналів зв'язку якої має зніматись інформація, її точна адреса, види цих каналів та термін, протягом якого знімається інформація. Правове значення цих положень закону полягає в тому, що вони визначають межі здійснення дискреційних повноважень за колом осіб та у часі, що є суттєвою гарантією забезпечення конституційних прав як самого підозрюваного, обвинуваченого, так і інших осіб, які, спілкуючись із ним у той чи інший спосіб, обгрунтовано розраховують на приватність такого спілкування.

Разом із тим чинний КПК (як і проект КПК) не обмежує строк дії цих заходів, віддаючи вирішення цього питання на розсуд судді, який приймає рішення про зняття інформації з каналів зв'язку чи накладення арешту на кореспонденцію. Зрозуміло, що максимальний термін здійснення таких дій не може перевищувати строку досудового слідства. Проте відсутність законодавчої вимоги щодо обмеження даного строку може спричинити шкоду правам і законним інтересам особи. На це звертає увагу Європейський суд з прав людини — у Рішенні від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України», в якій заявники скаржилися на порушення їх прав у зв'язку із накладенням арешту на їх кореспонденцію, що був чинний більше

одного року і скасований у зв'язку із закриттям кримінальної справи. Суд зазначив, що національне законодавство, що діяло в Україні на той час, не передбачало жодного проміжного перегляду постанови про накладення арешту на кореспонденцію заявників у розумні проміжки часу або будь-яких строків для такого втручання. Через це Суд дійшов висновку, що зазначене втручання не може трактуватися як таке, що було здійснено «згідно із законом»¹.

Виходячи з наведеного, убачається за необхідне передбачити в законі порядок установа строк проведення цих дій, який дозволяв би суду періодично перевіряти обґрунтованість здійснюваного втручання. У зв'язку із цим пропонуємо передбачити в КПК положення, відповідно до якого в постанові суду про накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку має визначатися строк дії цих заходів, який не може перевищувати двох місяців. Подальше продовження цього строку у межах строків досудового слідства можливе не більше ніж на два місяці, якщо продовжують існувати підстави для проведення цих слідчих дій. Двомісячний строк проведення зазначених слідчих дій видається найбільш прийнятним, оскільки забезпечує можливість слідчому отримати необхідні фактичні дані протягом досудового слідства, що можуть мати значення для розслідування справи, і в той же час не є не виправдано тривалим. У даному контексті доречно зазначити, що порядок продовження строку дії рішення про зняття інформації з каналів зв'язку передбачено законодавством багатьох країн. Так, відповідно до § 100b КПК ФРН у розпорядженні судді про контроль і запис із засобів телекомунікацій повинні міститися ім'я та адреса особи, її телефонний номер або інше позначення її телекомунікаційного підключення, вид, обсяг та строк заходів. Розпорядження може віддаватися на строк не більше трьох місяців. Продовження більше ніж на три місяці допускається, якщо продовжують існувати підстави для проведення даного заходу. За законодавством США в рішенні про перехоплення інформації (саме таку назву має дія, аналогічна зняттю інформації з каналів зв'язку) суд має встановити особу, чий повідомлення повинні бути перехоплені, тип і місце знаходження засобів обслуговування комунікацій, тип зв'язку, особу, яка заявляє клопотання, строк, протягом якого будуть проведені ці дії, обґрунтування необхідності проведення перехоплен-

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 4. – С. 32–33.

ня. Строк перехоплення не може перевищувати 30 діб. Для продовження цього строку необхідно подати обґрунтовану заяву до суду, який може продовжити прослуховування ще на 30 діб. Проте кожного разу продовження строку прослуховування відбувається в судовому засіданні з обґрунтуванням необхідності проведення або продовження такого прослуховування.

Запровадження процедури продовження строку в даному випадку є найбільш прийнятним, адже предмет обґрунтування подання про його продовження має включати пояснення причин, унаслідок яких виникла така необхідність, що відіграє роль додаткової гарантії захисту прав та законних інтересів особи, щодо якої проводиться слідча дія. Продовження здійснення зазначених слідчих дій після закінчення встановленого судом строку необхідно розглядати як випадки суттєвого порушення вимог закону та конституційних прав осіб, щодо яких вони здійснюються, а отримані в їх результаті фактичні дані — як недопустимі докази.

На підтримку заслугує висловлена в науці пропозиція щодо обмеження в законі категорії кримінальних справ, при здійсненні провадження по яких можуть проводитися ці слідчі дії¹. Утім, уявляється, що визначення кола таких справ виключно тяжкими та особливо тяжкими злочинами не є виправданим, адже при відсутності можливості отримати необхідні для розслідування злочину середньої тяжкості фактичні дані в інший спосіб, проведення цих слідчих дій є виправданим з точки зору захисту інтересів потерпілого. Зокрема, при розслідуванні таких злочинів, як погроза вбивством, вчинена членом організованої групи (ч. 2 ст. 129 КК), порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143 КК), доведення до самогубства (ст. 120 КК) та ін., може виникнути необхідність зняття інформації з каналів зв'язку з метою отримання фактичних даних, що матимуть доказове значення. З огляду на це вважаємо за необхідне передбачити в законі положення, згідно з яким зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію можуть проводитися при

¹ Назаров В. В. Право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та його обмеження у кримінальному провадженні / В. В. Назаров // Вісн. акад. адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 123; Сергеева Д. Б. Зняття інформації з каналів зв'язку: кримінально-процесуальні і криміналістичні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. Б. Сергеева ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 8.

розслідуванні злочинів середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких, оскільки в такому випадку забезпечується пропорційність втручання у приватне життя людини тяжкості вчиненого злочину.

Проблема забезпечення конституційних прав людини при проведенні зазначених слідчих дій потребує звернення й до аналізу питання захисту інформації, яка отримана в результаті їх проведення, зокрема зняття інформації з каналів зв'язку. Якщо вона має значення для встановлення обставин вчинення злочину, то відповідно до ст. 187¹ КПК слідчий складає протокол, в якому відтворюється відповідна частина запису, після чого він своєю постановою визнає носій знятої інформації доказом і приєднує його до справи. Питання ж захисту тієї інформації, яка не стосується кримінального провадження і не пов'язана із вчиненням злочином, не вирішено законом, на що останнім часом все частіше обґрунтовано звертають увагу фахівці¹. Між тим не викликає сумніву необхідність урегулювання його саме на рівні закону, оскільки держава зобов'язана надати ефективні гарантії особі, щодо якої здійснюються такі заходи, що втручання до її приватного життя можливе лише з підстав та з метою, установлених законом, аби запобігти оприлюдненню такої інформації і порушенню у зв'язку із цим фундаментального права людини на повагу до її приватного життя².

¹ Сергеева Д. Процесуальні і криміналістичні заходи сприяння дотриманню прав особи при знятті інформації з каналів зв'язку / Д. Сергеева // Юрид. Україна. – 2009. – № 5. – С. 113.

² Значний інтерес становить дослідження, проведене Є. В. Пугачовим, який проаналізував понад 1500 оперативно-технічних заходів і слідчих дій, спрямованих на прослуховування телефонних переговорів, і зазначив, що розмови осіб, не причетних до вчинення злочину, інколи контролюються в таких випадках: коли телефонним апаратом, що зареєстрований на особу, з каналів зв'язку якої повинна зніматися інформація, користується особа, якій він наданий у тимчасове користування; якщо особа, крім розмов, що стосуються протиправної діяльності, здійснює розмови, що стосуються її приватного життя, службових відносин тощо; каналом зв'язку, з якого знімається інформація, користуються також і сторонні особи (канали міської телефонної служби). Виходячи із цього, Є. В. Пугачов дійшов обґрунтованого висновку, що коли аналіз отриманої з каналів зв'язку інформації дозволяє зрозуміти, що користування каналами зв'язку, з яких знімалася інформація, здійснювалося не особою, щодо якої була винесена постанова суду, то таку інформацію не можна використовувати ні в кримінальному процесі, ні в оперативно-розшуковій діяльності. Інакше ці дії будуть розцінені як пряме порушення конституційних прав особи. Винятком є та інформація, яка містить дані про злочинну діяльність цієї особи (Пугачев Е. В. О соотношении результатов прослушивания телефонных переговоров и контроля и записи телефонных и иных переговоров в процессе доказывания по уголовным делам / Е. В. Пугачев // Оперативник (сыщик). – 2005. – № 4. – С. 23–26).

З огляду на викладене вважаємо доцільним установити в законі наступне правило: якщо отримані в результаті слідчої дії дані не належать до обставин, які підлягають доказуванню у ході кримінального провадження, і тому не можуть бути використані для кримінального переслідування особи, вони підлягають знищенню слідчим під наглядом прокурора, про що складається відповідний протокол. Така гарантія має особливе значення також і тому, що захищає право особи на повагу до приватного життя при подальшому проведенні кримінального провадження і розгляді справи в суді, оскільки безпосереднє дослідження доказів у суді може завдати шкоди інтересам цієї особи. У справі «Краксі проти Італії» заявник стверджував, що оприлюднення змісту його приватних телефонних розмов порушувало ст. 8 Ковенції, зокрема, він оскаржував рішення прокурора подати до канцелярії суду, котрий слухав справу, протоколи звукозапису перехоплених його телефонних розмов. Розглянувши справу, Європейський суд з прав людини зазначив, що окремі телефонні розмови заявника, які потрапили до преси і були опубліковані, мали суто приватний характер і майже ніяк не стосувалися обвинувачень, висунутих проти заявника. Суд припустив, що причиною того, що відповідні протоколи звукозапису телефонних розмов заявника потрапили до журналістів, могли стати недоліки у роботі судової канцелярії, через що Суд дійшов висновку про недостатність державних гарантій захисту прав, передбачених ст. 8 Конвенції¹. Однією з таких гарантій може бути передбачений законом порядок знищення інформації, яка отримана в ході зняття інформації з каналів зв'язку і не має відношення до вчиненого злочину та обставин, що підлягають доказуванню по справі.

Майже всіма дослідниками проблеми забезпечення прав людини при проведенні зняття інформації з каналів зв'язку акцентується увага на необхідності встановлення в КПК порядку повідомлення особи про проведену слідчу дію, що є суттєвою гарантією від необґрунтованого втручання і можливості подальшого оскарження здійсненої дії. Європейський суд з прав людини в Рішенні від 06.09.1978 р. у справі «Клас та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» відзначив, що нагляд за заходами спостереження може здійснюва-

¹ Краксі проти Італії : рішення Європ. суду з прав людини від 17 лип. 2003 р. у справі // Юрид. журн. – 2003. – № 12. – С. 118–119.

тися на трьох етапах: коли нагляд санкціонується, під час його проведення та після того, як воно закінчено¹. Повідомлення особи про здійснене втручання у її приватність якраз і є засобом забезпечення контролю з її боку законності проведеної дії.

В. В. Назаров пропонує здійснювати таке повідомлення протягом 7 або у крайньому випадку 10 діб після закінчення зняття інформації з каналів зв'язку². Цілком поділяючи пропозицію стосовно надання нормативного характеру обов'язку органів, які здійснюють кримінальне провадження, повідомляти особу, щодо якої проводилася ця слідча дія, вважаємо, що встановлення в законі чіткого строку повідомлення можливо не у всіх випадках. У згаданому Рішенні по справі «Клас та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» Європейський суд піддав сумніву необхідність повідомлення особи про здійснене спостереження зразу ж після його припинення, оскільки таке повідомлення може бути зроблено лише, не піддаючи ризику мету такого обмеження. Тому строк повідомлення заінтересованої особи, на нашу думку, має визначатися з урахуванням можливості досягнення мети досудового слідства, проте не повинен перевищувати загального строку досудового слідства, що прямо має бути закріплено у КПК.

Законом від 01.07.2010 р. КПК РФ доповнено статтею 186-1, яка передбачає нову слідчу дію — «отримання інформації про з'єднання між абонентами і (або) абонентськими пристроями». Отримання слідчим такої інформації допускається лише за судовим рішенням на строк до шести місяців. Організація, яка надає послуги зв'язку, протягом усього строку проведення цієї слідчої дії зобов'язана надавати слідчому вказану інформацію по мірі її надходження, але не рідше одного разу на тиждень. Представлені документи, що містять запитувану інформацію, додаються до матеріалів кримінальної справи як речовий доказ. Оцінюючи ці новели КПК РФ, уявляється за необхідне відзначити їх позитивний характер, адже розкриття інформації про з'єднання абонентів має здійс-

¹ Європейський Суд по правам человека. Избранные решения : сборник : в 2 т. / ред. В. А. Туманов. – М. : Норма, 2000. – Т. 1. – С. 177.

² Назаров В. В. Право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та його обмеження у кримінальному провадженні / В. В. Назаров // Вісн. акад. адвокатури України. – 2009 – № 1. – С. 119–125.

снюватися з дотриманням тих же гарантій, що і зняття інформації з каналів зв'язку, оскільки, спілкуючись у такий спосіб, особа обгрунтовано розраховує на приватність не тільки стосовно змісту розмов, смс- або ммс-повідомлень, а й щодо самого факту наявності спілкування. Тому розкриття цієї інформації має здійснюватися лише за рішенням суду. Згідно з ч. 3 ст. 178 КПК України виїмка матеріальних носіїв секретної інформації проводиться тільки за вмотивованою постановою суду і в порядку, погодженому з керівником відповідної установи. При необхідності отримання інформації стосовно з'єднань абонентів і деталізації телефонних розмов та смс-, ммс-повідомлень слідчий звертається до суду з поданням, погодженим з прокурором, про проведення виїмки документів, які містять дані про з'єднання абонентів. Водночас слід зазначити, що отримання цієї інформації шляхом проведення виїмки матеріальних носіїв, які її містять, не дає можливості вирішити ті завдання, що виникають у ході розслідування злочину. Як зазначає Є. С. Лапін, метою отримання інформації про з'єднання між абонентами та (або) абонентськими пристроями може бути: 1) отримання нових (речових) доказів; 2) перевірка слідчих версій і отримання доказів; 3) перевірка заявленого алібі; 4) встановлення місця знаходження розшукуваного; 5) встановлення злочинних зв'язків та виявлення можливих співучасників злочину¹. Здійсненням виїмки вирішити наведені завдання неможливо, оскільки, на відміну від вказаної слідчої дії, передбаченої ст. 186-1 КПК РФ, при виїмці вилучаються носії тієї інформації, яка надійшла раніше, а проведення слідчої дії у вигляді отримання інформації про з'єднання між абонентами та (або) абонентськими пристроями дає змогу отримувати необхідну інформацію протягом певного часу, який визначено у постанові суду.

Не претендуючи на вичерпний науковий аналіз проблеми забезпечення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції при проведенні досудового розслідування злочинів, вважаємо, що впровадження зазначених

¹ Лапін Е. С. Технология получения информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами при расследовании преступлений против интеллектуальной собственности / Е. С. Лапін // Рос. следователь. – 2011. – № 3. – С. 2–5.

положень сприятиме реалізації принципу пропорційності втручання державних органів до сфери приватності особи, підвищенню рівня її правової захищеності.

В статье анализируются актуальные вопросы, связанные с обеспечением конституционного права человека на тайну переписки, телефонных переговоров, телеграфной и иной корреспонденции при применении следственных действий в виде снятия информации с каналов связи и наложения ареста на корреспонденцию; формулируются предложения, направленные на усовершенствование механизма обеспечения этого права в сфере уголовного судопроизводства.

The pressing questions, related to providing of constitutional human right on privacy of correspondence, telephone negotiations, are analyzed in the article, telegraph and to another correspondence at application of inquisitional actions as a removal of information from communication and imposition of arrest channels to correspondence; the suggestions sent to the improvement of mechanism of providing of this right in the field of criminal trial are formulated.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 5 від 29. 05. 2012 р.).

УДК 343.14

В. П. Гмирко, кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Академії митної служби України, м. Дніпропетровськ

СТАНДАРТИ ДОКАЗАНОСТІ: СПРОБА ПРАГМАТИЧНОГО ПОГЛЯДУ

У статті розглядаються питання сутності стандартів доказування як продуктів упорядкувальної діяльності, а також можливості їх використання в діяльності доказування у вітчизняному кримінальному процесі.

Ключові слова: доказування в кримінальному процесі, стандарти доказаності.

Уперше тема стандартів доказаності в офіційних текстах пострадянського кримінального процесу прозвучала у вересні 1994 р. в ст. 150 «Стандарти доказаності» Проекту КПК РФ (Загальна частина) від Державно-правної управи Президента РФ. У ч. 1 згаданої норми окреслювалося, що в перебігу провадження в кримінальній справі обставини, конечні для видання рішень на відповідному етапі кримінального судочинства, у випадках, передбачених цим Кодексом, мають бути доказані: а) поза сумнівом; б) із визначеним законом ступенем вірогідності; в) перевагою доказів на користь однієї зі сторін. У ч. 2 цієї норми роз'яснювалося, що обставина вважається доказаною поза сумнівом, якщо, подумавши гаразд, правильність її встановлення не може спричинити розумні сумніви щодо достатності наявної для його встановлення сукупності доказів¹.

¹ Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. Общая Часть: Проект // Рос. юстиция. – 1994. – № 9. – С. 73.

У розглядуваному контексті хотів би також зауважити: 1998 р. А. В. Наумов, обговорюючи разом із Дж. Флетчером проблему стандартів доказування, висловився так: а) в американському кримінальному процесі під «стандартом доказування» розуміється **ступінь вимог** до доказів із погляду їхньої доказаності й подолання сумнівів на їхню конто. Може бути два стандарти – «суворий» і «менш суворий»; б) стосовно до теорії російського кримінально-процесуального права стандарт доказування можна розуміти в іншому сенсі – як **набір фактів і обставин**, що підлягають встановленню за допомогою доказів, тобто як предмет доказування (арт. 68 КПК РФ). Цей стандарт доказування водночас є загальним, обов'язковим і строгим («неусувні сумніви у винності особи тлумачаться на користь обвинуваченого») (Наумов А. В., Флетчер Дж. Основные концепции совре-

Судячи з публікацій, російська процесуалістика сприйняла це повчм, якщо не з багнетами навпереваги, то принаймні не вельми люб'язно...¹

У 2007 р. у ч. 2 ст. 110 «Стандарти доказування та правила допустимості під час застосування заходів процесуального примусу» Проекту КПК України від Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права зазначено: суд, видаючи рішення про застосування певного заходу процесуального примусу, у випадках, передбачених цим Кодексом, повинен ґрунтуватися на таких **трьох** стандартах доказування: а) розумної підозри; б) переконання за більшою вірогідністю; в) вагомого переконання, а далі

менного уголовного права. – М.: Юристь, 1998. – С. 54–55). На думку Є. Ю. Веденеєва, стандарт доказування – це певна **модель процесуальної діяльності**, яка дозволяє розглядати цілі, завдання арбітражного судочинства, засади арбітражного процесу, права і обов'язки учасників процесу в царині доказування як взаємозв'язані елементи, що визначають зміст і сутність інституту процесуального доказування (Веденеєв Е. Ю. Доказывание в арбитражном процессе РФ: проблемы теории и практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: ИГПАН, 1999. – С. 12). Про позиції сучасних американських процесуалістів з приводу стандартів доказування див., зокрема: Старченко А. Философия права и принципы правосудия в США. – М.: Высш. шк., 1969. – С. 31–56; 57–69; Anderson T., Twining W. Analysis of Evidence: or to Do Things with Facts Based on Wigmore's Science of Judicial Proof. – Evanston, Illinois: Northwestern University Press: Б. д. – Р. 340–367. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. – М.: Городец, 1999. – С. 133–135; Титов В. «Докази, що не підлягають розумному сумніву» в судах присяжних США // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – Вип. 2 (41). – С. 92–104; Щербаков С. В. Американское уголовное доказательственное право: Англо-русский словарь-справочник. – М.: Юрлитинформ, 2009. – С. 12–13.

¹ Наприклад, В. Жажицький зауважив, що «побутові оцінні терміни “подумавши гаразд” і “розумні сумніви” навряд чи можуть бути досить чіткими й надійними орієнтирами для практичних працівників. Вони цілком можуть і мають бути замінені сучасними правовими та науковими термінами з галузі науки кримінального процесу й наукової методології» (Жажицький В. О доказательственном праве // Рос. юстиция. – 1995. – № 1. – С. 18).

У свою чергу, Є. А. Доля, закваліфікувавши запропоновані стандарти як спробу запровадити – без достатніх на те підстав – своєрідну градацію внутрішнього переконання, далі зауважив: запровадження в стандарт «поза сумнівом» таких у край невизначених критеріїв, як «подумавши гаразд», «спричиняти розумні сумніви», неunikнено обернеться на практиці різним трактуванням розуміння самого стандарту доказаності «поза сумнівом» (Доля Е. А. Проект Общей части УПК Российской Федерации: критический анализ // Государство и право. – 1995. – № 5. – С. 87–88).

в частинах 3–5 цієї норми наводилися дефініції згаданих трьох запропонованих стандартів доказування.

Четвертий стандарт доказування визначила ч. 2 ст. 347 «Види вироків», встановлюючи: виправдувальний вирок ухвалюється в разі, якщо обвинувачення не доведено «поза розумним сумнівом». А «розумним є сумнів, який має під собою причину та здоровий глузд і впливає зі справедливого та розумного розгляду всіх доказів у справі або з відсутності доказів у справі. Цей сумнів не є ні смутним, ні гіпотетичним чи уявним, а саме таким, який би змусив розумну людину вагатися вдатися до певних дій у питаннях, що мають значення для неї»¹. Перші реакції вітчиз-

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України: (проект). – К.: Нац. коміс. зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2007. – С. 30; 92. Аналогічна формула цього стандарту наводиться В. Бернхемом (Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. – К.: Україна, 1999. – С. 107).

У версії цього Проекту від 2008 р. сталися певні модифікації: стандарти доказування трансформувалися вже в стандарти **переконання**, знайшовши собі нову дислокацію в ст. 87 «Свобода оцінки доказів і стандарти переконання». Тема стандарту «Переконання поза розумним сумнівом» стала звучати таким чином: «Переконання поза розумним сумнівом є таким, що виключає будь-який розумний сумнів у достовірності тих обставин, які доводить сторона. Розумним є сумнів, який ґрунтується на певних обставинах та здоровому глузді, впливає зі справедливого та зваженого розгляду усіх належних та допустимих відомостей, визнаних доказами» (Кримінальний процесуальний кодекс України: Проект. – К.: Нац. коміс. зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2008. – С. 29); американський суддя Т. Нідем так роз'яснював присяжним сутність цього доказового стандарту: «Доказаність, що не залишає “розумних сумнівів”, аж ніяк не означає доказаність, яка виключає будь-які сумніви. Сумнів не мусить бути вигаданим чи надуманим. Він не мусить виникати з простого бажання уникнути кінечності видавати рішення. Сумнів мусить ґрунтуватися на доказах. Якщо приєднати до якогось рішення, значить, обвинуваченню не вдалось доказати обґрунтованість обвинувачення так, щоби це виключало “розумні сумніви”» (Райт У. Дело фон Бюлова. – М.: Прогресс, 1986. – С. 301).

Принагідно зауважу, що в Проекті КПК від Робочої групи при Президентові України з питань реформування кримінального судочинства (версія від 01.07.2011 р.) вже не йдеться про стандарти доказаності (переконаності), проте пропонується поняття «обґрунтована підозра» (ч. 2 ст. 174), яке цілком огрунтовано може бути кваліфіковане як стандарт доказаності. Про підходи до тлумачення згаданого поняття див.: Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація. – Дніпропетровськ: Акад. мит. служби України, 2010. – С. 111; Тітко І. А. Оцінні поняття в кримінально-процесуальному праві. – Х.: Право, 2010. – С. 129.

няних процесуалістів також мають стримано-скептичну тональність¹.

Як бачимо, спробу російських реформаторів 1994 р., а через тринадцять років їхніх українських колег запровадити до тезаурусу головних понять діяльності доказування поняття «стандарт доказаності» («стандарти переконання») сприйнято, м'яко кажучи, без особливих оплесків...

Отже, сума теоретичних і законопроектних висловлювань спонукають до викладу власної позиції з цього вельми «нестандартного» питання. А розпочнемо робити це з експозиції базових характеристик поняття «стандарт», «схопленого» в його мовознавчій, прагматологічній, стандартизаційній, філософській та юридичній аспектизаціях, після чого з'ясуємо сутність поняття «доказаність».

1. Треба зазначити, що стандарт є продуктом упорядкувальної діяльності в конкретній галузі матеріального виробництва. Він виникає в результаті усвідомлення суспільної потреби пошуку найбільш оптимального засобу задоволення потреб, що постійно виникають та змінюються.

2. Стандарт є офіційно встановленою компетентним органом нормою, що визначає сукупність вимог і критеріїв, яким має відповідати певний повторюваний об'єкт конкретної діяльності, а тому він призначений слугувати засобом оцінювальної діяльності. Стандарт розраховано на ситуації масового вжитку, тому він має загальноприйняте й однакове значення, а не створюється під ситуацію типу «тут і тепер».

¹ Як вважає Ю. М. Грошевий, Проект Кодексу містить низку принципово нових оцінних понять, офіційне тлумачення яких відбувається за допомогою нових оцінних понять, що суттєво ускладнює їх практичну реалізацію. Тлумачення та практична реалізація нових оцінних понять, запропонованих, зокрема, у ст. 87 Проекту, аналогів яких не існувало у законодавстві, будуть ускладнені наявністю різних підходів до їх розуміння правозастосувачами та іншими особами, які залучаються до орбіти кримінального судочинства (Грошевий Ю. М. Проблеми реформування кримінального судочинства // Право України. – 2009. – № 2. – С. 7–8).

У свою чергу, М. А. Погорецький, спираючись на результати аналізу практики функціонування норм чинного КПК, є ще більш категоричний: такі оцінні поняття, зокрема, як «переконання за більшою вірогідністю», «вагомий переконання», «переконання поза розумним сумнівом», які у світовій практиці правових держав адресуються лише правозастосувачам із високою правосвідомістю та високою правовою культурою, не можуть бути використані у вітчизняному кримінальному процесі; з огляду на високий рівень корумпованості правоохоронної системи вони мають бути докладно вноормовані процесуальним законом (Погорецький М. Новий КПК України: політичні, теоретичні та юридичні питання // Право України. – 2009. – № 2. – С. 33).

3. Стандарт фіксує в собі образ реально досяжної, конкретизованої, точної, матеріалізованої мети, тобто продукту певної діяльності. Стандарт покликаний допомагати розв'язувати невизначеність в оцінюванні придатності (непридатності) певного виготовленого конкретного продукту, задовольняти цілі його створення.

4. Стандарт не є певною «застиглістю», він змінюється залежно від впливу часу, виникнення нових продукційних можливостей, спрямованих на задоволення нових споживацьких потреб.

А тепер з огляду на наведене спробуємо відповісти на засадничі запитання нашого головного сюжету:

А. Чи є підстави кваліфікувати запропоновані російськими та українськими процесуалістами законопроектні новації як юридичні (процесуальні) категорії, що задовольняють вимогам поняття «стандарт» на загал?

Б. Чи існує раціонально обгрунтована потреба запроваджувати до процесуального обігу поняття «стандарт доказаності» («стандарти переконання»)?

В. Як мають бути сформульовані ці стандарти в разі одержання позитивної відповіді на друге запитання?

Ad А. По суті першого питання треба дати негативну відповідь, адже із суто технічного або інженерного погляду «стандарт доказаності» не відповідають офіційним кваліфікаційним вимогам через брак у них саме однозначних кількісних і якісних вимог до продукту доказування як юридичної пізнавально-дослідницької і проектно-реалізаційної діяльності: з лінійкою чи мікрометром до нього, річ ясна, не підійдеш...¹

Ad Б. Відповідь на друге питання має бути безумовно позитивною, на що дві рації. Сутність першої полягає в інтуїційно-приступному факті: людина (приміром, дослідник), опиняючись у ситуації вибору між альтернативами, ускладненій перспективою відповідальності за наслідки власних дій, починає свідомо або на

¹ Як правильно писав ще понад сімдесят років тому С. А. Голунський, працівники технічного контролю для оцінки якості продукції не потребують внутрішнього переконання, а від них вимагається знання затвердженого стандарту й перевіряння на відповідність йому якості продукції. Такого гатунку «стандарт», відповідність якому свідчила б про якість доказу, створити в кримінальному судочинстві неможливо (Голунский С. А. О внутреннем убеждении в советском уголовном процессе // Соц. законность. – 1936. – № 5. – С. 28).

рівні підсвідомого шукати за певним зразком, мірилом або стандартом, а коли їх немає, то вона сама змушена **створювати** їх. «Прикладаючи» до них актуальну ситуацію, людина здійснює оцінювання кожної з наявних альтернатив, порівнюючи їх на відповідність цим еквівалентам, а потому видає конкретне оцінювальне рішення на користь однієї з них.

Сутність іншої в тому, що структура діяльності оцінювання обов'язковим елементом — крім її суб'єкта, предмета, характеру — має ще й відповідну **підставу**, тобто те, з погляду чого виконується оцінювання: та позиція або ті доводи, що схиляють суб'єктів до схвалення, засудження чи вираження байдужості у зв'язку з різними речами.

Підставами оцінювання можуть бути: а) почуття або відчуття (внутрішні оцінки); б) інша оцінка (деякі з них мають назву зовнішніх або утилітарних); в) певний взірць, ідеал, **стандарт**¹. Отже, наявність двох згаданих причин — суб'єктивної та об'єктивної — раціонально зумовлюють **потребу** існування в діяльності оцінювання (у тому числі й у кримінальному процесі) певної її підстави (стандарту), без якої вона просто втрачає будь-який сенс і потребу.

Контекстно випадає зауважити, що в літературі можна зустріти судження, логіка яких має примусовий вихід на поняття «стандарт доказаності»².

¹ Див.: Івин А. А. Основания логики оценок. – М.: МГУ, 1970. – С. 27, 31.

² Наприклад, у 1959 р. І. Тирічев, висловлюючи критичне ставлення до кодексової формули «за наявності достатніх підстав», запропонував свій варіант «за наявності твердого переконання», що цілком можна кваліфікувати як стандарт доказаності для вироблення низки процесуальних рішень, зокрема, про заведення кримінальної справи, затвердження обвинувального висновку, притягнення як обвинуваченого (Тирічев І. Питання кримінального процесу і проект КПК // Рад. право. – 1959. – № 2. – С. 41–42).

Г. М. Резник 1977 р. у контексті психологічних проблем формування внутрішнього переконання слушно підкреслив: в окремих суддів вимоги щодо достовірності й достатності доказів можуть бути різними залежно від різновидів злочинів, а також у межах того самого різновиду злочину залежно від його «актуальності» на даний поточний момент; у результаті взаємодія цих та інших чинників призводить до зменшення **рівня** доказаності винності особи (Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 99).

І. Л. Петрухін 1984 р. у контексті проблеми надійності системи судових доказів зауважив, зокрема, що висновки про доказаність злочину спираються на ви-

Таким чином, можна дійти висновку: в теоретичному і практичному просторі доказової мислєдїяльностї існує **реальна** проблема опрацювання й запровадження стандартів доказаностї як її нормативних засобів. Маючи відтак певні уявлення про діяльнїсну категорїю «стандарт», сконцентруємось на спробї прояснити сутнїсть феномену «доказаностї»¹.

працьованї багатовїковою судовою практикою «стандарти», «мїрки», котрї дозволяють вїдрїзнити істину вїд блуду (Петрухин И. Л. Надежность системы судебных доказательств // Проблемы надежности доказывания в советском уголовном процессе. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 12).

У 2000 р. А. С. Халдєєв висловився вже цїлком однозначно: суддї часто нарікають на брак яких-небудь **формалїзованих критерїїв**, якї б гарантували вїд помилок у часї оцїнювання доказів, справедливо зауважуючи, що в основному вони покладаються на особистий досвїд та здоровий життєвий глузд. На його думку, суттєве значення для розумїння логїки оцїнювання доказів має визначення такого собї «стандарту» доказаностї; вїдтак версїя обвинувача мусить бути доказана «поза всяким розумним сумнївом», а версїя оборонця може бути ймовїрною; стандарт «з установленим ступенем ймовїрностї» не припустимий: виннїсть, не доведена «з безперечною очевиднїстю», рївнозначна доказанїй невинностї (див.: Халдєєв А. С. Судья в уголовном процессе. – М.: Юрайт, 2000. – С. 284–286).

Цього ж року Ю. В. Коренєвський дїйшов висновку: рїшення вищих судів, у першу чергу ВС РФ, впливають на судову, слїдчу та прокурорську практику, що виражається, зокрема, в опрацюванні певного «стандарту доказаностї» мїнїмально допустимої сукупностї доказів; у разї її браку виключається визнання обвинувачення доказаним і постановлення обвинувального вироку (Коренєвский Ю. В. Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность. – М.: Юрист, 2000. – С. 163–164).

У 2006 р. Н. В. Глинська, аналізуючи питання судового контролю обрання запобїжного заходу «тримання пїд вартою», зробила слїшний висновок: практика винесення судами обгрунтованих вїдмов в обраннї запобїжного заходу у формї тримання пїд вартою сприяла б розробцї в органах досудового розслїдування так званих «мїнїмальних стандартів доказаностї» пїдстав застосування тримання пїд вартою (див.: Зеленецкий В. С., Глинская Н. В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. – Харьков: Страйд, 2006. – С. 152).

У цьому ж році К. Б. Калиновський, подїляючи погляд Ю. В. Коренєвського на стандарт доказаностї як мїнїмальну допустиму сукупнїсть доказів, у разї браку якої виключається визнання юридичного факту доказаним, висловив думку про можливїсть вїдїлення **загального** стандарту доказаностї у двох його іпостаєях – **достовїрного** (поза розумними сумнївами) і **їмовїрного** (Калиновский К. Б. Бремя доказывания в уголовном процессе: взаимосвязь стандарта доказанности с презумпциями и правовое взаимодействие участников правоотношений // Правовые состояния и взаимодействие: историко-теоретический, отраслевой и межотраслевой анализ. – СПб.: Ун-т МВД России, 2006. – Ч. 1. – С. 247).

¹ Як логїчно випливає зї змісту «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (с. 235), доказанїсть – це **пїдтвердженїсть** істинностї, правильностї чого-небудь фактами, незаперечними доводами.

1. Як бачимо, поняття доказаності обставин кримінальної справи існує в інтер'єрі таких понять, як «достатня сукупність доказів», «встановлення обставин кримінальної справи», «обґрунтованість знання», «потрібний рівень знання», «достовірність», «імовірність», «однозначність», «безсумнівність».

2. Як впливає з контексту, правозастосувач, розв'язуючи питання про доказаність або недоказаність шуканих обставин кримінальної справи, в характері вірців, патернів, еталонів, до яких він відносить певне знання, втілює практичний досвід у його широкому трактуванні.

3. Беручи під увагу викладене, доказаність обставин кримінальної справи можна визначити як позитивний результат оцінювання формованого чи сформованого процесуального знання про них на відповідність вимогам певного нормативного стандарту доказаності.

У 1981 р. Л. М. Карнеєва, обґрунтовуючи позицію про доказаність (недоказаність) як підставу видання процесуальних рішень, підкреслила: доказаність передбачає **встановлення** фактичних даних у конкретних межах, зумовлених **рівнем знання**, яке має бути досягнене (від імовірності проміжних рішень до достовірності – рішення, що ним має бути завершений процес доказування) (Карнеєва Л. М. Доказывание в советском уголовном процессе и основание процессуальных решений // Сов. государство и право. – 1981. – № 10. – С. 88).

А. В. Смирнов у 1984 р. дійшов висновку, що кримінально-процесуальна доказаність – це особливий різновид достовірності знання про обставини справи; її досягнення означає: наявний у розпорядженні слідчого практичний досвід, у тому числі й зафіксований у нормах доказового права, надає знанню такого **ступеня обґрунтованості**, котрий дозволяє однозначно зробити висновок про досліджувані обставини не тільки учасникам безпосереднього дослідження доказів, але й усім іншим особам, до яких звернене доказування (прокурор, суд і т. д.) (Смирнов А. В. Достаточные фактические основания уголовно-процессуальных решений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л.: ЛГУ, 1984. – С. 19).

Того ж року Н. Г. Стойко визначив доказаність як **характеристику** достовірного знання обставин справи; вона означає **достатність доказів** для побудови достовірного висновку; своєю чергою, недоказаність означає винятковий стан, що охоплює всі випадки сумніву, контрверсії і недостатності доказів, випадки, котрі не розв'язані і не можуть бути розв'язані (Стойко Н. Г. Недоказанность обстоятельств уголовного дела. – Красноярск: КГУ, 1984. – С. 14–15).

В. Ю. Миронов 2005 р. висловив погляд, що доказаність – це **безсумнівність** установлення наявності або браку обставин кримінальної справи, зумовлена достатньою сукупністю доказів, якщо інше не слідує із засади презумпції невинності (Миронов В. Ю. Достоверность доказательств и ее значение для постановления приговора: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Челябинск: ЮУр ГУ, 2005. – С. 16).

Ad В. А тепер, синтезуючи тематичні висновки про поняття «стандарт» і «доказаність» на загал, сформулюємо поняття «стандарт доказаності» в кримінальному процесі: це сукупність нормативно закріплених вимог до результатів доказової діяльності сторони обвинувачення, виконання яких є обов'язковою умовою ухвалення судом законного процесуального рішення. Якщо йдеться про кількість стандартів доказаності, то, на мою думку, — тут я цілком солідарний із позицією К. Б. Калиновського, їх має бути два: а) загальний стандарт «із достовірністю» і б) загальний стандарт доказаності «з вірогідністю».

Отже, стандарт доказаності «з достовірністю» для сторони обвинувачення означає для неї виконання нормативних вимог про те, що:

1. Усі реально можливі версії в справі перевірено; правнореlevantні обставини кримінальної справи встановлено в суді на підставі достатньої сукупності доказів і доводів¹.

2. Реально обґрунтовані сумніви щодо доказаності окремих правнореlevantних обставин справи усунуто завдяки раціональному висновку про перевагу доказів і доводів обвинувачення над доказами та доводами² сторони оборони.

Дія стандарту «з достовірністю» поширюється передусім на сферу видавання процесуальних рішень про доказаність **обвинувачення**.

У свою чергу, дія стандарту «з вірогідністю» поширюється вже на царину інших процесуальних рішень, де він може існувати в декількох модифікаціях залежно від специфіки конкретного рішення. Наприклад, у ситуації вирішення питання про **заведення** кримінальної справи (статті 94–100 КПК) використання стандарту доказаності «з вірогідністю» може означати:

¹ Слідом за А. С. Александровим під доводами в плані наших міркувань на тему стандартів будемо розуміти «...засноване на фактах судження особи, почерез яке промовець у суді аргументує справедливість, обґрунтованість, законність своїх правних вимог або тверджень. ...Він є висновком, заснованим на тому, що є ймовірне, що є можливе» (Александров А. С. К вопросу об определении понятия «довод» // Уголов. право. — 2003. — № 4. — С. 68).

² На мою думку, основу для цього стандарту закладено було директивною практикою ВС колишнього СРСР (див.: Про судовий вирок: постанова Пленуму ВС СРСР від 30.06.69 р. № 4 // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СРСР (1924–1986). — М.: Известия, 1987. — С. 778). Аналогічна позиція ВС РФ (див.: Про судовий вирок [Електронний ресурс]: постанова Пленуму ВС РФ 29.04.96 р. № 1, п– Режим доступу: http://upcourt.ru/vscourt_detale.php?id=944).

1) правнорелевантні обставини в перебігу перевірного провадження встановлено на підставі достатньої сукупності доказів і доводів;

2) реально обґрунтовані сумніви щодо доказаності правнорелевантних обставин справи не можуть бути усунені на момент видання процесуального рішення.

Якщо ж ідеться про ситуацію **затримання** запідозреного в порядку ст. 106 КПК, то тоді цей стандарт може означати:

1) правнорелевантні обставини кримінальної справи встановлено на підставі достатньої сукупності доказів і доводів;

2) реально обґрунтовані сумніви щодо доказаності правнорелевантних обставин справи не можуть бути усунені на момент видання процесуального рішення, але це можливо в розумному терміні в майбутньому.

У разі вироблення рішення про проведення **обшуку** (ст. 177 КПК) згаданий стандарт означає:

1) правнорелевантні обставини кримінальної справи встановлено на підставі достатньої сукупності доказів і доводів;

2) реально обґрунтовані сумніви щодо доказаності правнорелевантних обставин справи не можуть бути усунені як на момент видання процесуального рішення, так і в майбутньому.

А в ситуації вироблення рішення про обрання такого ізоляційного **запобіжного заходу**, як «тримання під вартою» (ст. 148; ч. 2 ст. 155; ст. 165² КПК), стандарт «з вірогідністю» для сторони обвинувачення означає:

1) кожна правнорелевантну обставину кримінальної справи встановлено на підставі достатньої сукупності доказів і доводів;

2) реально обґрунтовані сумніви щодо доказаності можливості виникнення в майбутньому певних правнорелевантних обставин справи не можуть бути усунені на момент видання процесуального рішення, проте раціональна оцінка сукупності доказів дозволяє прогнозувати перевагу настання подібної можливості в майбутньому над її ненастанням.

У всіх наведених ситуаціях, як бачимо, поліція повинна продемонструвати в суді докази та доводи, якими вона обґрунтовує: а) наявність достатньої *ad casum* (для конкретного рішення) сукупності доказів і доводів на користь обстоюваного нею твердження

про існування правнорелевантних обставин кримінальної справи, з якими закон пов'язує можливість вироблення поліцією певного процесуального рішення; б) перспективу зміни доказової ситуації у вигідному для себе світлі.

Коли йдеться про сторону оборони, то вона, критикуючи позицію обвинувачення, наполягатиме на протилежному, наводячи власні докази та доводи. У такій ситуації суд, оцінюючи доказове обґрунтування позицій сторін, буде вирішувати на користь сторони обвинувачення, якщо вона спроможеться виконати стандарт «з вірогідністю».

Якщо стороні оборони пощастить підважити позицію свого процесуального опонента, то тоді суд, керуючись засадою «*favor defensionis*», вирішуватиме на користь сторони оборони, резонно вважаючи, що інша сторона таки не впоралася зі своїм завданням.

Подальше опрацювання згаданих двох загальних стандартів доказаності закладає, моїм зданням, потребу розв'язання проблеми їхніх нормативних складових, якими, зокрема, є «достатня сукупність доказів і доводів», «реально обґрунтовані сумніви», «раціональний висновок про перевагу доказів і доводів обвинувачення» тощо.

Закінчуючи рефлексії на тему стандартів доказаності, хотів би з цілковитим розумінням складності цієї проблеми наголосити: заміна «задомашненого» в процесуалістиці країн колишнього СРСР та СНД¹ вочевидь недосконалого поняття «межі доказування» на більш прийнятне в діяльнісному плані — «стандарт доказування» не може розв'язати проблему створення стовідсотково надійного еталона доказаності фактів і обставин кримінальної справи.

Але якщо прагматично подивитися на ситуацію з позиції констатації того безперечного факту, що нові, більш досконалі поняття

¹ За моїми даними, у теоретичному і практичному словнику доказового права країн колишнього соціалістичного табору, дарма що вони, так би мовити, «товаришували родинами», поняття «межі доказування», таки не «загніздилося»: у тексті званої гуртової монографії «Кримінальний процес європейських соціалістичних країн» у параграфі другому «Предмет і межі доказування» розділу четвертого «Докази» про межі доказування згадується лише в контексті окресленої у ч. 1 § 5 «Установлення фактичних обставин справи й вільне оцінювання доказів» КПК тодішньої Угорщини вимоги всебічності та об'єктивності (див.: Уголовный процесс в европейских социалистических государствах. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 127).

формують і досконалішу миследіяльність юристів, то тоді, гадаю, доведеться volens nolens змінювати погляди й оцінки, пов'язані зі спробою проєктантів від Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права: хто не змагає до речей неможливих, ніколи їх не досягає...

В статье рассматриваются вопросы сути стандартов доказанности как продуктов упорядочивающей деятельности, а также возможности их использования в деятельности по доказыванию в отечественном уголовном процессе.

The article studies the issues of the essence of provennes standarts as the normalizing activity products and the possibility of using them in the practice of proving of the country.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінально-правових дисциплін Академії митної служби України (протокол № 7 від 4 січня 2012 р.).

*Рецензенти — доктор юридичних наук, професор **К. В. Антонов**, доктор юридичних наук **О. Г. Шило**.*

УДК 343.131.(477)

І. Л. Беспалько, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

СПЕЦИФІКА ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості дії загальноправового принципу справедливості у кримінальному процесі України. Виділяються положення, які складають зміст цього принципу. Надаються авторське визначення та нормативний зміст принципу справедливості.

Ключові слова: принцип справедливості, мораль, захист прав і свобод людини й громадянина.

На даний момент назріла нагальна потреба у створенні реальних передумов для розширення у кримінальному судочинстві загальнолюдських цінностей, у збагаченні морального змісту принципів, закріплених у кримінально-процесуальному законі. Ідея побудови правової держави висунула необхідність удосконалення механізмів його функціонування, що базується на загальноправових принципах. До них відноситься і принцип справедливості, який є морально-правовою категорією. Перш за все розглянемо погляди вчених-процесуалістів на необхідність виділення принципу справедливості у кримінальному процесі. У науці склалися дві протилежні точки зору. Перша полягає у тому, що справедливість не є принципом кримінального процесу¹. Друга точка зору обґрунтовано, на наш погляд, полягає у необхідності виділення принципу справедливості у даній галузі права².

Як юридична категорія у науковій літературі справедливість розглядається у масштабі відповідності, пропорційності, збалансо-

¹ Александров А. С. Принципы уголовного судопроизводства // Правоведение. – 2003. – № 5. – С. 162–178; Касумов Ч. С. Справедливость и реализация принципа презумпции невиновности на практике // Сов. государство и право. – 1983. – № 12. – С. 74–77.

² Сенякин Н. Н. Нравственно-этические основы осуществления правосудия по уголовным делам в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Самара, 2005. – 22 с.

ваності і повної гармонійності між здійсненими витратами, зусиллями, зверненнями людей і відповідною реакцією на це суспільства, вираженою у вигляді винагороди, заохочення чи осудження¹. Виділяють різні види справедливості. С. П. Головатий зазначає, що право має бути формально справедливим. Воно має тлумачитись і застосовуватись так, щоб був однаковий підхід до тих, хто перебуває в однаковій позиції з конкретної точки зору². Розподільча справедливість полягає у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, встановлення і диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що обумовлюють їх запровадження³. С. П. Погребняк виправдано виділяє два аспекти саме процесуальної справедливості: матеріальна (змістовна) справедливість, яка полягає у тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання мають бути справедливо визначені права і обов'язки тих, хто звернувся до суду, завдяки судовому рішенням має бути відновлена порушена справедливість); та процесуальна (процедурна) справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур⁴. Свого часу Х. Отфрид виділяв три різновиди процесуальної справедливості: чисту, повну та неповну. Неповна процесуальна справедливість не створює ніякої властивості легітиматії, оскільки у даному випадку неможливо гарантувати досягнення головного завдання будь-якої процесуальної справедливості — неупередженість. Ніщо так не суперечить процесуальній справедливості, як упередженість та однобічність. Чиста справедливість полягає у самих процедурах, тоді як не може бути мови про

¹ Сибилева Н. В., Толочко А. Н. Процессуальные средства реализации принципа социальной справедливости в уголовном судопроизводстве // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч., конф. 24–26 окт. 1990 г. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 260–261.

² Головатий С. В. Верховенство права: У 3 кн. – К.: Фенікс, 2006. – Кн. 2: Верховенство права: від доктрини – до принципу. – 2006. – С. 625-1276.

³ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). – Х.: Право, 2008. – 240 с.

⁴ Сенякин Н. Н. Нравственно-этические основы осуществления правосудия по уголовным делам в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Самара, 2005. – 22 с.

процесуально незалежні заходи справедливого результату, оскільки застосовуються рівні для всіх учасників процедури. За повної процесуальної справедливості існують незалежний масштаб для справедливого результату та процедура з високим рівнем гарантії, яка призводить до цього результату¹.

У діючому кримінально-процесуальному законі справедливість розглядається як вимога, яка пред'являється до рішення суду. Відповідно до ст. 370 КПК України істотними порушеннями вимог Кримінально-процесуального кодексу є порушення, які перешкодили чи могли перешкодити суду повно та всебічно розглянути справу і постановити законний, обґрунтований та справедливий вирок чи постанову. Вважаємо, що справедливість є принципом кримінального процесу та має ширший зміст. Існує проблема відсутності чіткого й однозначного визначення та нормативного закріплення принципу справедливості. На наш погляд, у процесі кримінального провадження загальноправовий принцип справедливості конкретизується та має певні особливості відповідно до специфіки кримінально-процесуальної діяльності. Тому перш за все слід з'ясувати: чи притаманні для даної вимоги ознаки принципів? У чому саме під час провадження у кримінальній справі проявляється справедливість?

По-перше, принципи — це вимоги, які спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством. Одним із його завдань є встановлення об'єктивної істини, без якої не може бути справедливості. Неможливим є прийняття справедливого рішення без всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Кримінальне судочинство має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Рішення суду повинно бути законним і справедливим. Це є можливим лише тоді, коли воно відповідає об'єктивній дійсності, а засуджена особа дійсно винна у вчиненні злочину. Ще одним головним завданням кримінального процесу є захист прав і свобод кожної особи, яка бере у ньому участь. На даний момент відбувається реформування кримінального процесу України відповідно до європейських стандартів, де права і свободи людини визнаються найви-

¹ Хёффе О. Справедливость: Философское введение / Пер. с нем. О. В. Кильдошова; Под ред. Т. А. Дмитриева. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.

щою соціальною цінністю. Справедливість включає в себе необхідність поновлення порушених прав і свобод будь-якої особи, яка потрапила до орбіти кримінального процесу, що є обов'язком органів, які ведуть процес. Тобто ця вимога спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на реалізацію головних завдань кримінального процесу.

Принципи — це вимоги обов'язкового характеру, які пред'являються до діяльності. Вважаємо, що справедливість — це вимога, яка пред'являється до органів, які ведуть процес, забезпечити: захист прав кожної особи, яка бере участь у справі; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності та особливостям особистості; відповідність між дією та покаранням; встановлення істини при вирішенні конкретної справи.

На нашу думку, принципи кримінального процесу діють у системі, де порушення одного з них тягне за собою порушення інших і, навпаки, належне дотримання та виконання норм закону, які містять ці принципи, забезпечує належне функціонування всієї системи. Вимога справедливості може бути реалізована лише шляхом дотримання таких принципів, як-от: всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та ін. С. Шевчук справедливо зазначає, що судовий розгляд може вважатися справедливим лише при належному дотриманні таких вимог, як: право на незалежний та неупереджений суд; публічність; презумпція невинуватості; право на правову допомогу та ін.¹ Тобто лише належне функціонування всієї системи принципів кримінального процесу дає можливість реалізації вимоги справедливості.

Принципами ми визначаємо положення, які обов'язково виявляються у кожній кримінальній справі й діють у всіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою. У науці склалася думка, що відносно кримінального процесу справедливість виражає моральну характеристику висновків суду². Даний принцип повинен діяти

¹ Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.

² Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 256 с.

у кожній стадії процесу та може бути реалізований тільки справедливим порушенням, розслідуванням, розглядом та вирішенням кримінальних справ.

Установлення істини у процесі прийняття рішення про порушення кримінальної справи має свою специфіку. Закон не вимагає встановлення всіх обставин скоєного злочину. Достатньо отримати об'єктивні знання відносно підстав та приводів порушення кримінальної справи. Фактичні дані, якими володіє особа, що приймає рішення про порушення кримінальної справи, достатні, якщо вони дають підстави для попереднього висновку про скоєний або той, що готується, злочин при відсутності обставин, які виключають провадження у справі. А для відмови у порушенні кримінальної справи необхідно шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження наявних матеріалів установити відсутність підстав для порушення кримінальної справи. Для реалізації вимоги справедливості ці рішення не повинні містити висловів, які б принижували особу, залишати сумніви щодо істинності прийнятого рішення. Дотримання принципу справедливості на стадії порушення кримінальної справи відбувається і за рахунок судового контролю — можливість оскаржити постанову про порушення кримінальної справи або про відмову в цьому.

Справедливість повинна втілюватись у діяльності органів, які ведуть процес, і під час досудового розслідування кримінальної справи. На початкових етапах становлення принцип справедливості стосувався насамперед меж можливих обмежень основних прав людини. Вони мають бути адекватними конкретній ситуації, яка потребує такого обмеження, тобто перебувати у прийнятному співвідношенні до ваги та значення основного права¹. Тому особливу роль принцип справедливості відіграє при обранні заходів кримінально-процесуального примусу, оскільки проблема справедливого застосування норми надає більший або менший простір для врахування факторів та засобів у її реалізації². Суперечності між

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 728 с.

² Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 256 с.

справедливістю та правом нерідко виникають тоді, коли закон реалізується формально, без урахування життєвої ситуації, особливостей особистості. При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу враховуються тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК). Так, до неповнолітніх, осіб літнього віку, тяжко хворих, вагітних жінок, матерів, що годують дитину, самотніх матерів, багатодітних батьків взяття під варту, як правило, не застосовується. Крім цього, повинні бути враховані: минула діяльність і соціальні зв'язки, спосіб життя тощо. Справедливим є запобіжний захід, який відповідає дійсній необхідності.

Судовий контроль на стадії досудового розслідування також є одним із проявів принципу справедливості, оскільки забезпечує можливість запобігання незаконному обмеженню конституційних прав учасників кримінально-процесуальної діяльності, а у разі необхідності — швидкого й ефективного їх відновлення. Лише суд приймає рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження його строків, проведення обшуку та огляд житла чи іншого володіння особи, примусової виїмки з житла чи іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи. Крім того, учасникам процесу надано право оскаржувати законність та обґрунтованість прийнятого процесуального рішення.

Справедливість діє також і на стадії судового розгляду. Перед судом постає завдання прийняти справедливе рішення, яке відповідало б істині, шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Справедливість вимагає, щоб судді керувалися у своїх діях презумпцією невинуватості та забезпечували реалізацію права на захист. Недопустими є дії, які свідчать, що суддя вважає підсудного винним до оголошення вироку. Прояв справедливості полягає у тому, що суддя усвідомлює необхідність з однаковою увагою ставитись до всіх учасників судового розгляду, що зумовлює активну поведінку судді, його прагнення до встановлення істини. Принцип справедливості знаходить своє відбиття

у внутрішньому переконанні судді, яке є основою справедливого рішення. Ю. М. Грошевой зазначає, що суддівське переконання — це такий стан свідомості судді, коли він вважає, що зібрані у справі докази є достатніми для вирішення питання про наявність або відсутність фактів, які входять у предмет доказування, певен у правильності свого висновку та готовий до практичних дій у відповідності з отриманими знаннями. Автор обґрунтовано вважає, що одним із моральних стимулів досягнення істини у кримінальній справі, формування переконання як особистого ставлення судді до зібраної сукупності доказів являється етична категорія справедливості, яка включає в себе такі взаємопов'язані елементи: відправлення правосуддя на основах рівності прав і свобод осіб; рівність сторін при доказуванні висунутих ними тверджень щодо винності або невинуватості підсудного; обов'язкове врахування в обвинувальному вироді як пом'якшуючих, так і обтяжуючих відповідальність підсудного обставин¹.

У загальній теорії держави та права принцип справедливості розглядається у масштабі відповідності, пропорційності². У процесі тривалої практики міжнародними судовими органами, зокрема Європейським судом з прав людини, та національними судами сформульована низка вимог пропорційності, які в узагальненому вигляді зводяться до такого: а) будь-які обмеження основних прав і свобод можливі тільки на підставі закону у передбачених Конституцією цілях та лише у межах, що є необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства; б) такі обмеження мають застосовуватись тільки у випадках, якщо не існує менш обтяжливих заходів запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів³. Керуючись вимогами пропорційності та відповідності, суд має призначити покарання, урахо-

¹ Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища шк., 1975. — 143 с.

² Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — 584 с.

³ Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2008. — 728 с.

вуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, установити справедливий розмір відшкодування шкоди, заподіяної злочином. Крім того, суд може компенсувати окремі недоліки формальної справедливості, обумовлені такою рисою права, як загальність. Вона не дозволяє адекватно вирішувати кожен конкретну ситуацію, яка може мати певні особливості, не враховані в нормі. Тобто принцип справедливості, в основі якого лежить вимога пропорційності, виконує функцію забезпечення балансу між вимогами захисту загального інтересу та необхідністю забезпечення фундаментальних прав особи.

Вважаємо, що справедливість включає в себе рівність можливостей у відстоюванні своїх прав та інтересів. Інтереси сторони обвинувачення реалізуються шляхом наданої можливості провадження певних процесуальних дій, які не можуть бути проведені стороною захисту. Мається на увазі, що сторона обвинувачення має досить широкі повноваження у процесі кримінального провадження, саме тому вона зобов'язана всебічно, повно та об'єктивно дослідити всі обставини справи. Тоді як сторона захисту має значно вужчі можливості збирання та перевірки доказів. У зв'язку з цим повинна бути встановлена певна рівновага можливостей у відстоюванні позиції цих двох сторін. Такою гарантією, на нашу думку, є передбачений у КПК України порядок, відповідно до якого сторони захисту для відстоювання своєї позиції достатньо поставити під сумнів пред'явлене обвинувачення, тоді як сторона обвинувачення зобов'язана її повністю довести.

З нашого погляду, вимога справедливості є принципом кримінального процесу та діє на всіх його стадіях. Унаслідок цього вважаємо за необхідне передбачити у КПК України статтю «Справедливість кримінального судочинства» у такій редакції: «У кримінальному провадженні повинна бути дотримана вимога справедливості, яка полягає у тому, що орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити: захист прав усіх суб'єктів процесу; рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням обставин справи та якостей особистості; відповідність

між вчиненим діянням і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі». Така позиція повністю віддзеркалює типологію та спрямованість розвитку кримінального процесу України сьогодні, оскільки вказує на необхідність забезпечення та захисту прав людини, що, безперечно, позитивно впливає на встановлення істини у кожному конкретному випадку.

В данной статье рассматриваются особенности действия общеправового принципа справедливости в уголовном процессе Украины. Выделяются положения, которые составляют содержание данного принципа. Представляются авторское определение и нормативное содержание принципа справедливости.

In this article peculiarities of the generally accepted legal principle of justice in the criminal procedure of Ukraine have been considered. Rules composing contents of this principle have been separated. The author definition and normative contents of the principle of justice have been presented.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 3 від 10 жовтня 2011 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук **Н. В. Глинська**.*

УДК 343.98

Г. К. Авдеева, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ІВПЗ НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ДИСКІВ ДЛЯ ЛАЗЕРНИХ СИСТЕМ ЗЧИТУВАННЯ¹

Виокремлено основні елементи криміналістичної характеристики незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, що слугують основою для побудови методики розслідування злочинів даного виду.

Ключові слова: криміналістична характеристика, злочин, незаконний обіг дисків.

Боротьба з незаконним обігом дисків для лазерних систем зчитування (оптичних дисків) в Україні триває вже майже 10 років, але рівень злочинності у цій сфері кожного року підвищується. У засобах масової інформації публікуються повідомлення про вилучення контрафактної аудіовізуальної продукції², зафіксованої на оптичних дисках, на суми, що дорівнюють мільйонам гривень³. При цьому за результатами анкетування слідчих МВС України встановлено, що, на думку 72,7 % респондентів, менше половини кримінальних справ надходять до суду, інші — припиняються на стадії досудового розслідування. В основному за рішеннями судів оптичні диски з конт-

¹ Стаття 203¹ Кримінального кодексу України регламентує незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (див.: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – 21.08.2011).

² Контрафактною аудіовізуальною продукцією є об'єкти, що складаються із запису аудіовізуального твору на певному носії (диску або касеті) та призначені для поширення аудіовізуальних творів шляхом відтворення (тиражування), продажу, імпорту, експорту, передачі в ефір, публічного показу, прокату з певними порушеннями (див.: Авдеева Г. К. Судова експертиза контрафактної аудіовізуальної продукції: Монографія / За ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: Право, 2006. – С. 44).

³ Зокрема, у 2009 році тільки в Харківській області було виявлено 8 підпільних цехів з виробництва компакт-дисків (див.: Шостак Надежда. Пиратские диски: как с этим бороться // Вечерний Харьков. – 2009. – 23 июля).

рафактною продукцією знищуюються, а правопорушники сплачують штрафи¹.

Результати анкетування слідчих МВС України свідчать про те, що у 87,3 % респондентів на початковому етапі розслідування злочинів у сфері обігу оптичних дисків виникають труднощі у зв'язку з відсутністю методики розслідування. 48,5 % респондентів звертаються до спеціалістів за інформацією щодо слідів злочинної діяльності, 33,3 % — за інформацією, що стосується характеристики предмета посягання та ін.

Криміналістична характеристика злочинів даного виду складається з таких взаємозалежних елементів: предмет посягання; способи вчинення та приховування злочину; місце та обстановка вчинення злочинів; час учинення злочину; знаряддя і засоби; особа злочинця; типові сліди злочину.

Предметом посягання є диски для лазерних систем зчитування, матриці, обладнання або сировина для їх виробництва.

Диск для лазерних систем зчитування — це будь-який оптичний диск (CD, DVD, міні-диск MD та ін.) для лазерних систем зчитування із записом об'єктів авторського права чи суміжних прав або без запису такої інформації («чистий» диск). *Сировиною* для виробництва основи оптичних дисків є оптичний полікарбонат².

Лазерною системою зчитування є прилад, який дає змогу відтворити інформацію, що записана на оптичні носії у цифровій формі, за допомогою комп'ютерної техніки та цифрових програвачів.

Обладнання для виготовлення оптичних дисків — технічні засоби, що передбачені технологічним процесом інжекційного лиття оптичного полікарбонату на термопластичному обладнанні з подальшим штампуванням (за допомогою матриць) оптичних носіїв інформації у формі лазерних дисків, під час якого одночасно з ви-

¹ Зокрема, співробітники СБУ Харківської області в липні 2007 року вилучили 8,5 тисяч екземплярів контрафактної аудіовізуальної продукції на суму близько 0,25 млн грн та передали матеріали в районний суд м. Харкова. За рішенням суду контрафактну продукцію було знищено, а правопорушники сплатили штраф (див.: Зархин А. СБУ изъяла в Харьковской области 8,5 тыс. контрафактных дисков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.all.kharkov.ua>. – 21.08.2011).

² Див. ст. 1 Закону «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» від 17 січня 2002 р. № 2953-III (див.: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

готовленням такого диска здійснюється запис на нього інформації, яка є об'єктом авторського права та/або суміжних прав, або без такого запису. До основних вузлів спеціалізованого обладнання з виробництва дисків для лазерних систем зчитування, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню та здійснюється окремо або в складі виробничої лінії, належать: прес-форма для термопластавтоматів інжекційного штампування дисків; матриці або штампи, які містять дані, необхідні для штампування дисків¹.

Матрицею є матеріальний носій у вигляді штампа або іншого аналогічного чи еквівалентного пристрою, який містить інформацію у цифровій формі і використовується для безпосереднього перенесення цієї інформації на диск для лазерних систем зчитування під час його виробництва².

Орган ліцензування (Державний департамент інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки молоді та спорту України) присвоює заявнику (виробнику) на підставі його заяви спеціальний ідентифікаційний код (СІД-код), який слугує для визначення (ідентифікації) виробника дисків та/або матриць і вироблених ним дисків та/або матриць.

Присвоєний СІД-код наноситься виробником дисків та/або матриць під час їх виробництва. На кожному виготовленому диску із записом інформації проставляється СІД-код прес-форми³ та

¹ Див. Постанову № 672 від 17 травня 2002 р. Кабінету Міністрів України «Про основні вузли для спеціалізованого обладнання з виробництва дисків для лазерних систем зчитування, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню», п. «б» ч. 1 ст. 5 Закону «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» (див.: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

² Стаття 1 Закону «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» від 17 січня 2002 р. № 2953-III (див.: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

³ СІД-код прес-форми складається з чотирьох великих літер IFPI, після яких зазначається чотири- або п'ятизначний код. Останні дві цифри СІД-коду присвоюються виробником, який повинен забезпечити нанесення СІД-коду на кожну наявну в нього прес-форму, у тому числі на запасні прес-форми. Перші два або три знаки (залежно від випадку) присвоюються МОНМСУ і є унікальним ідентифікатором ліцензіата. СІД-код прес-форми повинен бути нанесений на дзеркальну частину кожної прес-форми таким чином, щоб він штампувався на зчитуваній або

СІД-код матриці, які забезпечують ідентифікацію відповідно виробника дисків та матриць. На кожному диску без запису інформації проставляється лише СІД-код прес-форми, а на кожній матриці — СІД-код матриці¹.

Способи незаконного виробництва, експорту, імпорту, зберігання, реалізації та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва до скасування наприкінці 2011 року ст. 202 Кримінального кодексу України² поділяли на три основних види: 1) здійснення без державної реєстрації як суб'єкта підприємництва господарської діяльності, що містить ознаки підприємницької; 2) здійснення її без одержання спеціального дозволу (ліцензії); 3) здійснення суб'єктом підприємництва видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування³.

відтворюваній поверхні кожного диска в процесі виготовлення. Не можна наносити СІД-код на будь-яку деталь, що легко знімається, або на протилежний бік (штампову поверхню) диска (див.: Порядок присвоєння і нанесення на диски для лазерних систем зчитування та/або матриці спеціального ідентифікаційного коду та визнання спеціальних ідентифікаційних кодів, нанесених на диски та/або матриці, що експортуються, або матриці, що імпортуються [Електронний ресурс]: Постанова Каб. Міністрів України № 623 від 26.04.2003 // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

¹ СІД-код матриці складається з літер ІFPI, після яких зазначається чотири- або п'ятизначний код, який починається з літери L. Виробнику дисків надається пакет послідовних кодів, з яких він повинен присвоювати унікальний код кожному окремому процесору сигналів або лазерному записувальному пристрою, що використовується ним для виготовлення матриці. СІД-код матриці необхідно наносити на матричну смугу під час запису на лазерному записувальному пристрої. Усі наступні матриці (у тому числі материнські частини і штампи), а також усі диски, виготовлені за допомогою цієї матриці, повинні мати цей СІД-код (див. Постанову Кабінету Міністрів України № 623 від 26.04.2003 «Порядок присвоєння і нанесення на диски для лазерних систем зчитування та/або матриці спеціального ідентифікаційного коду та визнання спеціальних ідентифікаційних кодів, нанесених на диски та/або матриці, що експортуються, або матриці, що імпортуються»).

² Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс]: Закон України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – 18.08.2011.

³ Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар – Вид. 2-е, переробл. та допов. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 524.

До першої групи належав обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва без проходження передбаченої законодавством процедури реєстрації¹, до одержання свідоцтва про державну реєстрацію або після одержання відмови в державній реєстрації, після скасування на підставі рішення суду державної реєстрації, без створення юридичної особи, після ліквідації юридичної особи або припинення діяльності приватного підприємця.

До другої групи належали способи вчинення злочину суб'єктом підприємництва без одержання спеціального дозволу (ліцензії), до дати одержання ліцензії, після дати анулювання в законному порядку або закінчення терміну дії ліцензії на виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізацію та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, які відповідно до законодавства підлягають ліцензуванню.

Третю групу склали порушення суб'єктом підприємництва умов одержання ліцензії на виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізацію та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва: порушення вимог, зазначених у ліцензійних умовах², використання ліцензії, яка була одержана на підставі поданих завідомо недостовірних або сфальсифікованих відомостей про заявника та обсяг виготовленої продукції, невідповідність місця здійснення господарської діяльності такому, що зазначено в ліцензії³, порушення технологічних вимог, зазначених у ліцензійних умовах, та ін.

¹ Для зайняття підприємницькою діяльністю фізичні особи зобов'язані реєструватись як суб'єкти підприємницької діяльності відповідно до Закону. Умови та порядок реєстрації суб'єктів господарювання визначається тим самим Законом (див.: Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб [Електронний ресурс]: Закон України від 13 трав. 2003 р.: Набрав чинності з 1 лип. 2004 р. // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

² Згідно зі ст. 8 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензійні умови є нормативно-правовим актом, що встановлює кваліфікаційні організаційні, технологічні та інші вимоги для здійснення певного виду господарської діяльності (див.: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – 18.08.2011).

³ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 478.

Порушенням законодавства, що регулює обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, є також їх експорт та/або імпорт без ліцензії на такий вид господарської діяльності, без інформування у встановленому порядку органу ліцензування про кожну партію дисків або перелік обладнання для їх виробництва, що експортуються або імпортуються, без наявності на експортованих або імпортованих дисках СІД-кодів, а також експорт чи імпорт дисків для лазерних систем зчитування без додержання прав інтелектуальної власності (без дозволу осіб, яким належить авторське право та суміжні права у разі наявності на диску запису творів)¹.

Майже всі способи незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва передбачали дії з їх приховування, які були пов'язані єдиним задумом з готуванням і вчиненням злочину².

Місцем вчинення незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва залежно від предмета посягання може бути підприємство, підпільний цех, розташований у гаражі, приватному або орендованому будинку, на будь-якому підприємстві чи організації (за наявності відповідних технічних умов), у підвалі та інших приміщеннях, які досить важко встановити правоохоронним органам³, місце, де здій-

¹ Зокрема, у Харківській області й інших прикордонних регіонах час від часу відбувається незаконне переміщення через митний кордон великих за обсягом партій оптичних дисків із зафіксованими на них об'єктами інтелектуальної власності для подальшої їх реалізації на території Східної України і Криму, про що свідчать численні публікації в ЗМІ про виявлені під час митного контролю на залізничному та автомобільному транспорті великі за кількістю партії дисків.

² На виготовлених оптичних дисках в умовах заводу-виробника поза обсягом, зазначеним у ліцензійному договорі з правовласником, або без такого договору здійснюється механічне видалення SID-коду з його поверхні з метою приховування відомостей про їх виробника та обладнання. Приховування злочинної діяльності також здійснюється шляхом підроблення ліцензій, поліграфічного оформлення ліцензійних дисків, наклеювання на упаковку оптичних дисків підроблених контрольних марок України, нанесення на диск та упаковку недостовірних написів про правовласників, знаків для товарів і послуг заводу-виробника та ін.

³ Зокрема, у приватному будинку в одному із сіл Біляївського району Одеської області за місцем проживання одного з членів злочинної групи було налагоджене тиражування піратських DVD дисків. Склад готової продукції знаходився в Одесі, де були розміщені і торговельні точки з їх реалізації (див.: Офіційний сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbu.gov.ua>. – 18.08.2011).

снювалося готування до вчинення злочину або приховування його слідів, місце зберігання та реалізації оптичних дисків, сировини й обладнання для їх виробництва та ін. Сукупність ознак місця злочину визначається безпосереднім предметом посягання та його способом.

Незаконне виготовлення дисків та матриць найчастіше здійснюється у підпільних цехах¹ за допомогою неліцензованого технологічного обладнання без СІД-кодів, а зберігаються вони в неліцензованому приміщенні².

Виробництво матриць передбачає виготовлення майстер-диска³ та його металевій копії (саме матриці) гальванічним методом. Способи виготовлення майстер-диска поділяються на такі: класичний (фоторезистивний); полімерний (замість фоторезиста використовується полімерне покриття); прямий запис — спрощений спосіб прямого виготовлення матриці (без стадії виробництва майстер-диска), тобто дані відразу записуються на металевий диск, який безпосередньо слугує матрицею.

Найбільш поширеним є класичний спосіб, що передбачає наявність певних предметів та матеріалів (спеціальної скляної під-

¹ Підпільний цех – це певне місце, пристосоване та (або) обладнане для незаконного (нелегального, конспіративного) виготовлення товарів: окрема будівля, споруда різного призначення, приміщення або його частина, а також певне місце природного чи техногенного походження (галявина у лісі, непрацююча шахта, кар'єр тощо) (див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 490).

² Зокрема, співробітники податкової міліції м. Києва в одному з офісних приміщень виявили підпільний цех та склад оптичних дисків, які заснував мешканець Києва та найняв 15 працівників для тиражування дисків, їх упакування, наклеювання підроблених голографічних марок та їх продажу. На диски записувалось програмне забезпечення, програми для фото- та відеостудій. Ціна кожного диска була встановлена у 200 доларів США, а собівартість диска не перевищувала 10 гривень (див.: В Києві податковою міліцією вилучено піратських дисків на 3 мільйони гривень. – Див.: Українська антипіратська організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apo.kiev.ua>. – 18.08.2011).

³ Майстер-диск – це диск-носії зразка першої копії твору, що підлягає тиражуванню, з якого потрібна інформація повністю і без змін переноситься спочатку на матрицю, а з матриці – на оптичні диски (під час їх штампування) (див.: Изготовление мастер-дисков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://optics.alt.ua>. – 19.08.2011; Общее описание производства компакт-дисков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tiraz.biz.ua>. – 18.08.2011; та ін.).

ложки, фоторезиста, деіонізованої води, нікелю, срібла та ін.), спеціального обладнання для виготовлення майстер-диска та його «дзеркальної» копії — матриці, до якого входять: прилад для промивання підложки та нанесення шару фоторезиста методом радіального вприскування, пристосування для сушки та промивки, лазерна установка для запису інформації, обладнання для вакуумного напилення срібла в інертному газі, гальванічний прилад для нанесення шару нікелю методом електролізу, пристосування для механічної поліровки диска та вирубання центрального отвору та ін. Технологічний процес виготовлення матриці потребує підключення до потужних електромереж та водопостачання.

Виготовлення в заводських умовах оптичних CD та DVD дисків із записами об'єктів авторського і суміжних прав зазвичай складається з чотирьох послідовних етапів: 1) мастерінг (виготовлення майстер-диска та його дзеркальної металевої копії — матриці); 2) штампування дисків та нанесення на їх робочу поверхню металевого відображуючого шару і захисного лаку; 3) поліграфічне оформлення лицьової поверхні дисків; 4) їх упаковка та наклеювання контрольної марки України.

Для виготовлення оптичних дисків (із записом творів або без запису) методом інжекційного лиття та штампування використовують термопластичне обладнання, роботу якого можна забезпечити лише за наявності сировини (полікарбонату), спеціалізованого обладнання (лінії тиражування дисків, сушильної камери для сировини, обладнання для напилення на диск тонкого відображуючого металевого шару та захисного лаку, приладів для упаковки дисків та ін.), значного обсягу електроенергії для забезпечення роботи обладнання та охолоджуючого водопостачання, наявності компресорів для подачі стислого повітря та складських приміщень для зберігання сировини і готової продукції та ін.

Виготовлення CD-R («чистого» диска, болванки) здійснюється за допомогою лише прес-форми (без матриці), а додатковою операцією є нанесення записувального шару, на якому формуються канавки для запису інформації. На таких дисках міститься лише СІД-код виробника.

Донедавна незаконне ввезення в Україну великих за обсягом партій оптичних дисків із записами творів здійснювалося всіма ви-

дами транспорту в основному з Росії. До Росії такі диски надходили з Китаю, Болгарії, Чехії, Польщі, Сінгапура та інших країн¹. Останніми роками митні органи України, Росії та країн Європи активізували боротьбу з даними правопорушеннями, що вимусило злочинців організувати виробництво оптичних дисків із записами творів авторського і суміжних прав в Україні².

Під час розслідування злочину слідчий повинен встановити часові зв'язки між окремими подіями (закупівлею сировини, матриць та обладнання для виготовлення оптичних дисків, саме процесом їх виробництва, упакування та поліграфічного оформлення, реалізацією продукції власного виробництва, експортом, імпортом та ін.), з'ясувати черговість подій (дій або фактів), обчислити їх тривалість та ін.

До знярядь незаконного виробництва дисків для лазерних систем зчитування належать сировина (оптичний полікарбонат, аргон, чистий алюміній, спеціальний захисний лак, фарби для поліграфічного оформлення лицьової поверхні дисків та поліграфічних обкладинок тощо), спеціальне технологічне обладнання (лінії тиражування дисків, лінії поліграфічного оформлення, лінії упаковки дисків, сушильна камера для сировини, обладнання для напилення на диск тонкого відображуючого металевого шару та захисного лаку та ін.), пристосування для зберігання дисків (полімерні бокси у формі циліндра або довгі стрижні), прилади, які призначені для виготовлення поліграфічних обкладинок та підроблених контрольних марок, інструменти для видалення ідентифікаційного коду матриці з поверхні дисків та ін.

Знярядями незаконного виготовлення матриць є сировина (спеціальна скляна підложка багаторазового використання, фоторезист,

¹ Див.: Шурыгин С. Н. Роль таможенных органов в борьбе с пиратством // Прокурорская и следственная практика. – 2001. – № 1–2. – С. 127.

² Зокрема, у Луганській області співробітники Служби безпеки України припинили діяльність організованого злочинного угруповання, учасники якого незаконно відтворювали та розповсюджували фільми, музику та комп'ютерні ігри на електронних дисках. Місячний обіг тиражованої ним контрафакції складав понад 1 мільйон дисків на суму близько 40 мільйонів гривень. Це кримінальне формування було одним із найбільших в Україні оптових постачальників контрафактної аудіовізуальної та ігрової продукції на оптичних дисках (див.: Офіційний сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbu.gov.ua>. – 05.08.2011).

деіонізована вода, нікель, спеціальні миючі засоби та хімічні речовини, інертний газ аргон, срібло та ін.) та спеціальне технологічне обладнання (прилад для промивання підложки та нанесення шару фоторезиста методом радіального вприскування, пристосування для сушки фоторезиста та його промивки спеціальними хімічними речовинами, лазерна установка для запису інформації, обладнання для вакуумного напилення срібла в інертному газі, гальванічний прилад для нанесення шару нікелю методом електролізу, пристосування для механічної поліровки диска та вирубання центрального отвору та ін.).

Знарядями незаконного виробництва обладнання, що призначено для виготовлення дисків для лазерних систем зчитування, є відповідні прилади і пристосування: комп'ютерна техніка — для копіювання та/або креслень, токарні та слюсарні верстати (інструмент) для виготовлення окремих вузлів обладнання, вимірювальний інструмент тощо.

Обрання злочинцем певних знарядь і засобів незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва здійснюється залежно від безпосереднього предмета злочинного посягання, способу вчинення злочину, його місця та обстановки та ін.

Особа злочинця, що вчинив незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, — це службова особа суб'єкта господарської діяльності — юридичної особи, яка є виробником, експортером або імпортером дисків для лазерних систем зчитування, матриць, сировини та обладнання для їх виробництва, або фізична особа — приватний підприємець, який здійснює таку господарську діяльність. За ст. 203¹ КК України до відповідальності можуть притягуватися службові особи і тих суб'єктів господарської діяльності, які є легальними виробниками оптичних дисків із записами об'єктів авторського і суміжних прав, якщо диски виготовляються в кількості, що перевищує їх обсяг, зазначений у ліцензійній угоді з правовласником.

Аналіз слідчої практики та нормативно-правової бази, яка регламентує діяльність суб'єктів господарювання, пов'язаної з обігом дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва, дозволяє зробити висновок, що суб'єктами злочину можуть бути:

– фізичні особи, які є засновниками суб'єкта господарювання — юридичної особи, що здійснює діяльність, пов'язану з виробництвом, експортом, імпортом, зберіганням, реалізацією та переміщенням дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва;

– службові особи суб'єкта господарювання — юридичної особи, які повністю або частково здійснюють такі дії;

– фізичні особи — суб'єкти господарювання, які повністю або частково здійснюють вищезазначену діяльність.

Незаконне виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізація та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва здійснюються переважно мешканцями великих міст (у 96 %), чоловіками (у 97 %) у віці 30–50 років (у 87 %), з корисливих мотивів (100 %), мають власні кошти або отримали кредит (28 %), оскільки ці дії потребують значних коштів, витрат часу і фізичних сил, наявності відповідної освіти, формування певних навичок і досвіду роботи.

Зазвичай неповнолітні не беруть участі у скоєнні цих злочинів, що обумовлено відсутністю необхідних фінансових коштів, організаційних здібностей, технічного забезпечення, освіти, досвіду роботи та ін.

Оскільки незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва потребує значних матеріальних витрат, широкого кола зв'язків з іншими суб'єктами господарювання та складного організаційного забезпечення злочинної діяльності, як правило, ці злочини здійснюються у складі злочинної групи.

Слід визнати, що аналізовані злочини на сьогодні в Україні мають стійкі організаційні форми у вигляді добре налагодженої кримінальної мережі, в якій працює величезна кількість осіб, створені десятки підпільних виробництв¹, організовано безперервне постачання сировини і матеріалів, здійснюються ефективна взаємодія між суб'єктами (швидке замовлення матеріалів та обладнання,

¹ Зокрема, протягом 2008 року тільки підрозділами ДСБЕЗ в Україні припинено діяльність 47 підпільних цехів, які виробляли оптичні диски із записами творів різного характеру (див.: МВС обіцяє захистити українських власників інтелектуальної продукції [Електронний ресурс]: 17.10.2008 // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua>).

електронний переказ коштів та ін.) і реалізація готової продукції за допомогою мережі Internet¹ та мобільного зв'язку. Сукупність навичок особи конкретного злочинця віддзеркалюється в способах готування, вчинення та приховування злочину, обранні предмета посягання, місця та знаряддя злочину.

Типові сліди злочину охоплюють: а) зміни в речовій обстановці (наявність у приміщенні спеціального обладнання та сировини для виробництва оптичних дисків і матриць, відсутність на дисках та матриці СІД-коду та ін.); б) сліди — відображення (сліди рук, ніг, транспорту, інструментів тощо); в) предмети — речові докази (документи, оптичні диски, матриці та обладнання для їх виробництва, упакування та поліграфічні обкладинки дисків та ін.); г) документи (письмові, електронні та ін.); ґ) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); д) сліди — мікрочастини (волокна, фарба, полікарбонат, срібло, нікель, чистий алюміній тощо) та ін.

Значущими для злочинів, передбачених ст. 203¹ КК України, є сліди, що відображені в документах (у тому числі електронних).

Зазвичай під час незаконного виготовлення поліграфічного оформлення дисків використовується комп'ютерна техніка, яка містить сліди злочину.

Важлива інформація може міститися в блокнотах, записниках, зошитах, щоденниках, на окремих аркушах паперу. Зокрема, послідовність букв і/або цифр можуть слугувати паролями доступу до комп'ютерів.

Практичне застосування криміналістичної характеристики злочину полягає у використанні слідчим її інформативного компоненту під час розслідування. Установлення одних елементів дозволяє прогнозувати характер інших, відомостей про які на даний момент бракує.

Криміналістична характеристика незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва слугуватиме основою для подальшої побудови окремої методики розслідування злочинів даного виду.

¹ У мережі Internet міститься інформація щодо виробників оптичних дисків, матриць та обладнання для їх виробництва, здійснення посередницьких послуг щодо обігу дисків тощо, надані номери телефонів та електронні адреси виконавців (див., зокрема: Список компаній по производству и поставкам компакт-диск, матриц и оборудования в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.kompass.com>. – 03.08.2011).

Выделены основные элементы криминалистической характеристики незаконного оборота дисков для лазерных систем считывания, матриц, оборудования и сырья для их производства, которые служат основой для построения методики расследования преступлений данного вида.

The basic elements of criminalistics description of illegal turn of disks for the laser systems, matrices and raw material for their production are selected. It is basis for the construction of method of investigation of crimes of this type.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 28 вересня 2011 р.).
Рецензент — академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор **В. Ю. Шенітько**.*

УДК 343.98

В. В. Білоус, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНІ КОМЕНТАРІ КОДИФІКОВАНИХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Розглянуто проблеми підвищення якості й ефективності правозастосовчої діяльності в умовах розбудови суспільства знань. Сформульовано рекомендації щодо розробки та пропонування судово-слідчій практиці криміналістичних коментарів кодифікованих законодавчих актів на основі впровадження синергетичного підходу та інформаційних технологій.

Ключові слова: суспільство знань, криміналістичні рекомендації, криміналістичні коментарі кодифікованих законодавчих актів, інновації, інформаційні технології.

Показники соціально-психологічного здоров'я суспільства, які щорічно вимірюють фахівці Інституту соціології НАН України, засвідчили той прикрий факт, що всі 20 років незалежності України з 1991 р. по 2011 р. вітчизняний соціум перебуває в стані деморалізації та дестабілізації. Так, індекс аномійної деморалізованості засвідчує, що 80 % населення 1992-го і 67 % 2010-го пережили відчуття розгубленості в атмосфері беззахисності, зневаги законодавчими приписами і правовими нормами. Своєрідний компенсаторний механізм подолання такої деморалізованості відображає так званий індекс цинізму — переважання зневажливого ставлення людей до держави, загальноприйнятих цінностей і оточуючих («вчиняю, як вважаю за потрібне; якщо всім так можна, то чому заборонено мені?»). Якщо 1992 р. цей показник становив 8,8 бала, то 2010 р. — уже 9,6 бала із максимально можливих 14¹. Не в останню чергу це викликано невинувато низьким рівнем забезпечення державою прав і свобод громадян, критичним зниженням рівня до-

¹Рибачук Ю. Цинізм нині у моді // Коментарі. – 26 груд. 2011 – 12 січ. 2012. – С. 27.

віри громадян до різних державних інституцій, зниженням загального рівня правосвідомості, що призвело до щорічного зростання обсягу вчинюваних правопорушень і справ, які перебувають у провадженні різних правозастосовних органів.

Особистість — біосоціальна істота, що має дві сторони: біологічну (живий організм) і соціальну (член суспільства). Тому є неприпустимими як необґрунтована соціалізація людини, так і дослідження особистості виключно як замкненої у собі біологічної індивідуальності¹. Тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість цих складових особистості беззастережно необхідно враховувати при дослідженні особливостей сучасної людської діяльності, зокрема професійної юридичної.

Серед об'єктивних чинників, що зумовлюють видозміну стереотипів діяльності сучасної людини, є інформатизація всіх сфер її життєдіяльності й перманентне зростання обсягів інформації. Остання відіграє важливу роль в усіх сферах, тому цілком заслужено ХХІ ст. називають ерою інформації, а сучасний етап розвитку цивілізації — інформаційним суспільством.

Сьогодні вже понад 2,1 млрд жителів Землі, серед яких і 17 млн наших співвітчизників², є користувачами Всесвітньої електронної мережі. За даними компанії Cisco, до Інтернету під'єднано вже понад 35 млрд пристроїв. Цілодобове телебачення, необмежений доступ до мережі через персональні комп'ютери й різноманітні мобільні пристрої призвели до того, що сучасна людина щоденно отримує інформації у п'ять разів більше, ніж ще три десятиліття тому. Ще століття тому людині доводилось прочитати в середньому не більше 50 книг протягом усього життя, сучасна ж людина щоденно отримує обсяг інформації, співрозмірний 174 друкованим виданням, і в майбутньому обсяги інформації тільки зростатимуть. Світ вступив в еру петабайта (1 Пб = 1024 Тб і став звичайним числом вимірювання обсягу комп'ютерної пам'яті й обсягу файлів). У світі на даний момент накопичилось 1 200 000 Пб цифрової інформації, що співрозмірно 10⁹ Бібліотек Конгресу США чи стосу DVD-дисків висотою до Місяця. П'ять тисяч Пб становить обсяг усіх слів усіх

¹ Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2008. – 240 с.

² Укр. тиждень. – 2011. – 08. – 14 лип. – С. 9.

мов, які коли-небудь існували у світі, 1 Пб дорівнює 500 млрд сторінок тексту або 13,3 року відео у форматі HDTV. А пам'ять людини здатна вміщувати лише 0,01 Пб інформації¹. Інтернет відкрив доступ до величезної кількості найрізноманітніших даних, однак все частіше нагадує «гігантське звалище інформації»² і потребує невідкладного впорядкування.

Викладене вимагає перегляду традиційних підходів щодо створення, систематизації, передачі й використання інформаційних ресурсів. Особливо в професійному середовищі, адже за висновком учених американського університету Temple, якими досліджувався складний біологічний феномен, коли мозок відмовляється аналізувати великі обсяги інформації, встановлено, що долати інформаційне перенавантаження стає дедалі складніше. Під час вивчення активності мозку учасників експерименту, предметом якого постало дослідження особливостей прийняття рішення при обробці мозком людини зростаючих обсягів інформації, було встановлено, що зі збільшенням обсягу інформації зростала й активність у лобних долях головного мозку, що відповідають за емоції та процес прийняття рішень. Однак, коли потік інформації перевищував розумні межі, волонтери впадали в ступор, робили помилки й обирали не найкращі варіанти вирішення поставлених завдань. Отримуючи занадто багато інформації, група приймала менш конструктивні рішення. Якщо ж у такій ситуації вдавалося зробити вибір, то людина частіше піддавала сумніву його правильність. Зростаючий потік інформації став причиною виникнення нового феномену: перенавантажений мозок стрімко втрачає здатність робити вибір і приймати рішення³. Можливі фатальні наслідки впливу інформаційного перенавантаження на процес ухвалення найбільш відповідальних рішень слідчим, прокурором, захисником чи суддею деталізувати зайве.

Забезпечити стабільний конструктивізм мислення в умовах так званого інформаційного вибуху, на нашу думку, допоможе усвідомлення сутності і можливостей, розробка нових і доведення до досконалості існуючих інформаційних технологій, а також обґрунтоване В. І. Вернадським разом із французькими вченими Едуардом

¹ Фокус. – 2010. – 24 дек. – С. 46.

² Даниленко Л. Попали в сеть // Фокус. – 2011. – 8 июл. – С. 42–44.

³ Седова Я. Тьма знаний // Фокус. – 2011. – 16 сент. – С. 44–47.

Леруа і П'єром Тайяром де Шарденом учення про ноосферу (сферу розуму) як галузь виробництва, уніфікації, архівації, систематизації, поширення й відтворення всього розмаїття позитивних знань, отриманих за участю людського інтелекту; еволюційний етап біосфери, при якому розумова діяльність людей стає вирішальним фактором її розвитку.

Відомий американський філософ, політичний економіст і письменник японського походження Йосіхіро Френсіс Фукуяма (англ. Yoshihiro Francis Fukuyama), пояснюючи причини японського економічного дива та успішність інших соціумів, відзначив: «Японія ніколи не була багатою країною. Багатство будь-якої країни — не золото і корисні поклади, що можуть бути поділені олігархією, а люди. Люди — це найцінніше, що є у будь-якого суспільства»¹. Лі Куан Ю (англ. Lee Kuan Yew або Lee Kwan-Yew; кант. трад. 李光耀), перший прем'єр-міністр Республіки Сінгапур, один із творців сінгапурського «економічного дива», у своїй книзі «Сінгапурська історія: із третього світу в перший», визначаючи чинники, які матимуть вирішальне значення для процвітання держави у XXI ст., зазначив: «Індустріальне суспільство поступається суспільству, заснованому на знаннях, нова лінія поділу пройде у світі між тими, хто володіє знаннями, і тими, у кого вони відсутні. Ми повинні вчитись і стати частиною світу, заснованого на знаннях»².

Сімсон О. Е. пропонує визначити інформаційну технологію як метод (спосіб) пошуку, зберігання, обробки, використання й передачі інформації, а інформацію, що піддається вищеназаним діям завдяки інформаційним технологіям визнати інформаційним ресурсом. Останнім можуть виступати як інформація, так і знання. Результатом застосування інформаційної технології (інформаційним продуктом) теж постають інформація й знання. Знання ж виникають тоді, коли інформаційні ресурси не просто передаються без зміни їх початкового наповнення, а піддаються певній обробці, набуваючи нової сутності. Таку сутність отримує ресурс, коли він зазнав кількісних або якісних змін, що призвело до виникнення синерге-

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. — М.: АСТ, 2008. — 736 с.

² Лі Куан Ю. Сінгапурська історія: із третього світу в перший. Т. 2. — К.: Вид. О. Капусти, 2011. — 684 с.

тичного ефекту. Синергетика — це науковий напрям, що вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), які утворюються у відкритих системах завдяки інтенсивному (потоковому) обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем в умовах нерівноваги. У таких системах спостерігається узгоджена поведінка підсистем, у результаті чого зростає ступінь їх упорядкованості та зменшується ентропія (самоорганізація)¹.

Наприклад універсальна енциклопедія є зібранням розрізаних даних без будь-якої системи (знання з різних галузей, історичні факти, інформація про відомих осіб тощо). Синергетичний ефект при цьому відсутній, оскільки енциклопедія не може утворювати нове знання. А створена завдяки інформаційній технології база законодавства, що дозволяє не просто отримати документ (нормативно-правовий акт), а й побачити пов'язані з ним документи, отримати відомості про їх прийняття, хронологію внесення до них змін і доповнень тощо, хоча й не утворює новий нормативно-правовий акт, однак уже призводить до певного синергетичного ефекту, коли нове знання виникає завдяки переходу кількості в якість. Максимального синергетичного ефекту, на нашу думку, можна досягнути завдяки доповненню електронної бази законодавства науково-практичними рекомендаціями щодо механізму практичного застосування норм різних галузей законодавства, що перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Це призведе до виникнення нового знання, яке слугуватиме узгодженню дій різних учасників судового процесу (різних підсистем), у результаті чого зростає ступінь упорядкованості їх діяльності. Найвищим рівнем таких наукових розробок і найоптимальнішою формою викладення порад слідчому (судді) слід визнати побудову криміналістичних алгоритмів і програм розслідування (судового розгляду кримінальних справ)².

Зростання злочинності, зміна її форм, виникнення організованої і професійної злочинності потребують підвищення професійної майстерності судово-слідчих працівників, упровадження в практи-

¹ Сімсон О. Е. Інноваційне і креативне право: Право знань і творчості: Монографія. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2006. — 264 с.

² Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття» (25–26 листоп. 2010 р., м. Харків) // Криміналіст першодрукований. — 2010. — № 1. — С. 114.

ку передових досягнень науки¹. У 2004 р. О. Я. Баєв запропонував створити криміналістичний коментар Кримінально-процесуального кодексу². Нагальна потреба розвитку вказаної ідеї шляхом розширення кола законодавчих актів, що вимагають криміналістичного коментування, визначення змісту таких коментарів, а також оптимальних форм їх надання, які б урахували потреби юридичної практики і сучасний рівень науково-технічного прогресу, обумовила обговорення теоретичних основ створення криміналістичних коментарів кодифікованих законодавчих актів під час міжнародної науково-практичної конференції в рамках проекту «Російсько-українські криміналістичні читання на Слобожанщині»³.

Беззаперечно, основним завданням криміналістики була й залишається боротьба зі злочинністю, тому криміналістика в основному обслуговує кримінальне судочинство. Проте криміналістичні рекомендації вже давно активно використовуються в цивільному, господарському, адміністративному судочинстві, провадженні у справах про адміністративні правопорушення. Так, знання механізму слідоутворення виключно важливе при проведенні оглядів речових і письмових доказів у судових засіданнях; криміналістична систематика необхідна, оскільки багато криміналістично-значущих об'єктів, таких як почерк, документи, різні сліди, досліджуються не тільки у кримінальному, а й в інших видах процесу. Це стосується й судової експертизи, яка активно розвивається в усіх видах судового процесу. Порівняльний аналіз статей КПК, ЦПК, ГПК, КАС і КУпАП у частині, що стосується судової експертизи, показує, що підстави й порядок призначення судової експертизи, права і відпо-

¹ Шепітько В. Ю. Проблеми вищої юридичної освіти: Тези доп. та наук. повідомл. наук.-метод. конф., Харків, 18–19 груд. 2001 р. / За ред. В. В. Комарова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 79–80.

² Баєв О. Я. Объемы и пределы освещения в курсе криминалистики уголовно-процессуальных вопросов // Криминалистические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко: Тез. выступлений. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 251–260.

³ Белоус В. В. Проблемы создания криминалистических комментариев к кодифицированным законодательным актам // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине: Материалы междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине», 25–26 марта 2011 г.: В 2 т. / Отв. ред. И. М. Комаров. – Белгород: Изд-во БелГУ. – 2011. – Т. I. – С. 154–158.

відальність експерта, умови призначення повторних і додаткових експертиз у всіх кодексах достатньо близькі. Для судових експертів, що призначаються в кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному процесі, провадженні у справах про адміністративні правопорушення, окрім спільної процесуальної форми, характерні й загальна методологія, вирішувані завдання, об'єкти дослідження¹. Тому з метою оптимізації взаємодії судового експерта передусім зі слідчим, судом, іншим органом, що призначає експертизу, а також з особами, які можуть ознайомлюватися з висновком експерта чи проводити повторні експертизи, О. М. Моїсєєв пропонує впровадження експертних технологій², призначених для поєднання діяльності судового експерта, слідчого, суду (судді) та інших процесуальних суб'єктів³.

Як справедливо зазначає Т. С. Волчецька, на практиці окрема юридична дисципліна ніколи не використовується ізольовано. Так, у своїй практичній діяльності слідчий ніколи не може в рафінованому вигляді використовувати, наприклад, винятково положення кримінального процесу. Проводячи допит свідка, крім реалізації кримінально-процесуальних норм, слідчий одночасно використовує наукові основи тактики допиту, розроблені криміналістикою, та рекомендації з курсу юридичної психології, а також норми кримінального права, що регулюють відповідальність свідка за дачу завідомо неправдивих показань⁴.

Значну (якщо не більшу) частину доказової інформації у справі суд одержує шляхом заслуховування пояснень сторін, допиту свідків і експертів. Незважаючи на попередження свідків про кри-

¹ Волчецькая Т. С., Хорьков В. Н. Криминалистические аспекты административного расследования // Вестн. криминалистики. – М., 2005. – Вып. 3 (15). – С. 19–24; Россинская Е. Р. Криминалистика и судебная экспертиза: взаимосвязи и разграничения // Криміналіст першодрукований. – 2011. – № 2. – С. 84–93.

² Моїсєєв О. М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування: Монографія. – Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2011. – 424 с.

³ Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: Учеб.-практ. пособие. – Харьков: Эспада, 2005. – 544 с.

⁴ Волчецькая Т. С. Актуальные проблемы преподавания криминалистики на современном этапе (по материалам анализа зарубежного опыта) // Криміналістика XXI століття: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х.: Право, 2010. – С. 783–787.

мінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень, останні бувають не тільки суперечливими, але й неправдивими. Відповідно перед суддею може виникнути завдання викриття неправди у показаннях як відповідача, так і позивача, свідка, а іноді й експерта. У подібних ситуаціях судді й особи, які розглядають справи про адміністративні правопорушення, повинні володіти криміналістичними тактичними прийомами емоційного й логічного впливу, застосовувати тактичні комбінації. Рекомендації криміналістичної тактики можуть бути досить корисними для представників сторін при вирішенні питань щодо черговості надання доказів, доцільності призначення експертиз, виклику до суду спеціалістів для роз'яснення питань, що мають значення для справи¹. Цей перелік може бути продовжений².

Викладене дозволяє стверджувати, що не можна визнати достатнім для повного задоволення потреб правозастосовної практики створення криміналістичного коментаря, наприклад, тільки Кримінально-процесуального кодексу України, введеного в дію Законом Української РСР від 28.12.1960 р. Наповнення криміналістичними рекомендаціями потребують також: Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 341-III, Кодекс України про адміністративні правопорушення, введений у дію Постановою Верховної Ради УРСР від 07.12.1984 р. № 8074-X, Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV, Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII; Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV; Митний кодекс України від 11.07.2002 р. № 92-IV; Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI.

Визначаючи змістовну сторону криміналістичних коментарів, слід урахувати, що ще наприкінці XIX — на початку XX ст. на теренах колишньої Російської імперії були створені: Судово-фотографічна лабораторія (1893 р.), Кабінети науково-судової екс-

¹ Россинская Е. Р. Современные проблемы криминалистической дидактики // Криміналістика XXI століття: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х.: Право, 2010. – С. 797.

² Россинская Е. Р. О необходимости изучения криминалистики студентами гражданско-правовой и государственно-правовой специализаций // Вестн. криминалистики. – 2008. – Вып. 4 (28). – С. 12–16.

пертизи при прокуратурах Санкт-Петербурзької (1912 р.), Московської, Київської й Одеської (1914 р.) судових палат. Із цим напрямком викладання криміналістики було пов'язане своєрідне «підвищення кваліфікації» практичними працівниками судових і слідчих органів. Уперше відповідне рішення було прийняте на 3'їзді при Міністерстві юстиції, що проходив з 14 по 22 липня 1915 р. у м. Петрограді, на якому обговорювалися питання обов'язкового вивчення кандидатами на суддівські посади науково-практичних прийомів розслідування злочинів¹.

Міжнародною науково-практичною конференцією «Сучасні тенденції розвитку криміналістики і судової експертизи в Росії та Україні» рекомендовано розглядати криміналістику як одну із базових юридичних наук, що є основою професійних юридичних знань, яка здавна відіграє важливу роль у здійсненні правозастосовчої діяльності не тільки у сфері кримінального судочинства, але й в інших видах правозастосування². Адже сьогодні криміналістика є основним провідником досягнень природничих, технічних і гуманітарних наук у сферу судочинства³.

При підготовці криміналістичних рекомендацій у прийнятній для сучасних юристів формі необхідно враховувати актуальну парадигму професійної освіти. Так, у державах Західної Європи, інтегрованих у світове співтовариство відповідно до вимог Болонського процесу, юридичні дисципліни викладають у взаємозалежних однотипних блоках. І якщо на 1–3 курсах студенти вивчають переважно предмети цивільно-правового циклу, то на 4-му курсі їх увага зосереджується на кримінально-правових дисциплінах, коли протягом ряду семестрів методом активного занурення в цикл вони комплексно й послідовно вивчають винятково такі дисципліни, як кримінальне право, кримінологія, кримінально-процесуальне право, юридична

¹ Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України. – О.: Юрид. л-ра, 2002. – С. 140.

² Рекомендации Международной научно-практической конференции «Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине», 25–26 марта 2011 г. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2011. – 10 с.

³ Россинская Е. Р. Современные проблемы криминалистической дидактики // Криміналістика ХХІ століття: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листопада, 2010 р. – Х.: Право, 2010. – С. 795.

психологія, прокурорський нагляд, кримінально-виконавче право, а в деяких спеціалізованих вузах — і криміналістика.

Оскільки система вищої освіти України протягом останніх років реформується відповідно до вимог Болонського процесу, взаємозв'язок юридичних дисциплін одного циклу не повинен перериватися й у правозастосовній практиці. Алгоритм створення й функціонування криміналістичних коментарів кодифікованих законодавчих актів також повинен ґрунтуватися на багатоаспектному активному зануренні в комплекс сучасних напрацювань у досліджуваній галузі знань, суміжних юридичних дисциплінах і міжгалузевих дослідженнях, що набирають сили в сучасній науці.

Варто відзначити, що слідство не завжди адекватно реагує на рекомендації науки і слідча практика достатньо часто просувається протореним шляхом. Причин декілька і одна з них полягає в тому, що нерідко рекомендації надаються в такій складній і заплутаній формі, що вони просто недоступні для розуміння слідчих. В. П. Бахін¹, а вслід за ним і Р. С. Белкін² називають три причини такої ситуації: 1) важкість пошуку і виділення рекомендацій у тексті роботи; 2) неконкретність рекомендацій; 3) складність сприйняття рекомендацій. З метою усунення цих негативних чинників вважаємо за доцільне запропонувати наступне.

У криміналістичному коментарі КК України кримінально-правова характеристика закріплених в Особливій частині злочинів має бути доповнена їх криміналістичною характеристикою з першочерговим акцентуванням уваги на таких її елементах, як: особа злочинця, обстановка, способи, знаряддя й слідова картина злочину.

Криміналістичний коментар положень КПК України, які встановлюють підслідність, повинен містити окремі криміналістичні методики розслідування кожного виду злочинів. При цьому зміст і форма викладення методичного матеріалу має враховувати сферу його реалізації. Тому на відміну від навчальної літератури (підруч-

¹ Бахін В. П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. – Киев, 1991. – 236 с.

² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА (Изд. группа НОРМА – ИНФРА . М), 2001. – 240 с.

ників), де криміналістичні методики можуть бути представлені в описовому вигляді, оскільки їх користувачами є насамперед студенти, у науково-практичному коментарі КПК України, розрахованому на слідчих, прокурорів, захисників, суддів, методика має бути подана у вигляді певних програм розслідування (судового розгляду) чи алгоритмічних схем дій слідчого (судді), тобто у більш лаконічній і доступній для сприйняття і застосування формі¹.

Статті КПК, що регламентують порядок провадження окремих слідчих дій, мають супроводжуватися ситуативно обумовленими багатоваріантними рекомендаціями із криміналістичної тактики. А положення КПК, що визначають порядок призначення, проведення й фіксації результатів провадження слідчих дій, повинні містити детальний опис техніко-криміналістичних засобів, які використовуються для виявлення, дослідження, фіксації й вилучення доказів; інтерактивні проекти (бланки) відповідних процесуальних документів, зразки фототаблиць, масштабних планів, схем і використовуваних при їх складенні умовних позначень.

Положення, які містяться в усіх без винятку кодифікованих законодавчих актах і якими врегульований порядок провадження процесуальних дій, пов'язаних із встановленням механізму слідотворення, потребують рекомендацій щодо криміналістичної тактики їх проведення, підготовки й призначення судових експертиз.

Потужним інструментом створення криміналістичних коментарів може слугувати інтелектуальний потенціал краудсорсингу (від англ. crowd — натовп, source — джерело), що останнім часом набув популярності у зв'язку з розвитком соціальних мереж. Краудсорсинг — використання великої кількості людей, як правило, за допомогою Інтернету для вирішення завдань, що виникають при здійсненні діяльності, основною метою якого є зниження витрат і отримання свіжих ідей. Застосовується для генерування та реалізації ідей, збирання й упорядкування інформації, тестування нових продуктів, просування стартапів (від англ. start-up) новостворених компаній, що володіють, як правило, обмеженими ресурсами і лише розпочинають свою діяльність переважно в галузі інноваційних

¹ Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття» (25–26 листоп. 2010 р., м. Харків) // Криміналіст першодрукований. – 2010. – № 1. – С. 115.

технологій. Серед всесвітньо відомих компаній, що використовують краудсорсинг: Fiat, Starbucks, Nokia, Procter & Gamble, Coca-Cola, Harley-Davidson. Інтернет-ресурсами, заснованими на краудсорсингу, є: Wikipedia, Flickr, Google Map Maker тощо¹.

Форми надання криміналістичних коментарів користувачам інформаційної епохи повинні виходити за рамки традиційних матеріальних носіїв інформації. Їх інструментальною платформою повинні служити автоматизовані робочі місця дізнавача, слідчого, прокурора, захисника, експерта, судді, а теоретичною базою — відомі наукові основи використання сучасних інформаційних технологій в освітньому процесі, при підготовці юристів і особливо криміналістів.

Наприклад, сьогодні окремі криміналістичні методики мають різний ступінь розробленості, існують і різні підходи до їх структури та змістового наповнення. Головним чином криміналістичні методики висвітлюються в навчальних та науково-практичних посібниках, підручниках, керівництвах із розслідування злочинів, настільних книгах слідчого, окремих монографіях тощо. Проте криміналістичні знання стають доступнішими для сприйняття, коли вони набувають інформаційної форми: монографії, дисертації, статті чи іншої публікації. Засобом їх подання слугують техніко-криміналістичні засоби — упредметнені криміналістичні знання, різні практичні й методичні керівництва, настанови, інструкції, інформаційно-довідкові системи тощо². Убачається необхідним невідкладне визначення структури, функцій і місця в системі інформаційного забезпечення кримінальних проваджень такої технологічної новації, як Єдиний реєстр досудових розслідувань, створення якого передбачено проектом Кримінально-процесуального кодексу України від 13.01.2012 р. № 9700, що має всі підстави бути прийнятим найближчим часом.

Прогнозується, що 2012 р. розвиватиметься під знаком SoLoMo (Social, Local і Mobile — поєднання соціальної мережі, геолокації і мобільних платформ. Кожне із цих понять уже саме по собі надає сучасній людині велику кількість можливостей, але майбутнє — за їх поєднанням). Вирізняють соціальну (надання можливості пере-

¹ Назарук А. Работает толпа // Фокус. – 2011. – 15 апр. – С. 46–47.

² Шмонин А. В. Методология криминалистической методики: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 416 с.

бувати в постійному контакті), локальну (у режимі реального часу отримувати детальну інформацію про місце перебування) і мобільну (усе це здійснюється за допомогою мобільного Інтернету, функціями якого оснащено смартфон чи планшетний комп'ютер) складові. Інноваціям притаманно перетворюватися на повсякденну необхідність¹, а нагальні потреби професійної юридичної діяльності вже давно обумовили високу комунікативність останньої як запоруку підвищення її якості та ефективності.

Створення криміналістичних коментарів кодифікованих законодавчих актів із використанням сучасних інформаційних технологій, упорядкований інформаційний обмін професійного юридичного середовища якісними рекомендаціями з практичної реалізації різних положень чинного законодавства дозволить «оживити» букву закону найбільш актуальними криміналістичними розробками, інтегрувати криміналістичні знання не тільки в кримінальне, але й у цивільне, господарське, адміністративне судочинство, провадження у справах про адміністративні правопорушення, підвищити якість і ефективність правозастосовчої і правозахисної діяльності та здолати деморалізацію і дестабілізацію українського суспільства.

Рассмотрены проблемы повышения качества и эффективности правоприменительной деятельности в условиях развития общества знаний. Сформулированы рекомендации по разработке и предложению судебно-следственной практике криминалистических комментариев кодифицированных законодательных актов на основе внедрения синергетического подхода и информационных технологий.

The problems of upgrading and efficiency of law appliance activity are considered in the conditions of development of society of knowledge. Recommendations on development and offering to judicial and investigational practice of criminalistics comments of codified legislative acts are set forth on the basis of introduction of synergetics approach and information technologies.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 15 лютого 2012 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

¹ Фокус. – 2011. – 29 дек. – С. 38.

УДК 343.985

Н. В. Павлюк, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», молодший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА У ДОПИТІ НЕПОВНОЛІТНІХ — НАПРЯМОК ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена розгляду проблеми оптимізації підготовки та проведення допиту неповнолітніх, в якій висвітлюється питання щодо порядку запрошення педагога та підкреслюється важливість залучення спеціаліста-психолога під час проведення даної слідчої дії.

Ключові слова: диференційований підхід, допит, кримінально-процесуальна регламентація, неповнолітні, педагог, психолог, показання.

Неповнолітні є самою незахищеною категорією соціальних суб'єктів, вони потребують особливої уваги та турботи з боку суспільства і держави в процесі реалізації їх прав і свобод. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання забезпечення прав неповнолітніх, які стали учасниками кримінального судочинства.

Важливим елементом підготовки до допиту неповнолітніх є вирішення питання про те, хто з указаних у законі осіб братиме участь під час допиту¹. Вирішуючи таке питання, слідчий повинен урахувувати, що допит малолітньої, або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності — лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України). Педагог чи психолог, законний представник, лікар можуть бути присутні під час допиту неповнолітнього у разі, коли він не досяг

¹ Порубов Н. И. Семинары по криминалистике : [учеб.-метод. пособие] / Н. И. Порубов, А. А. Закатов. – Минск : Выш. шк., 1984. – С. 177.

шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим (ч. 1 ст. 491).

Присутність педагога або близьких родичів неповнолітнього чи інших законних представників під час допиту має підвищувати його результативність. У зв'язку з цим велике значення має правильне визначення конкретних осіб, присутність яких може бути корисною¹. Кримінально-процесуальний закон чітко не регламентує права й обов'язки педагога. Він виступає в даному випадку як спеціаліст. Педагог, який запрошується для участі у допиті, повинен займатися вихованням і навчанням неповнолітніх такого ж віку, що і допитуваний. Завдання педагога — допомогти слідчому встановити психологічний контакт, виробити правильну тактику проведення допиту, сформулювати запитання з урахуванням дитячої психіки². Використовуючи свої спеціальні знання в області педагогіки і дитячої психології, педагог має допомогти слідчому розташувати до себе допитуваного, краще зрозуміти індивідуально-вікові особливості і пристосувати їх до умов допиту із тим, аби якнайповніше з'ясувати всі обставини скоєного злочину³. Як зазначає Д. М. Лосев, посилаючись на результати вивчення слідчої практики, слідчі неправильно розуміють роль педагога в допиті неповнолітніх. Так, у деяких випадках обов'язки педагога, який бере участь у допиті, обмежуються тим, щоб він засвідчив своїм підписом у протоколі правильність фіксації показань допитуваного (11,2 % від загального числа слідчих-респондентів). Крім того, факт присутності педагога під час допиту є, на думку деяких слідчих, засобом психологічного впливу на неповнолітнього⁴. За даними І. А. Макаренка, 56 % слідчих залучають педагога для засвідчення правильності

¹ Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 178.

² Досудове розслідування кримінальних справ : [навч.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, В. В. Вапнярчук, О. В. Капліна, О. Г. Шило] ; за заг. ред. Ю. М. Грошевого. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 68–69.

³ Шимановский В. В. Процессуальные особенности расследования преступлений несовершеннолетних : [учеб. пособие / В. В. Шимановский] ; под ред. А. А. Любавина. — Волгоград : Высш. следств. шк. МВД СССР, 1980. — С. 37.

⁴ Лосев Д. М. Тактика допроса несовершеннолетних обвиняемых и подозреваемых : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. М. Лосев. — М., 1982. — С. 10.

фіксації показань неповнолітнього, а також для того, щоб допитуваний у подальшому не змінив своїх показань. І тільки 44 % слідчих запрошують педагога для виконання ним безпосередніх функцій — надання допомоги слідчому в подоланні замкнутості неповнолітнього допитуваного і встановленні з ним психологічного контакту¹. С. В. Тетюєв також наводить приклад неправильного розуміння слідчими функцій педагога. За даними автора, 39 % слідчих вважають, що закон передбачає участь педагога (психолога) в допиті неповнолітнього для того, щоб засвідчити своїм підписом показання допитуваного, 32,6 % — щоб стежити за законністю дій слідчого щодо неповнолітнього². Наведені приклади свідчать про те, що не всі слідчі мають уявлення про суть залучення педагога до допиту за участю неповнолітніх осіб, що призводить до невиконання педагогом покладених на нього законом функцій. Його участь у допиті неповнолітнього стає формальною.

У законі не сказано, хто може бути запрошений як педагог. Тобто участь будь-якого фахівця із дипломом педагога під час допиту неповнолітнього вважатиметься законною. З іншого боку, яка користь від участі в допиті незнайомого для неповнолітнього педагога? На практиці, якщо неповнолітній навчається в учбовому закладі, то педагог запрошується звідти і, як правило, це педагог, який знає неповнолітнього. В інших випадках, коли неповнолітній не навчається, доцільно запросити його колишнього педагога. У виняткових ситуаціях, коли неможливо виконати цю умову, запрошується інший педагог³. Відсутність відповідної кримінально-процесуальної регламентації участі педагога в допиті неповнолітнього створює серйозні труднощі для залучення цих осіб до провадження слідчої дії за участю неповнолітнього, а звідси і слабка криміналістична забезпеченість таких слідчих дій. Слідчий і дізнавач просто

¹ Макаренко И. А. Тактика допроса несовершеннолетнего обвиняемого : [монография] / И. А. Макаренко. — Уфа : Башкир. гос. ун-т, 2001. — С. 67.

² Тетюев С. В. Использование педагогических и психологических знаний в производстве по уголовным делам с участием несовершеннолетних : [монография / С. В. Тетюев] ; под ред. А. В. Кудрявцевой. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 252.

³ Багаутдинов Ф. Ювенальная юстиция начинается с предварительного следствия / Ф. Багаутдинов // Рос. юстиция. — 2002. — № 9. — С. 43.

не мають можливості обирати педагога, тому бере участь у слідчій дії той, хто погодився або з ким є особистий контакт¹. Із проанкетованих нами слідчих МВС України 43 % відчують складнощі під час проведення допиту неповнолітніх; 15 % з них пов'язують ці складнощі із запрошенням третіх осіб, до яких належить і педагог. Саме підхід до запрошення педагога для участі в допиті неповнолітнього є дуже важливою стороною забезпечення прав і законних інтересів неповнолітньої особи. Перш за все він повинен бути диференційованим. Допит неповнолітніх дошкільного віку доцільно проводити за участю педагога, що працює в дошкільній виховній установі, або викладача початкових класів, а допит неповнолітніх молодшого шкільного, підліткового і старшого шкільного віку — за участю педагогів, що викладають у відповідних класах. Слід урахувати, що між неповнолітнім допитуваним і викладачами усього закладу, де він навчався або навчається, можуть скластися неприємні стосунки, тоді участь будь-кого з них в допиті може призвести до ускладнень під час установлення психологічного контакту з допитуваним. Крім того, важливим моментом є врахування статі педагога, який бере участь у допиті, особливо якщо йдеться про справи, пов'язані зі статевими злочинами². Деякі автори, наприклад Н. І. Гуковська, із сумнівом ставляться до ролі педагога як помічника під час допиту неповнолітнього. Автор звертає увагу на той факт, що педагоги в основному мають справу з неповнолітніми, які не є правопорушниками, і майже не зустрічаються з подібними психологічними особливостями. Крім того, присутність сторонніх осіб на допиті зазвичай заважає створенню атмосфери довіри, заважає допитуваному. У той же час дослідниця високо оцінює значущість педагога як свідка. Педагог, що знає неповнолітнього, може дати надзвичайно важливу інформацію про його особу³. Проте ми

¹ Федотов И. С. Особенности проведения допроса малолетнего потерпевшего от насильственного преступления / И. С. Федотов // *Несовершеннолетние: социально-правовые проблемы теории и практики* : науч. ст. и материалы Всерос. круглого стола, провед. на базе юрид. клиники Воронеж. ин-та МВД России. – Воронеж : Воронеж. ин-т МВД России, 2007. – Вып. 3. – С. 139.

² *Руководство для следователей* / [под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – IV. – С. 326.

³ Гуковская Н. И. Участие третьих лиц в допросе несовершеннолетнего обвиняемого (в порядке обсуждения) / Н. И. Гуковская // *Вопросы борьбы с преступностью*. – М. : Юрид. лит., 1974. – Вып. 21. – С. 110–111.

не вважаємо цю точку зору правильною, оскільки, згідно з даними проведеного нами опитування слідчих органів МВС України, не всі вони можуть проводити допит неповнолітніх з урахуванням їх вікових особливостей. Це питання викликає певні труднощі у 27 % респондентів, а 16 % слідчих узагалі не враховують вікову періодизацію неповнолітніх у своїй практичній роботі і, як наслідок, — ігнорують диференційований підхід у виборі криміналістичних рекомендацій щодо груп неповнолітніх. Серед опитаних 14 % стикаються з проблемою в обранні тактичних прийомів допиту неповнолітніх, а 17 % — в обранні засобів здійснення впливу на неповнолітню особу. Результати досліджень, проведених О. Х. Галимовим, показують, що кожен четвертий з опитаних ним слідчих не володіє знаннями з психології, зокрема дитячої¹. У той же час анкетування, проведене С. В. Тетюєвим, показало, що 66,3 % дізнавачів і слідчих вважають необхідною допомогу педагога (психолога) і позитивно ставляться до нього як до учасника допиту неповнолітнього². На наш погляд, найбільш корисною буде участь педагога, котрий знайомий із неповнолітнім і, використовуючи свої знання про особливості особи допитуваного, дійсно може надати значну допомогу слідчому під час установаження психологічного контакту. Важливо, щоб під час вирішення цього питання слідчий не ігнорував думку неповнолітнього. Зазначений висновок підтверджується результатами дослідження І. А. Макаренка, котра зазначає, що зі 100 опитаних неповнолітніх засуджених 63 з них, відповідаючи на запитання: «Якого педагога вони бажали побачити на допиті, якщо слідчий прийняв би рішення його запросити?», відповіли, що знайомого³. У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до статей 226; 491 КПК КПК України, де передбачити право неповнолітнього допитуваного висловлювати свою думку під час вирішення питання щодо участі

¹ Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве / О. Х. Галимов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 136.

² Тетюев С. В. Использование педагогических и психологических знаний в производстве по уголовным делам с участием несовершеннолетних : [монография / С. В. Тетюев] ; под ред. А. В. Кудрявцевой. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 253.

³ Макаренко И. А. Личность несовершеннолетнего обвиняемого как объект криминалистического исследования : [монография] / И. А. Макаренко. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 235.

у допиті конкретної особи педагога. Частина 1 ст. 226 КПК України викласти у такій редакції: «Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводить у присутності законного представника, педагога або психолога. До початку допиту слідчий з'ясовує думку малолітнього або неповнолітнього стосовно особи педагога, у присутності якого проводиться його допит». Частина 1 ст. 491 КПК України викласти у наступній редакції: «Якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слудчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога. До початку допиту слідчий з'ясовує думку неповнолітнього стосовно особи педагога, у присутності якого проводитиметься його допит».

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає участь лікаря під час проведення допиту неповнолітніх, якщо це викликано певною необхідністю (ч. 1 ст. 226; ч. 1 ст. 491 КПК України)¹. Але незрозумілими є обставини, які можуть потребувати участі в допиті лікаря. Виникає безліч запитань: яку спеціалізацію повинен мати лікар (терапевт, невропатолог, хірург тощо), яка його роль, що він повинен робити під час допиту?². За даними, які були одержані нами в ході вивчення протоколів допиту неповнолітніх, у жодному випадку лікарі до участі в допитах неповнолітніх не були запрошені. Залучення педагога і лікаря в кримінальному судочинстві за участю неповнолітніх обумовлене вирішенням ними психологічних завдань, які в процесі повинен вирішувати перш за все психолог. Спеціаліст-психолог може надати допомогу слідчому під час установаження психологічного контакту з конкретним підозрюваним, обвинуваченим, свідком чи потерпілим, у застосуванні психологіч-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4652-VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – С. 125.

² Гуковская Н. И. Участие третьих лиц в допросе несовершеннолетнего обвиняемого (в порядке обсуждения) // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1974. – Вып. 21. – С. 111–112.

них засобів впливу на особу допитуваного, у встановленні окремих якостей і психологічних особливостей неповнолітнього допитуваного (наприклад, особливостей сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій, темпераменту тощо)¹. При підготовці до допиту психолог може запропонувати також експрес-психодіагностику допитуваного, використовуючи можливості тестів². Отже, залучення спеціаліста-психолога під час допиту неповнолітніх дозволить компенсувати відсутність лікаря.

Ми вважаємо, що без використання спеціальних знань у галузі психології неможливо якісно та ефективно підготуватися до допиту неповнолітнього. Психолог, який є спеціалістом у галузі дитячої, підліткової та юнацької психології, не обов'язково має бути особисто знайомий із допитуваним, аби надати значну допомогу слідчому як під час підготовки до допиту неповнолітнього, так і під час його проведення. Залучення професійного психолога компенсує недостатню глибину знань і компетентності слідчого, який є відповідальним за прийняття рішення, створює можливість комплексного підходу до рішень, що приймаються, забезпечує можливість аналізу справи з різних позицій³. На наш погляд, без допомоги кваліфікованого психолога абсолютно неможливо обійтися у разі допиту неповнолітніх потерпілих або свідків, коли допомога кваліфікованого фахівця слідчому є дійсно необхідною (особливо, якщо учасник слідчої дії — особа дошкільного або молодшого шкільного віку)⁴. Тому вважаємо недоцільною участь лікаря під час проведення допиту неповнолітніх, унаслідок чого формулювання про необхідність його залучення виключити з ч. 1 ст. 226 і ч. 1 ст. 491 КПК України.

¹ Костицкий М. В. Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / М. В. Костицкий. – Киев, 1990. – С. 22–23.

² Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [монографія] / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 275.

³ Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : [монографія] / В. Я. Марчак. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 7.

⁴ Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : [монографія] / О. Ю. Скичко ; под науч. ред. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 35.

Статья посвящена рассмотрению проблемы оптимизации подготовки и проведения допроса несовершеннолетних, в которой освещаются вопросы относительно порядка привлечения педагога и подчеркивается важность привлечения специалиста-психолога во время проведения данного следственного действия.

The article is devoted to consideration of problem of optimization of preparation and realization of interrogation minor, in that questions are illuminated in relation to the order of bringing in of teacher and importance of bringing in of specialist-psychologist is underlined during realization of this inquisitional action.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАІПРН України (протокол № 2 від 15 лютого 2012 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.21

І. А. Зінов'єва, співробітник сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИМІТОК У КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання визначення юридичної природи примітки та її значення, наведена класифікація приміток та обґрунтування недоцільності їх виділення в окремий підрозділ КК України.

Ключові слова: примітка, класифікація приміток, обов'язкова (нерозривна) прив'язка.

Постановка проблеми. Останнім часом досить актуальною є необхідність забезпечення гармонійної єдності змісту закону і його текстуальної форми. Все більше уваги приділяється питанням законодавчої техніки, дослідженню механізмів текстуального оформлення приписів кримінального права, структуризації законодавчого тексту. На сучасному етапі кодифікації кримінально-правових норм примітки до статей Особливої частини КК України вважаються необхідним їх структурним елементом поряд із частинами та пунктами, в якому передбачаються ознаки диспозиції або гіпотези кримінально-правової норми. Кримінальний кодекс України станом на 1 липня 2011 р. нараховує 60 статей Особливої частини КК України, які містять примітки, що складає 13,4 % від загальної їх кількості.

Питання включення приміток до нормативно-правових актів стало предметом дослідження таких науковців, як С. С. Алексєєв, В. М. Баранов, О. П. Войтович, Т. В. Кашаніна, К. К. Панько, А. І. Сітнікова, М. Сивак, З. А. Тростюк, Т. Г. Хатеневич та ін. Серед них можна виділити як прихильників, так і супротивників використання приміток у кримінальному законі.

Метою цієї статті є визначення юридичної природи примітки та її значення, класифікація приміток та обґрунтування недоцільності їх виділення в окремий підрозділ КК України.

Прихильники включення приміток у нормативно-правові акти зазначають, що примітки використовуються, коли необхідну інформацію неможливо викласти «по ходу справи», тобто без відволікання і без шкоди для суті висловлюваного положення в основній частині нормативного документа¹. К. К. Панько вважає, що примітки виражають певні сторони внутрішньої організації кримінального закону і виступають опорними пунктами в регулюванні суспільних відносин, оскільки вони закріплюють правила, які доповнюють загальні приписи, або містять необхідну інформацію². На думку А. І. Сітнікової, примітки — це супровідні тексти, які розвантажують тексти приписів, сформульованих у статтях Особливої частини, і тим самим виконують роль додаткових текстів, які не тільки пояснюють, а й доповнюють основні тексти в тій частині, яка є проблемною в смисловому або регулятивному відношенні³.

Супротивники, зокрема С. С. Алексєєв, рекомендують не включати примітки до статей у нормативні документи, оскільки на відміну від інших структурних елементів нормативних актів примітки ускладнюють текст⁴. Т. В. Кашаніна, наприклад, вважає, що примітки захаращують, заплутують нормативний документ, погіршують його структуру, розсіюють увагу виконавців, утрудняють засвоєння і користування актами⁵.

На наш погляд, якщо не включати положення, що закріплюються у примітках, до КК, то це перш за все призведе до порушення припису, закріпленого у ч. 3 ст. 3 КК України, згідно з яким злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові

¹ Баранов В. М., Кузнецов А. П., Изосимов С. В., Бокова И. Н., Кондаков Д. С. Примечания в российском праве: Монография. – Н. Новгород, 2005. – С. 11.

² Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России: Монография. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С. 190–191.

³ Ситникова А. И. Законодательная текстология и ее применение в уголовном праве: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 92.

⁴ Алексєєв С. С. Общая теория права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Велби, 2008. – С. 464.

⁵ Кашанина Т. В. Юридическая техника: Учебник. – М.: Эксмо, 2007. – С. 118.

наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом України. Якщо ж викласти положення, що містяться у примітках, наприклад у постановках Пленуму Верховного Суду України, вони втратять юридичну силу закону і будуть актами прецедентного тлумачення. Багато в чому суперечливе ставлення до приміток як феномену законодавчого тексту, на наш погляд, обумовлене їх недостатнім науковим дослідженням.

Як зазначає А. І. Сітнікова, наукові класифікації нормативних приміток є формами пізнання, без здійснення яких неможливе створення повноцінних нормативних моделей, позначених терміном «примітка». По суті справи, класифікації приміток мають початкове значення, оскільки виступають як перший етап понятійно-дискусійного моделювання¹.

На підставі діалектичного опрацювання тексту приміток можна виокремити наступні класифікаційні критерії, за якими всі примітки можна об'єднати у певні групи: 1) за змістом; 2) за сферою дії; 3) за побудовою та змістовним видом приміток; 4) за способом формулювання.

І. Проаналізувавши примітки за *змістом*, можна класифікувати їх на такі групи:

1) *примітки-дефініції*, в яких закріплені визначення кримінально-правових понять: «експлуатація людини», «уразливий стан» (пп. 1 та 2 прим. до ст. 149 КК України), «злісне ухилення від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) або на утримання непрацездатних батьків» (прим. до ст. 164 КК України), «повторність» (п. 1 прим. до ст. 185, п. 1 прим. до ст. 224, п. 2 прим. до ст. 289, п. 3 прим. до ст. 368, п. 1 прим. до ст. 368³, прим. до ст. 369 КК України), «документи на переказ» (прим. до ст. 200 КК України), «суспільно небезпечне протиправне діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів» (п. 1 прим. до ст. 209 КК України); «бюджетні кошти» (п. 1 прим. до ст. 210 КК України), «воєнізовані формування», «особи, які вчинили дії, передбачені цією статтею» (п. 3 прим. до ст. 232¹ КК України); «збройні формування» (пп. 1 та 2 прим. до ст. 260 КК України), «об'єкти житлово-комунального господарства» (п. 1 прим. до ст. 270¹ КК України), «транспортні засоби» (прим. до ст. 286 КК України), «незаконне заволодіння транспортним засо-

¹ Ситнікова А. І. Вказ. праця. – С. 97.

бом» (п. 1 прим. до ст. 289 КК України), «сутенерство» (п. 1 прим. до ст. 303 КК України), «допінг» (прим. до ст. 323 КК України), «офіційний документ» (прим. до ст. 358 КК України), «службові особи» (пп. 1 та 2 прим. до ст. 364 КК України), «неправомірна вигода» (прим. до ст. 364¹ КК України), «службові особи, які займають відповідальне або особливо відповідальне становище», «вимагання хабара» (пп. 2 та 4 прим. до ст. 368 КК України), «вимагання неправомірної вигоди» (п. 2 прим. до ст. 368³ КК України), «особи, уповноважені на виконання функцій держави» (прим. до ст. 369² КК України), «військові службові особи» (п. 1 прим. до ст. 423 КК України);

2) *примітки-критерії*, в яких визначаються кількісні характеристики суспільно небезпечних наслідків: «великий розмір» (примітки до статей 159¹, 176, п. 3 прим. до статей 185, 188¹, 192, 199, 201–203, 203¹, 205, 206, п. 1 прим. до ст. 207, п. 2 прим. до ст. 209, п. 2 прим. до статей 210, 212, 212¹, 214, 218, п. 2 прим. до статей 224, 227, 229, 233, 239¹, п. 1 прим. до статей 258⁵, 265, 270, п. 2 прим. до ст. 270¹, п. 3 прим. до статей 289, 301, 305, 306, п. 1 прим. до статей 368, 368² КК України), «особливо великий розмір» (прим. до ст. 176, п. 4 прим. до статей 185, 199, п. 2 прим. до ст. 207, п. 3 прим. до ст. 209, п. 3 прим. до статей 210, 212, 212¹, п. 2 прим. до статей 224, 229, 239², п. 2 прим. до статей 258⁵, 270, п. 2 прим. до статей 270¹, 305, п. 1 прим. до статей 368, 368² КК України), «значний розмір», «значна шкода» (прим. до ст. 176, п. 2 прим. до статей 185, 188¹, 192, 197¹, 203¹, 212, 212¹, п. 1 та п. 2 прим. до статей 222¹, 223, 223¹, 225, 229, п. 1 прим. до статей 232¹, 232², п. 3 прим. до статей 289, 354, 361, п. 1 прим. до статей 368, 368² КК України), «істотна шкода» (примітки до статей 182, 248, п. 3 прим. до ст. 364, п. 2 прим. до ст. 423 КК України), «тяжкі наслідки» (п. 3 прим. до ст. 222¹, п. 2 прим. до ст. 232¹, п. 4 прим. до ст. 364, п. 2 прим. до ст. 423 КК України);

3) примітки особливої дії, в яких указується на розширення меж кримінально-правової заборони (п. 3 прим. до ст. 149 та п. 2 прим. до ст. 303 КК України).

II. За *сферою дії* примітки до статей Особливої частини КК України можна класифікувати на окремі та комплексні. На сферу поширення дії примітки або прямо вказує законодавець, або про це можна зробити висновок на підставі її тлумачення. Виходячи з ана-

лізу приміток, сферу дії більшості з них прямо зазначено законодавцем. Так, формулювання «у цій статті», «передбачена цією статтею», «відповідно до цієї статті», «дії, передбачені цією статтею», «за цієї статтею», «відповідно до частини... цієї статті» демонструють поширення дії примітки лише на конкретну статтю або її частину (окремі примітки). Це, наприклад, примітки до статей 159¹, 188¹, 192, 199, 289 КК України та ін. Комплексний характер мають примітки, які поширюють дію на декілька статей одного розділу (наприклад, примітки до ст. 176, п. 2 та п. 3 прим. до статей 210, 218, 265, 361 КК України та ін.), на всі статті розділу (прим. до ст. 305 КК України) та на декілька статей різних розділів (п. 2 прим. до ст. 149 КК України). Законодавець прямо вказує сферу дії зазначених приміток, застосовуючи формулювання «у статтях...», «відповідно до статей...», «...», що застосовується в цьому розділі». У випадках, якщо законодавець у тексті примітки не використав зазначені вище формулювання, висновок про поширення дії останньої можна зробити на підставі її тлумачення. Наприклад, у примітках до статей 200, 260 та 323 КК України відсутня вказівка на сферу їх дії, проте закріплені в них поняття «документи на переказ», «воєнізовані та збройні формування», «допінг» крім цих статей у кримінальному законі більше не зустрічаються, що вказує на окремий характер зазначених приміток. Натомість примітка до ст. 209 КК України закріплює поняття «суспільно небезпечне протиправне діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів», яке хоча і зустрічається лише в ст. 209 КК України, проте законодавець прямо вказує на сферу дії примітки, застосовуючи формулювання «відповідно до цієї статті». Отже, на наш погляд, доцільно було б законодавцеві у примітках до статей 200, 260, 323 застосувати формулювання «у цій статті», «відповідно до цієї статті», «за цієї статтею», що прямо визначило б сферу дії цих понять.

У примітках до статей 201, 203¹, 207, п. 2 та п. 3 прим. до статей 209, 212, 212¹, 214, 223, 225, 227, 258⁵, п. 1 прим. до статей 368, 368² КК України законодавець визначає розмір шкоди, спричиненої діянням, указуючи ознаки суспільно небезпечного діяння замість формулювань «великим розміром у цій статті», «дії, передбачені цією статтею, вважаються вчиненими у великому розмірі» тощо. Так, у примітці до ст. 201 КК України зазначено: «Контрабанда товарів вважається вчиненою у великих розмірах, якщо...».

Щодо приміток до статей 202, 203, 205, 206, 229, 270, п. 2 прим. до ст. 270¹, 301, 306 КК України, то законодавець не тільки не застосовує формулювань, які вказують на сферу дії примітки, а також не вказує ознак суспільно небезпечного діяння, зазначаючи лише розмір отриманого доходу (примітки до статей 202, 203, 301 КК України), розмір шкоди (примітки до статей 205, 206, 229, 270, п. 2 прим. до ст. 270¹ КК України), розмір коштів (прим. до ст. 306 КК України), з яким пов'язано протиправне діяння. Так, у примітці до ст. 306 зазначено: «Під великим розміром слід розуміти кошти, сума яких становить...». Відповідно те, що ці кошти здобуті від незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів можна дізнатися лише з диспозиції ст. 306 КК України. Це також визначає примітку як складову частину статті, бо окремо така примітка не має можливості існувати. Натомість у примітці до ст. 188¹ КК України законодавець, не вказуючи ознак протиправного діяння, зазначає: «шкода, передбачена цією статтею, визнається значною, якщо...».

Шляхом тлумачення також можна визначити сферу дії п. 1 прим. до ст. 210, п. 2 та п. 4 прим. до ст. 368, п. 1 прим. до ст. 423 КК України. Проаналізувавши всі статті Особливої частини КК України, термін «бюджетні кошти» (п. 1 прим. до ст. 210 КК України) зустрічається лише у статтях 210 та 211 КК України, термін «службові особи, які займають відповідальне або особливо відповідальне становище» (п. 2 прим. до ст. 368 КК України) — у статтях 368, 369 та 382 КК України, термін «вимагання хабара» (п. 4 прим. до ст. 368 КК України) — у статтях 368 та 369, термін «військові службові особи» (п. 1 прим. до ст. 423 КК України) — у статтях 410, 423–426 КК України. Натомість законом від 07.04.2011 ст. 358 КК було викладено у новій редакції, у примітці до якої законодавець закріпив поняття «офіційний документ» та застосував формулювання «у цій статті та статтях 357 і 366 цього Кодексу», прямо вказавши на сферу дії останньої. Відповідно доцільно було б, на наш погляд, застосувати у примітках до зазначених статей формулювання «у статтях...», «відповідно до статей...», які б вказали на сферу їх дії.

До недавнього часу дискусію серед науковців викликало питання щодо сфери дії поняття «службова особа». Протиріччя виникали щодо визначення примітки до ст. 364 КК України, у якій закріплено

вказане поняття, «загальною, яка поширює свою дію на всі статті, в яких використовується термін “службова особа”» (так, зокрема, зазначає З. А. Тростюк)¹, та природи примітки як структурного елементу ст. 364 КК, яка виконує роль додаткового тексту і має прив’язку до певного кола статей, що вказує на комплексний характер останньої. Законодавець подолав зазначені протиріччя шляхом доповнення ст. 18 КК України частинами 3 і 4, в яких закріпив загальне визначення поняття «службова особа», та внесенням змін у примітку до ст. 364 КК: у п. 1 надається визначення поняття «службова особа» і вказано сферу його дії: «у статтях 364, 365, 368, 368², 369 цього Кодексу», а п. 2 дублює текст ч. 4 ст. 18 КК (зміни в ред. від 07.04.2011 р. // Голос України. — 15.06.2011. — № 107).

Єдиним на сьогодні поняттям, що зустрічається у кримінальному законі у різних його розділах, є поняття «уразливий стан»: у ст. 149 (розд. III), у ст. 258¹ (розд. IX) та у ст. 303 (розд. XII) КК України. Законодавець визначає ознаки та сферу дії поняття у п. 2 прим. до ст. 149 КК наступним чином: «У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти...». У зв’язку із зазначеним виникають наступні труднощі. По-перше, законодавець, розкриваючи поняття уразливого стану, вказує його загальні ознаки (зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин), що надає змогу застосувати ці ознаки і до поняття «уразливий стан», що міститься у ст. 258¹ КК України. Відповідно існує потреба у внесенні змін до п. 2 прим. до ст. 149 КК України. По-друге, використавши також у тексті статей 258¹ та 303 КК термін «уразливий стан», законодавець не відсилає до п. 2 прим. до ст. 149 КК України для визначення його ознак. Те, що зазначений термін зустрічається у кримінальному законі лише тричі у трьох різних розділах, може призвести до необізнаності користувача про його закріплення у разі звернення ним до статей 258¹ та 303 КК,

¹ Тростюк З. А. Юридична природа та перспективи використання приміток у Кримінальному кодексі України // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2009. – № 4. – С. 304.

оминувши ст. 149 КК України. Отже, на наш погляд, доцільно було б викласти у примітках указаних статей окремим пунктом, наприклад, наступним чином: «Визначення поняття “уразливий стан” зазначено у п. 2 примітки до ст. 149 цього Кодексу».

Як бачимо, законодавець у різних випадках указує або не вказує сферу дії примітки. З урахуванням того, що у більшості приміток прямо зазначено сферу їх дії та для зручності з визначенням останньої, доцільно було б, на наш погляд, указувати на неї законодавцем у тексті приміток.

III. За *побудовою* примітки можна класифікувати на прості та складні. Прості відповідно мають просту структуру, тобто складаються з однієї частини (примітки до статей 159¹, 164, 176, 182, 188¹, 192, 197¹, 199–203, 203¹, 205, 206, 212, 212¹, 214, 218, 223, 223¹, 225, 227, 229, 232², 233, 239¹, 239², 248, 265, 270, 286, 301, 305, 306, 323, 354, 358, 361, 364¹, 368², 369, 369² КК України), а складними слід визнати примітки, які мають декілька окремих складових (пунктів): примітки до статей 149, 185, 207, 209, 210, 222¹, 224, 232¹, 258⁵, 260, 270¹, 289, 303, 364, 368, 368³, 423 КК України. У свою чергу, серед складних приміток за змістовним видом можна виділити однотипові та багатотипові. В однотипових примітках у різних частинах використовується один їх змістовний вид. Так, пп. 1, 2 та 3 прим. до ст. 222¹ є примітками-критеріями, які визначають значний розмір (п. 1), значну шкоду (п. 2) та тяжкі наслідки, що може спричинити діяння, передбачене ст. 222¹ КК України. До однотипових також належать примітки до статей 207, 258⁵, 260, 368³ КК України. У різних складових багатотипових приміток законодавець поєднує різні змістовні види (примітки до статей 149, 185, 209, 210, 224, 232¹, 270¹, 289, 303, 364, 368, 423 КК України). Так, наприклад, пп. 1 та 2 прим. до ст. 149 КК України є примітками-дефініціями, а п. 3 — приміткою особливої дії; п. 1 прим. до ст. 185 КК України є приміткою-дефініцією, а п. 2, п. 3, п. 4 — примітками-критеріями.

IV. За *способом формулювання* примітки можна класифікувати на описові, відсилочні, бланкетні, відсилочно-бланкетні та змішані (комбіновані). В описових примітках у повному обсязі вказуються істотні ознаки кримінально-правового поняття, уточнюється вартість предмета, розмір шкоди чи інші ознаки об'єктивної сторони

відповідного складу злочину, розширюються межі кримінально-правової заборони. Відсилочна примітка для з'ясування відповідного поняття відсилає до іншої статті Особливої частини КК України (п. 1 прим. до ст. 185, п. 1 прим. до ст. 209, п. 1 прим. до ст. 224, п. 2 прим. до ст. 289, п. 3 прим. до ст. 368, п. 1 прим. до ст. 368³, прим. до ст. 369 КК України). Так, у п. 1 прим. до ст. 209 КК України для з'ясування змісту поняття «суспільно небезпечне протиправне діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів» необхідно визначити відсутність ознак складів злочинів, передбачених статтями 207, 212 і 212¹ КК України. Бланкетні примітки для визначення конкретних ознак поняття або розміру предмета злочину відсилають до нормативно-правових актів інших галузей права (примітки до статей 305, 323 та 369² КК України). Так, у примітці до ст. 369² КК зазначено, що для визначення кола осіб, уповноважених на виконання функцій держави, необхідно звернутися до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Відсилочно-бланкетним, тобто таким, що відсилає і до статті кримінального закону, і до нормативно-правового акта іншої галуззі права, є п. 2 прим. до ст. 368 КК України (відсилає до п. 1 прим. до ст. 364 та до Закону України «Про державну службу»). Змішаний (комбінований) характер має примітка до ст. 368 КК України, у якій п. 1, п. 3, п. 4 є описовими, а п. 2 є відсилочно-бланкетним.

Науковцями (зокрема, З. А. Тростюк) неодноразово порушувалося питання про необхідність виділення приміток у самостійний структурний підрозділ КК України. Таке нововведення, на наш погляд, є недоцільним. По-перше, з огляду на думку більшості науковців примітка є структурним елементом статті поряд із частинами та пунктами. Так, на думку К. К. Панько, примітка є формою конкретизації основного змісту закону, входить до його структури і «автономно, без супровідної юридичної норми, не функціонує»¹. Т. Г. Хатеневич зазначає, що норми, які закріплені у примітках, визначають особливі положення, що належать лише до окремих конкретних видів злочинів, і регулюють у зв'язку з цим лише певну групу або вид суспільних відносин з урахуванням властивих їм

¹ Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России: Монография. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С. 187.

особливостей¹. По-друге, аналіз усіх приміток Особливої частини КК України надає змогу зробити висновок про відсутність у кримінальному законі загальних приміток, які б поширювали свою дію на всі статті Особливої частини КК України, та наявність у ньому лише окремих та комплексних приміток. По-третє, більшість приміток у КК України є багатотиповими, тобто такими, в яких окремі складові примітки поєднують різні змістовні види. Вищевказане надає змогу визнати неможливим виділення приміток в окремий підрозділ КК України, адже вони мають обов'язкову (нерозривну) прив'язку до відповідної статті або статей КК.

Висновок. Головне призначення приміток полягає у винесенні за межі основного тексту закону додаткових відомостей, що можуть ускладнити текст у композиційному та змістовному відношеннях. Примітки, включені законодавцем до кримінального закону, є необхідними елементами, бо вони не тільки покращують структурну організацію КК, а й підвищують якість кримінального закону в цілому, бо ієрархічна побудова нормативного матеріалу полегшує та спрощує сприйняття, освоєння і застосування кримінально-правових приписів.

Висновки та пропозиції, що викладені в цій статті, можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень питань використання приміток у Кримінальному кодексі України.

В статье рассматриваются вопросы определения юридической природы примечания и его значения, осуществляется классификация примечаний и обоснование целесообразности их выделения в отдельный раздел УК Украины.

The questions of determination of legal nature of note and its value are examined in the article, classification of notes and ground of pointlessness of their selection come true in the separate division of Criminal Code of Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 1 від 25 січня 2012 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, професор
В. І. Тютюгін.*

¹ Хатеневич Т. Г. Примечание как форма закрепления определенных норм в Особенной части УК // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 346.

УДК 343.241

Є. Ю. Самойленко, здобувач кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ВПЛИВ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ, НА ВИБІР ЙОГО МІРИ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ

Досліджуються кримінально-правові проблеми врахування обставин, що пом'якшують покарання, при індивідуалізації покарання в стадії його призначення. Розглянуто питання щодо обов'язковості врахування таких обставин при призначенні покарання, з'ясовано черговість їх встановлення поряд із застосуванням інших загальних засад призначення покарання, наведено їх значення для обрання конкретної міри покарання.

Ключові слова: обставини, що пом'якшують покарання, призначення покарання, вплив на вибір його міри.

Урахування обставин, що пом'якшують покарання, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України (далі — КК), є одним з елементів третьої загальної засади призначення покарання поряд із тяжкістю злочину, особою винного та обставинами, що обтяжують покарання. Проте у законі не зазначено, в якому порядку (в якій послідовності, черговості) і яким чином необхідно враховувати ці обставини, а визначено їх напрямок впливу при призначенні покарання — його пом'якшення. Слід зазначити, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, у ч. 1 ст. 66 КК закріплено як невичерпний, тобто він є відкритим. Саме тому суд може визнати такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини, які не зазначені у законі (ч. 2 ст. 66 КК). У зв'язку з цим перед кримінально-правовою наукою та практикою застосування кримінального законодавства постало питання — правом чи обов'язком суду є врахування обставин, що не передбачені в переліку, закріпленому в ч. 1 ст. 66 КК, проте визнані судом такими, що пом'якшують покарання? Крім того, невирішеним на сьогодні залишається питання — чи неодмінно тягне пом'якшення покарання наявність у справі обставин, що його пом'якшують, і якщо так — то яким чином?

1. Визначення впливу на покарання тяжкості злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання,

ставить питання про черговість їх урахування при його призначенні. У теорії кримінального права всі ці фактори пропонується брати до уваги або у тій послідовності, в якій вони вказані в законі, або від більш значимих у конкретній кримінальній справі до менш значимих, або застосовувати перший чи другий порядок залежно від ситуації¹.

У літературі відмічається, що у разі встановлення конкретної міри покарання у співвідношенні «діяння — особа» перша ланка є визначальною². Більше того, покарання призначається конкретній особі саме за вчинене суспільно небезпечне діяння. Ще Ч. Беккарія зазначав, що суворість покарання повинна залежати від тяжкості злочину³. Як справедливо стверджує Є. В. Благов, у зв'язку з тим, що покарання призначається особам, які вчинили злочин, а характеристика особи не завжди проявляється у скоєному, оцінка характеристики особи винного може лише коригувати врахування тяжкості вчиненого нею злочину. Значить, особу винного необхідно брати до уваги після оцінки ступеня тяжкості злочинного діяння⁴. Урахувавши тяжкість злочину, особу винного, суд надає правову оцінку іншим чинникам по справі, визнаючи їх обставинами, що пом'якшують або обтяжують покарання, звичайно, за наявності для цього відповідних підстав. Саме в такому порядку, на наш погляд, мають братися до уваги всі фактори при призначенні покарання особі за вчинений злочин.

На думку Л. Л. Круглікова, обставини, що пом'якшують покарання, більше впливають на покарання, ніж обставини, що характеризують тяжкість злочину та особу винного⁵. Вважаємо, що з такою категоричною позицією навряд чи можна погодитися. У конкретних умовах і тяжкість злочину, й особа винного, й обставини, що пом'якшують покарання, можуть по-різному, більшою чи мен-

¹ Ростовский В. Мотивировка назначения наказания // Сов. юстиция. – 1976. – № 23. – С. 7; Непомнящая Т. Учет судами общих начал назначения наказания // Уголовное право. – 2001. – № 3. – С. 33.

² Личность преступника и применение наказания / Б. С. Волков, Б. В. Сидоров. – Казань, 1979. – С. 39.

³ Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1955. – С. 83.

⁴ Сидоров Б. В. Личность преступника в системе общих начал назначения наказания // Личность преступника и применение наказания. – Казань, 1979. – С. 41.

⁵ Кругликов Л. Л. Проблемы теории уголовного права: Избранные статьи 1982–1999 гг. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1999. – С. 80.

шою мірою, впливати на вибір міри покарання. Це, як правило, кількісні показники в межах однієї якості, що залежать від конкретних обставин справи. У зв'язку з цим вважаємо, що кожен із наведених чинників загальних засад призначення покарання підлягає обов'язковому врахуванню при його призначенні по кожній кримінальній справі у порядку (послідовності), який закріплений у законі (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК).

2. Слід зазначити, що питання про обов'язок урахування обставин, які передбачені у ч. 1 ст. 66 КК, у науковій літературі та судовій практиці не виникає, бо закон одностайно говорить про необхідність їх урахування. Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК суд призначає покарання, враховуючи й обставини, що його пом'якшують.

Водночас відповідно до ч. 2 ст. 66 КК при призначенні покарання *суд може* визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, які не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК. І саме в цьому аспекті дискусійним залишається питання — правом чи обов'язком суду є врахування таких обставин?

У кримінально-правовій літературі висловлюються протилежні позиції щодо обов'язку врахувати обставини, які не передбачені у КК (ст. 66), як такі, що пом'якшують покарання. Так, одні автори стверджують, що обов'язком суду є врахування лише обставин, які пом'якшують покарання та передбачені у КК. Визнання судом інших, безпосередньо не зазначених у законі обставин як таких, що пом'якшують покарання, здійснюється за його розсудом та є правом, а не обов'язком суду, тому рішення про їх урахування має бути вмотивованим¹. Інші дослідники займають протилежну позицію. Приміром, на думку Є. В. Благова, якщо певна обставина, що пом'якшує покарання, не закріплена в переліку обставин у відповідній статті кримінального закону, то її потрібно визнавати такою і неможливо не враховувати при призначенні покарання².

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Гютюгін та ін.; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 353; Горелик А. С. Наказание и его значение. – Минск: Беларусь, 1978. – С. 47; Иванова А. Т. Смягчающие ответственность обстоятельства в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1972. – С. 20.

² Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика). – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 324.

На наш погляд, у разі, якщо обставини, які не передбачені ст. 66 КК, суд оцінив як такі, що пом'якшують покарання, то він повинен їх урахувати. Обов'язок урахування впливає з такого: 1) при вирішенні питання про призначення покарання суд зобов'язаний встановити та надати кримінально-правову оцінку всім об'єктивним та суб'єктивним обставинам, що характеризують як вчинений злочин, так і особу винного, 2) оцінивши всі обставини справи, суд повинен їх урахувати, а оскільки перелік обставин, що пом'якшують покарання, не є вичерпним, то, на наш погляд, суд не може ігнорувати встановлені та оцінені ним обставини як такі, що пом'якшують покарання. Так, відповідно до ч. 3 ст. 323 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК) суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності. Згідно з п. 5 ч. 1 ст. 324 КПК, постановляючи вирок, суд повинен вирішити, чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання, і які саме. Таким чином, незважаючи на те, що в законі (ч. 2 ст. 66 КК) використовується термін «суд може», його необхідно розглядати, на наш погляд, не як право суду враховувати чи не враховувати ту чи іншу обставину, а лише як підтвердження того, що перелік зазначених у ч. 1 ст. 66 КК не є вичерпним.

Визнання судом інших, безпосередньо не зазначених у законі обставин як таких, що пом'якшують покарання, має бути вмотивоване у вирокі. Причому ті обставини, що не зазначені в законі, але враховуються судом як такі, що пом'якшують покарання на підставі ч. 2 ст. 66 КК, повинні наводитись у вирокі чітко і конкретно, щоб не виникало жодних сумнівів щодо того, чому суд на підставі їх урахування дійшов висновку про доцільність пом'якшення особи покарання.

Звідси впливає, що спочатку суд повинен оцінити всі обставини, які мають місце у справі, а потім урахувати їх при призначенні покарання. Оцінивши всі обставини і визнавши їх (окремі з них) як такі, що пом'якшують покарання, суд зобов'язаний врахувати їх при призначенні покарання незалежно від того, чи зазначені вони у переліку, закріпленому в ч. 1 ст. 66 КК, або ні.

3. Чи неодмінно тягне пом'якшення покарання наявність у справі обставин, що його пом'якшують, і якщо так — то яким чином?

Окремі науковці, зокрема А. А. Піонтковський, М. М. Ісаєв, Г. А. Крігер, вважають, що встановлення в конкретній кримінальній справі наявності обставин, які пом'якшують покарання, не створює обов'язку суду пом'якшити його, бо суд при призначенні покарання враховує не лише ці обставини, але й обставини, що обтяжують покарання, ступінь тяжкості вчиненого злочину (характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину) та особу винного¹. Із цією позицією навряд чи можна погодитися, бо і тяжкість злочину, і особа винного, і обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, у сукупності є однією із загальних засад призначення покарання, яку суд повинен урахувати при призначенні покарання по кожній конкретній кримінальній справі. Саме тому, враховуючи обставини, що пом'якшують покарання, суд повинен брати до уваги їх спрямованість на пом'якшення покарання. Звичайно, що остаточне покарання буде призначено з урахуванням усіх обставин (чинників, факторів) конкретної кримінальної справи.

Інші автори висловлюють думку про те, що врахування обставин, які пом'якшують покарання, ставиться в залежність від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Зокрема, М. С. Строгович зазначав, що обставини, які пом'якшують покарання, не можуть ураховуватися при його призначенні, якщо винним вчинено тяжкий злочин². Деякі вчені стверджують, що врахування обставин, які пом'якшують покарання, є обов'язком суду в будь-якому випадку, бо принцип індивідуалізації покарання поширюється на всі злочини без винятку³. Остання позиція, на наш погляд, є більш обґрунтованою та відповідає чинному КК, бо законодавець зобов'язує суди при призначенні покарання враховувати обставини, що його пом'якшують, у будь-якому випадку, незалежно від тяжкості злочину.

¹ Кригер Г. А. Наказание и его применение. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 27–28; Курс советского уголовного права. Часть общая. Т. 2. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – С. 335–336; Исаев М. М. Назначение, применение и отмена наказания // Сов. юстиция. – 1938. – № 17. – С. 21.

² Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в уголовном процессе. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – С. 277–278.

³ Круликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 151; Гаверов Г. С. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву: Учеб. пособие. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1976. – С. 90–91; Нікіфорова Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України. – Х.: Харків юридичний, 2009. – С. 98.

Більше того, у науці кримінального права було запропоновано розроблення відповідних формалізованих критеріїв урахування обставин, що пом'якшують покарання, на основі математичних методів. На думку В. І. Курляндського, такі критерії повинні містити своєрідну шкалу, яка являє собою, з одного боку, типові для цього виду злочинів критерії індивідуалізації покарання із зазначенням оцінки їх значимості в умовно прийнятій системі балів, а з другого — оцінку у відповідних балах певної одиниці міри покарання. Розділення суми балів, отриманих у результаті оцінки критеріїв, на кількість балів, в яких оцінюється одиниця міри покарання, дасть показник, який міг би бути допоміжним інструментом, що полегшить діяльність суддів при прийнятті ними рішень та сприятиме зменшенню кількості помилок при призначенні покарання¹.

Намагаючись встановити формалізований критерій урахування обставин, що пом'якшують покарання, А. А. Арямов пропонує визначити та встановити кроки «зниження репресії» шляхом поділу середнього покарання та мінімальної межі санкції на кількість можливих у такій ситуації пом'якшуючих обставин. Отримане число, на думку дослідника, повинно визначати вагу кожної доведеної у справі обставини, що пом'якшує покарання².

Л. Л. Кругликов серед усіх обставин, що пом'якшують покарання, пропонував виділяти головні (особливі) обставини і визначити міру їх впливу на призначення покарання відносно максимуму санкції статті, яка встановлює покарання за вчинений злочин. Наприклад, за наявності певних особливих обставин, що пом'якшують покарання, призначене покарання не може бути більше трьох четвертих максимального строку (розміру) покарання, передбаченого в санкції статті (частини статті) Особливої частини КК³. У КК України є приклад такого підходу — призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують (ст. 69¹ КК).

¹ Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности // Основные направления борьбы с преступностью / Под ред. И. М. Гальперина, В. И. Кудляндского. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 94.

² Арямов А. А. Методология назначения наказания по уголовному законодательству Российской Федерации. – СПб.: Юрид. Центр «Пресс», 2002. – С. 126.

³ Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 140–141.

Як вірно стверджує Т. І. Нікіфорова, для того щоб визначити вплив обставин, що пом'якшують покарання, на його призначення, необхідно мати відправну позицію, щодо якої буде відбуватися призначення покарання, певний початковий пункт відліку. Такий пункт відліку має бути в межах санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, яка передбачає покарання за певний злочин¹. Початковий пункт відліку має знаходитися десь у проміжку меж санкції². Ще відомий російський учений М. С. Таганцев відзначав, що при відносно визначеній санкції «нормальним» покаранням завжди передбачається середня міра покарання, визначена в законі³. Вважаємо, що відправна позиція має дорівнювати «середньому» покаранню, передбаченому санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, яка встановлює відповідальність за вчинений особою злочин. Від цієї відправної позиції суд повинен виходити при призначенні покарання, ураховуючи обставини, що його пом'якшують, та інші загальні засади призначення покарання.

Водночас слід звернути увагу на неоднаковість можливого впливу на покарання окремих обставин, що його пом'якшують. Це можна прослідкувати за їх законодавчою регламентацією. Так, неповнолітньою є 17-річна особа й особа, яка досягла 14-річного віку; жінка може знаходитися як на першій, так і на останній стадії (триместрі) вагітності тощо. Очевидно, що вплив на призначення покарання останніх варіантів обставин, що пом'якшують покарання, має бути більш значним. Вважаємо, що більш суттєвий вплив на вибір міри покарання має здійснити вчинення злочину в силу залежності, ніж примусу, в силу фізичного примусу, ніж психічного, а також протиправність поведінки потерпілого, що була приводом до вчинення злочину, ніж її аморальність.

Конкретний вплив на вибір міри покарання відповідних обставин законодавець відобразив у статтях 69 та 69¹ КК. Так, згідно

¹ Нікіфорова Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України. – Х.: Харків юридичний, 2009. – С. 106.

² Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 127–129; Благоев Е. В. Применение уголовного наказания (теория и практика). – М.: Юрлитинформ, 2004. – С. 337.

³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. – М.: Наука, 1994. – С. 388.

зі ст. 69¹ КК за наявності обставин, які пом'якшують покарання і передбачені пп. 1 та 2 ч. 1 ст. 66 КК, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК.

Аналіз впливу обставин, що пом'якшують покарання, на його призначення дає підставу стверджувати, що їх наявність за конкретною справою надає суду право, а в окремих випадках зобов'язує: 1) призначити основне чи додаткове покарання ближчим до мінімуму (найнижчої межі) санкції (частини статті) Особливої частини КК або в її мінімальних межах; 2) обрати найменш суворий вид основного покарання, якщо в санкції вони передбачені як альтернативні; 3) призначити тільки одне додаткове покарання з кількох, передбачених у санкції, або не призначати додаткове покарання, яке не передбачено в жодній санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, а призначається на підставі положень Загальної частини КК; 4) не призначити додаткове покарання, передбачене в санкції як факультативне; 5) перейти до більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції, на підставі ч. 1 ст. 69 КК; 6) не призначати обов'язкове додаткове покарання з додержанням вимог ч. 2 ст. 69 КК; 7) знизити до двох третин максимальний строк або розмір найбільш суворого виду основного покарання, передбаченого в санкції, на підставі ст. 69¹ КК.

У зв'язку з характеристикою обставин, що пом'якшують покарання, великого значення набуває *мотивування покарання* у вирокі. Із приписів ч. 2 ст. 65 КК випливає необхідність мотивування покарання, а ст. 334 КПК зобов'язує суд мотивувати у вирокі призначене покарання і вимагає, щоб були наведені підстави обрання судом його відповідної міри. Мотивування покарання має бути конкретним і відповідати принципу його індивідуалізації. Тому не можна визнати задовільним таке мотивування покарання, коли у загальній формі, без належної конкретизації суд посилається у вирокі на врахування «тяжкості вчиненого злочину або даних про особу винного»¹.

Як правильно стверджує В. І. Тютюгін, безпосередньо зазначені в законі обставини, що пом'якшують покарання, повинні на-

¹ Практика судів України з кримінальних справ (2006–2007). – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 169–176.

водитися в тих формулюваннях, які використовуються у відповідних пунктах ч. 1 ст. 66 КК, з їх конкретизацією щодо тієї справи, яка розглядається судом. Необхідність, а іноді й обов'язковість такої конкретизації пояснюється тим, що деякі обставини описуються в законі у загальній формі (наприклад, вчинення злочину неповнолітнім тощо)¹.

При мотивуванні обраної міри покарання суд може посылатися у вироку лише на ті обставини, які були предметом дослідження і підтверджені в судовому засіданні. Отже, будь-яка з обставин, що пом'якшує чи обтяжує покарання, має бути предметом розгляду і доведення в судовому засіданні і тільки за умови, якщо цю обставину було дійсно встановлено, вона може бути покладена в основу вироку і включена у мотивування призначеного судом покарання². На жаль, на сьогодні поширеною є практика, щодо якої суди лише констатують, що при призначенні покарання було враховано ступінь тяжкості злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, зазначивши у кращому разі їх перелік.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про практику призначення судами кримінального покарання» № 7 від 24 жовтня 2003 року звернув увагу судів на те, що висновки з усіх питань, пов'язаних із призначенням покарання, необхідно належним чином мотивувати у вирокі (абз. 1 п. 2)³.

Слід зазначити, що у науковій літературі навіть було висловлено пропозицію щодо вирішення цього питання у КК. Так, Т. І. Нікіфорова пропонувала доповнити ст. 65 КК частиною такого змісту: «Призначення судом того чи іншого виду, строку (розміру) покарання особі, визнаній винною у вчиненні злочину, має бути належним чином мотивоване у вирокі суду»⁴. Звичайно, наведене положення ще раз звернуло би увагу суддів на необхідність мотивуван-

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Гютюгін та ін.; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 355.

² Там само.

³ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 7 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2003. – № 6. – С. 14–20.

⁴ Нікіфорова Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України. – Х.: Харків юридичний, 2009. – С. 109.

ня свого рішення по конкретній кримінальній справі щодо призначення особі покарання, водночас ми не вважаємо за потрібне підтримувати таку позицію щодо внесення цих змін до КК з таких міркувань: по-перше, подібне положення дублюватиме приписи кримінально-процесуального законодавства, зокрема статті 323–335 КПК. Так, відповідно до ч. 1 ст. 323 КПК вирок суду повинен бути законним і обґрунтованим, згідно з п. 5 ч. 1 ст. 324 КПК, постановляючи вирок, суд повинен вирішити низку питань, серед яких чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання, і які саме; по-друге, у такому разі відбудеться змішування предмета правового регулювання, бо кримінальне право — галузь матеріального права, що являє собою систему кримінально-правових норм, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили. Кримінально-процесуальне право — галузь процесуального права, яка регламентує порядок застосування положень кримінального законодавства. Ці дві галузі права співвідносяться між собою як зміст і форма; і по-третє, якщо зайняти таку позицію, то відповідний припис (щодо необхідності мотивування рішення по справі) потрібно буде передбачати практично у кожному інституті чи нормі (положенні) КК щодо його застосування.

Статья посвящена уголовно-правовым проблемам влияния обстоятельств, смягчающих наказание, на индивидуализацию наказания в стадии его назначения. Исследуется вопрос об обязательности учета таких обстоятельств при назначении наказания, установлена очередность их учета наряду с иными общими началами назначения наказания, определено их значение для избрания конкретной меры наказания.

The article is dedicated to the problems of influence of circumstances, emollient punishment, on individualization of punishment in the stage of his setting. A question is probed about obligatoriness of account of such circumstances at awarding punishment, the order of their account is set along with other general beginnings of awarding punishment, their value is certain for electing of concrete measure of punishment.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 5 від 27 грудня 2011 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, професор
В. І. Тютюгін.*

УДК 343.9.01

Н. В. Сметаніна, аспірантка кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК УЯВЛЕННЯ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ У РАДЯНСЬКІЙ КРИМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена дослідженню етапів історичного розвитку уявлення про злочинність у радянській кримінології. Проаналізовано наукові праці, які містять відомості про розвиток поняття злочинності.

Ключові слова: поняття злочинності, історичний розвиток, радянська кримінологія.

Проблема злочинності має бути у центрі уваги правової демократичної держави, адже саме злочинність як складний феномен знецінює життя і безпеку кожної людини, руйнує економічні, соціальні підвалини нашої держави, її інформаційну безпеку, правовий порядок.

У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства та розбудови державності в Україні вивчення феномену злочинності має велике теоретичне та практичне значення, оскільки потребує перегляду саме поняття злочинності (власне розуміння злочинності) і критичного аналізу вже існуючих визначень. Від правильного (адекватного правовій дійсності) розуміння поняття злочинності залежатиме можливість реального обчислення злочинності в країні та розробка ефективних засобів боротьби з цим деструктивним явищем.

Кожний, хто замислювався над явищами соціального життя, повинен був звернути увагу на той факт, що, незважаючи на постійну боротьбу зі злочинністю за допомогою найрізноманітніших покарань, вона не зникає, а навпаки, зростає і приймає нові форми свого існування. За даними оглядів ООН, злочинність у всьому світі тривалий час зростала в середньому до 5 % за рік при щорічному прирості населення на 1–1,2 %¹. Кожна мисляча людина по-

¹ Сташис В. В. Основні тенденції сучасної злочинності в Україні / В. В. Сташис // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. – Х. : Право, 2008. – Підрозд. 1.2. – С. 27–46.

винна поставити собі питання про те, що викликає злочинність, які причини підштовхують людину порушувати встановлений суспільний порядок і чим пояснити факт існування злочинності в правовій державі, незважаючи на постійне застосування покарань.

Проблема злочинності була предметом дослідження багатьох науковців. Значний внесок у розв'язання цієї проблеми у радянській кримінології зробили Г. А. Аванесов, А. І. Алексєєв, М. М. Бабаєв, Ю. Д. Блувштейн, С. Я. Булатов, В. В. Бунак, В. А. Внуків, Г. І. Волков, Л. О. Волошина, М. М. Гернет, О. А. Герцензон, І. М. Даншин, А. Я. Естрін, О. О. Жижилєнко, А. Ф. Зелінський, І. І. Карпець, В. М. Коган, Л. В. Кондратюк, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнєцова, І. О. Малиновський, В. Д. Меньшагін, Й. С. Ной, С. С. Овчинський, С. С. Остроумов, А. М. Раппопорт, О. Б. Сахаров, Г. М. Сегал, О. М. Яковлев та ін.

Багатогранність, складна структура злочинності зумовлює значне коло пов'язаних із нею кримінологічних питань. Завдання, яке поставив перед собою автор, полягає в окресленні основних поглядів на проблему злочинності в радянській кримінології та її розв'язанні в межах обсягу даної статті. Не намагаючись довести, що нерідко «нове» в розумінні злочинності — це або добре забуте, або просто невідоме «старє» знання, прагнемо відшукати істинні напрацювання в працях радянських учених. Не копіювати або заперечувати, а обґрунтувати, що від самих витоків уявлення про визначення і розуміння злочинності перебувало в полі протиріч і методологічної підміни вивченням особи злочинця, на межі біологічного і соціологічного напрямів у кримінології. І в результаті вказати, що саме з такими напрацюваннями ми підійшли до формулювання поняття злочинності в українській кримінології.

Основним методом для викладу матеріалу автор обрав історичний метод дослідження, оскільки саме історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності¹. Пізнання права передбачає в першу чергу визначення того, як воно виникло в тих або інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як

¹ Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2010. – С. 212–213.

змінилося в процесі цього розвитку, чим стало в момент свого дослідження і, нарешті, які тенденції його руху. Поза історичним контекстом, який пов'язує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, які їм передували, рівно як і з тими, які виникнуть на їх основі в більш або менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. Історичний же аналіз спрямований на виявлення специфічних рис і особливостей змін, що відбуваються в праві¹. Те саме можна сказати і про дослідження проблеми злочинності.

Вивчення феномену злочинності має давню історію, і для багатьох кримінологів проблема вивчення злочинності становила значний інтерес, завжди породжувала яскраві дискусії в науковому світі. Єдиних же підходів до вивчення і розуміння поняття злочинності як не існувало в радянський період, так і не існує в сучасній кримінології. І взагалі до 1969 року² в кримінологічній літературі не існувало визначення поняття злочинності, що, можливо, можна пояснити забороною кримінологічних досліджень із середини 30-х років майже на три десятиліття і, як наслідок, відсутністю наукових напрацювань.

Але не слід думати, що ідея вивчення злочинності виникла лише в радянській кримінології. Витоки кримінологічних знань можна знайти і в працях учених царської Росії. І хоча в ті часи ще не існувало кримінології як самостійної науки, проте емпіричні дані, спроби пізнання природи злочинного були. Так, наприклад, першим, хто обґрунтував необхідність всебічного вивчення злочинності, висловив думки про її причини і запропонував програму збирання кримінально-статистичних відомостей, вважають О. М. Радищева, який виклав свої думки у роботі «О законоположении» (1802). А першим емпіричним дослідженням варто визнати роботу академіка К. Германа «Изыскание о числе самоубийств и убийств в России за 1819 и 1820 годы»³.

¹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : науч. изд. / Д. А. Керимов. – 6-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2011. – С. 109–126.

² Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.

³ Иванов Л. О. Пути и судьбы отечественной криминологии / Л. О. Иванов, Л. В. Ильина. – М. : Наука, 1991. – С. 5–6.

Слід також відзначити роботи Д. А. Дриля «Злочинність і злочинці» (1895) і «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» (1912). Д. А. Дриль був засновником антропологічного напрямку у вивченні злочинності. З позицій сучасної кримінологічної науки його погляди становлять значний науковий інтерес, оскільки можуть бути використані при аналізі поняття злочинності з позицій категорій активності та людської діяльності, допомагають при аналізі механізму вчинення злочинного діяння. У своїй роботі «Злочинність і злочинці» вчений зосереджує увагу на виникненні нової кримінально-антропологічної школи, бо саме вона робить об'єктом вивчення живого злочинця, залишаючи позаду мертві формули¹. Автор пропонує явища людської злочинності і причини, які їх породжують, вивчати з позицій антропологічної школи. Зазначає, що злочини — це результати діяльності визначених індивідуумів, а злочинність і божевільні підпорядковані у їх розвитку, мабуть, однаковою суспільним умовам, указує на поняття випадкової злочинності². А у своїй наступній роботі «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» запропонував універсальну формулу розуміння природи злочинності (не надаючи при цьому визначення поняття злочинності), зазначаючи, що явища людської злочинності тісно пов'язуються і сплітаються з явищами загальнолюдської психіки, з явищами моральності (і притому моральності не тільки самого порушника закону, але і всього суспільства), з явищами економічними і взагалі зі всіма явищами індивідуального і суспільного життя³. Однодумець Д. А. Дриля В. М. Бехтерев запропонував об'єктивно-психологічний метод для вивчення злочинності⁴.

Розробленою і зрозумілою є класифікація факторів злочинності, яка представлена в роботі М. М. Гернета «Суспільні причини злочинності» (1906). Автор поділяв усі фактори або причини злочинів на індивідуальні (антропологічні), фізичні і соціальні, розглядаючи тим самим причини злочинності як соціального явища.

¹ Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Д. А. Дриль ; сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2010. – С. 3. – (Библиотека криминолога).

² Там само. – С. 9, 25–45, 93–116.

³ Там само. – С. 185.

⁴ Там само. – С. 686–730.

У радянській кримінології необхідно виокремити три умовних періоди у вивченні проблеми злочинності, що дозволить прослідкувати хронологічний порядок розвитку уявлень про це явище: I період — 1921–1926 роки; II період — 1926–1930 роки; III період — 1966–1990-ті роки. З 1929 року і до 1934 року відбувався спад у вивченні злочинності, а з 1934 року і до 1943 року питання вивчення злочинності не досліджувалися. Лише в 1944 році проблема злочинності на нетривалий період знову була предметом кримінологічних пошуків на нараді по вивченню злочинності Всесоюзного інституту юридичних наук НКЮ СРСР. У 1944 році на нараді були заслухані і обговорені доповіді О. А. Герцензона «Завдання і організаційні форми вивчення злочинності в СРСР», М. М. Гернета «Історичний огляд вивчення злочинності в дореволюційній Росії і в СРСР», Б. Хлебнікова «Сучасний стан і завдання судової статистики в СРСР». Ці доповіді потім знайшли відображення у збірнику статей «Проблема вивчення злочинності» (1945), який був виданий дуже обмеженим тиражем і до загального продажу не потрапив¹.

У 20-ті роки минулого століття актуальними були спори про психофізичні причини злочинності². Виник напрямок, що мало узгоджувався із соціологічним розумінням злочинної поведінки і кримінально-правовими методами боротьби з нею, який можна назвати біологічним (а точніше, біосоціальним або соціально-біологічним). Й. С. Ной пояснював даний феномен так: «оскільки самим фактом здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції в радянській державі було підірвано соціальне коріння злочинності, великий інтерес в соціалістичному суспільстві стала представляти людина, що вчиняє злочин, шляхом її вивчення можна було визначити те, що детермінує злочинність і відповісти на питання “Хто такий злочинець?”»³.

В Українській РСР вагомим позитивним зрушенням у вивченні злочинності стало створення кримінологічних установ. Перші на-

¹ Иванов Л. О. Пути и судьбы отечественной криминологии / Л. О. Иванов, Л. В. Ильина. – М. : Наука, 1991. – С. 198–199.

² Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник : в 2 т. Т. I. Общая часть / В. В. Лунеев. – М. : Юрайт, 2011. – С. 198–203. – (Магистр).

³ Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1975. – С. 5–27.

магання створити власні кримінологічні установи датуються 1921 роком, коли було розроблено проект спеціальної установи з вивчення причин злочинності і Народний комісаріат юстиції УРСР пропонував Раднаркому прийняти декрет про створення інституту кримінальної антропології та психології. Реально перша установа почала працювати у 1924 році в Одесі під назвою «Всеукраїнський кабінет по вивченню особистості злочинця і злочинності» (керівник — проф. Є. П. Френкель)¹. Аналогічні кабінети виникли у Києві і Харкові. Харківський кабінет почав працювати у 1928 році і мав три секції: пенітенціарну, кримінальну, соціально-економічну. На відміну від Всеукраїнського кабінету в Одесі, харків'яни схилялися не стільки до біологічного, скільки переважно до соціологічного напрямку досліджень². У 1923 році при Московському відділі охорони здоров'я (!) був створений Московський кабінет по вивченню особи злочинця і злочинності (звертає на себе увагу акцент у назві цієї установи на особі злочинця).

У подальшому в наукових публікаціях учені зазначали, що в діяльності цих установ були допущені суттєві методологічні недоліки (як і в цілому в розвитку кримінології в 20–30-ті роки). Переважна більшість кримінологів вважала, що дослідження злочинності можливе лише шляхом накопичення матеріалів масового вивчення особи злочинців. Проблема особи в такому її розумінні підміняла проблему злочинності в цілому. Перебільшувалась і роль біолога, що тягло за собою біологізацію окремих соціальних і кримінально-правових категорій, окремі твердження про те, що злочинність обумовлена біологічними причинами³. І таким чином проблема злочинності ставала як би дурорядною.

¹ У першому випуску збірника «Вивчення злочинності і пенітенціарна практика» цього кабінету опублікована стаття М. Гернета «Питання про установи для вивчення злочинності на міжнародному пенітенціарному конгресі» (див.: Архів кримінології и судебной медицины. – Харьков, 1927. – Т. 1, кн. 2, 3. – С. 844).

² Рущенко І. П. Соціологія злочинності / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 86–87.

³ Даньшин І. Н. Из истории криминологических учреждений в Украинской ССР в 20–30-е годы / И. Н. Даньшин // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1980. – Вып. 32. – С. 63–70; Даньшин І. Н. Опыт криминологических исследований в Украинской ССР в 20-е – 30-е годы / И. Н. Даньшин, В. Г. Разумный // Проблемы правоведения : респ. межвед. науч. сб. / отв. за вып. Г. К. Матвеев. – Киев : Вища шк., 1978. – Вып. 38. – С. 32–43.

У межах першого періоду вивчення злочинності слід проаналізувати роботу О. О. Жижиленка «Злочинність та її фактори» (1922)¹. Автор розглядає поняття злочину, фактори злочинності та їх класифікацію, досліджує космічні, індивідуальні, соціальні, соціальні у вузькому розумінні, економічні фактори злочинності, особливості державного і соціального устрою. О. О. Жижиленко відмічає незмінну глибоку зацікавленість проблемою злочинності, називає її явищем соціального життя, породженим його ненормальними умовами, наводить власні роздуми про постійне зростання злочинності та її небезпеку в суспільстві, про значну складність з'ясування причин злочинності. «... Існують, очевидно, закони, які управляють явищем злочинності. Сучасна наука ще не настільки просунулась уперед у цій галузі, як, утім, і в інших галузях соціології, щоб намітити їх. Однак і при теперішньому стані вчення про фактори злочинності ми можемо сказати, що у сфері злочинності, там, де раніше передбачався простий прояв свободної волі людини, мусимо враховувати залежність її діяльності від низки причин, які лежать поза межами вільного її розсуду», — робить висновок учений².

Продовжуючи антропологічну тенденцію в радянській кримінології в межах другого періоду вивчення злочинності, відмітимо статтю професора В. В. Бунака «Антропологічне вивчення злочинця, його сучасний стан і завдання» (травень 1926 року)³. Автор порівнює злочинність із такою хворобою, як туберкульоз, пропонує в явищах злочинності розрізняти такі два моменти: об'єктивний стимул і суб'єктивний спосіб реакції на цей стимул, або індивідуальну схильність. Стимул злочинності міститься в об'єктивних умовах соціально-економічної і побутової обстановки, яка визначає саму можливість і форму порушення соціальної норми. Індивідуальний спосіб реакції на ці умови визначає, хто із багатьох індивідуумів, які знаходяться в однакових зовнішніх умовах, вступає у конфлікт із соціальною нормою, і хто цього конфлікту уникає. На думку вченого, індивідуальна схильність до порушення соці-

¹ Жижиленко А. А. Преступность и её факторы / А. А. Жижиленко. — Пб. : Мир знаний, 1922. — 66 с.

² Там само. — С. 8–11, 65–66.

³ Архив криминологии и судебной медицины. — Харьков, 1927. — Т. 1, кн. 2, 3. — С. 535–569.

альної норми значною мірою визначається спадковими задатками, генами¹.

У той же час академік І. О. Малиновський, виступаючи 27 листопада 1926 року на відкритому засіданні юридичної клініки при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства, зазначив, що хоча кабінети і лабораторії по вивченню злочинності і злочинців, створені в Європі і Америці, ставлять своїм завданням всебічне вивчення злочинності, насправді ж вони займаються головним чином біологічним обстеженням злочинця; соціологічне вивчення відходить на другий план, бо може призвести до критики існуючого ладу, тоді як у радянських республіках можливе у повному сенсі всебічне вивчення злочинності і злочинця, зокрема соціологічне. Він наголосив на необхідності вивчення злочинності і злочинця для з'ясування того, як ліквідувати злочинність і як боротися зі злочинами до їх ліквідації². Ця позиція викликає сумніви, адже ні про яке широке соціологічне дослідження в СРСР в ті часи не йшлося, а голосні заяви про ліквідацію злочинності були декларативними і не витримали випробування часом. А в першому випуску «Проблем злочинності» (1926) Державного інституту по вивченню злочинності і злочинця проблемі злочинності було присвячено лише дві наукові статті: Є. Ширвіндт «Про проблеми злочинності (цілі і завдання Державного інституту)»; Д. Родін «Статистика злочинності під час і після світової війни»³.

У межах другого періоду вивчення злочинності 1929 рік ознаменувався низкою наукових дискусій: стаття С. Я. Булатова «Відродження Ломброзо в радянській кримінології», диспут до питання про вивчення злочинності в СРСР, стаття О. А. Герцензона «Основні риси сучасної злочинності». Проте визначення поняття злочинності та характеристики цього явища так і не відбулося. Дискусії про складність такого явища, як злочинність, суперечки про біологічну чи соціологічну природу злочинності, про роль особи злочинця у вивченні злочинності лише наближають нас до роздумів про необ-

¹ Архив криминологии и судебной медицины. – Харьков, 1927. – Т. 1, кн. 2, 3. – С. 561–564.

² На местах. В юридической клинике Киевского ИНХ'оза // Вестн. сов. юстиции. – 1927. – № 3 (85). – С. 104–105.

³ Архив криминологии и судебной медицины. – Харьков, 1927. – Т. 1, кн. 2, 3. – С. 970.

хідність визначення цього явища і його подальшого аналізу в межах конкретного поняття (навіть багатоступеневого). С. Я. Булатов відмічав хибність антропологічного підходу до вивчення злочинця, але власного розуміння злочинності автор не наводив, окрім критичних висловлювань на адресу діяльності Московського кабінету по вивченню особи злочинця і злочинності та професора Є. К. Краснушкіна¹. Як стало зрозуміло пізніше, критичні висловлювання про необхідність вивчення особи злочинця і взагалі злочинності у майбутньому призвели до згортання розвитку кримінологічної науки та мали трагічні наслідки для багатьох кримінологів.

1929 рік відомий також проведенням диспуту до питання про вивчення злочинності в СРСР в секції права і держави Комуністичної академії². У вступному слові А. Я. Естрін зосередив увагу на необхідності об'єктивного аналізу проблем злочинності, визначенні того, якою мірою вивчення злочинності має включати в себе вивчення злочинця, дійшов висновку, що вивчення окремої особи не може привести до побудови теорій щодо суспільства. Він підкреслював, що поняття злочину можна розглядати лише у світлі класового підходу і марксистської теорії (як свідчить історичний досвід, намагання вивчати злочинність у певних ідеологічних рамках успіху не мали), критикував розрізнений, ізольований характер діяльності установ по вивченню злочинності. А вивчати злочинність як суспільне явище пропонував через ті форми злочинності, які характеризують саме тогочасний момент політичного буття. Погоджуючись з А. Я. Естріним, Г. М. Сегал підтверджував, що не можна змішувати вивчення злочинців із вивченням злочинності. А індивідуальне вивчення злочинця потрібне не для того, щоб із нього виводити причини злочинності, а для того щоб зробити висновки практичного характеру.

Поряд із виступами А. Я. Естріна та Г. М. Сегала, з великої кількості інших виступів варто виділити виступи О. А. Герцензона, М. О. Черлюнчакевича та Г. І. Волкова. Саме О. А. Герцензон та Г. І. Волков присвятили свої виступи проблемам методології

¹ Булатов С. Я. Возрождение Ломброзо в советской криминологии / С. Я. Булатов // Революция права. – 1929. – № 1. – С. 42–61.

² Диспут к вопросу об изучении преступности в СССР // Революция права. – 1929. – № 3. – С. 47–78.

вивчення злочинності. Професор О. А. Герцензон запропонував розуміти злочинність як збірне поняття, яке поєднує найрізноманітніші явища і має розумітися як щось умовне. Проте вчений зазначив, що не слід порівнювати поняття «злочинність» з кошиком для сміття, куди можна відносити будь-які провини, радив вивчати визначені категорії злочинів, а саме ті, які характеризують певні процеси в соціально-економічній динаміці. Підтримував позицію інших учених про неможливість вивчення злочинності через категорію особи злочинця. Під час диспуту Г. І. Волков зазначив, що необхідно розкрити класову сутність злочинності, пов'язувати форму злочинності як соціального явища з конкретними обставинами місця і часу, з характером економіки та конкретною політичною обстановкою. А М. О. Черлунчакевич доводив, що не можна науково вивчати явище злочинності, не знаючи масштабів цього явища. Передусім потрібно науково організувати метод вивчення розмірів злочинності. Учений звернув увагу на недоліки статистичного обліку злочинності (слід згадати і про те, що до 1920 року систематичної статистики про динаміку злочинності і розкриття злочинів не існувало¹).

Проведення диспуту, присвяченого проблемі злочинності, варто вважати позитивним зрушенням у намаганні вивчати злочинність, але наукові думки були розрізненими, ідеологічно забарвленими, прослідкувати певну лінію у вивченні злочинності досить складно. Цей диспут не дав також кримінологічній науці визначення поняття «злочинність».

Останньою помітною науковою публікацією перед майже тридцятилітньою забороною розвитку кримінологічної науки стала стаття О. А. Герцензона «Основні риси сучасної злочинності у РРФСР»². Вона була присвячена дослідженню «кон'юнктури» злочинності, яка охоплювала безперервні зміни і коливання злочинності, кількісне і якісне співвідношення окремих видів злочинів. Автор навів широкий статистичний аналіз вчинених злочинів і зазначив, що в цілому кон'юнктура злочинності в СРСР у 1927–1928 роках була менш сприятливою, ніж у 1924–1926 роках. Значно пізніше О. А. Герцензон, відповідаючи на питання про те, чи утворює про-

¹ Иванов Л. О. Пути и судьбы отечественной криминологии / Л. О. Иванов, Л. В. Ильина. – М. : Наука, 1991. – С. 105–106.

² Герцензон А. А. Основные черты современной преступности в РСФСР / А. А. Герцензон // Революция права. – 1929. – № 4. – С. 52–70.

ста сума індивідуальних характеристик особи злочинців і злочинів соціальну характеристику злочинності, дав негативну відповідь. А метод індивідуального вивчення злочинців не здатний, на його думку, розкрити соціальні закони існування злочинності¹.

Формування поняття злочинності у радянській кримінології відбувалось у межах третього періоду вивчення проблем злочинності. Після відновлення в Радянському Союзі наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ століття наукового кримінологічного дослідження злочинності визначення останньої отримало густо забарвлений соціальний, ідеологічний зміст². У першому підручнику з кримінології, виданому в 1966 році, у визначенні поняття «злочинність» було фактично повторено довоєнну ідеологічну конструкцію: «соціальне та історично обумовлене явище», яке виникло в умовах експлуаторського ладу, досягає найвищого рівня при капіталізмі, а в процесі розвитку соціалістичного суспільства підриваються основні соціальні корені злочинності, проте ще зберігаються деякі причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів³. А. П. Закалюк зазначав, що це визначення фактично розкривало не поняття злочинності (її предметну сутність), а містило політико-ідеологічне трактування її походження та природи. Але вже перший підручник з кримінології містив також положення про те, що злочинність охоплює всю сукупність конкретних злочинів, вчинених у певний період часу в певному суспільстві, але не є простою сумою цих злочинів⁴.

У 1969 році Н. Ф. Кузнецова запропонувала об'єднане «комплексне» («соціально-статистичне») поняття злочинності, визначаючи, що це є «відносно масове історично-мінливе соціальне, яке має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, що складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у певній державі у певний період часу»⁵. Поряд із цим визначенням авторка наголошувала, що злочинність — не механічна сума окремих зло-

¹ Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию / А. А. Герцензон. — М. : Юрид. лит., 1965. — С. 130–133.

² Закалюк А. Поняття злочинності: предметна сутність / А. Закалюк // Юрид. Україна. — 2004. — № 4. — С. 43–49.

³ Криминология. — М. : Юрид. лит., 1966. — С. 53–54.

⁴ Там само. — С. 55.

⁵ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. — С. 173–175.

чинів, а їх органічна сукупність. Між усіма ознаками і властивостями злочинності існує діалектична єдність. Злочинність як загальне відображає найсуттєвіші закономірні риси окремих злочинів, а не випадкові ознаки, які мають значення лише для конкретного злочину¹.

Визначення злочинності, яке запропонувала Н. Ф. Кузнецова, знайшло підтримку в науковому світі і стало панівним у радянській кримінологічній науці, його також можна зустріти і в більшості сучасних підручників з кримінології (щоправда, без ідеологічного забарвлення)². Це визначення повторювалось у підручниках та курсах з кримінології 1968, 1976, 1979, 1985, 1988 років, наводилось у працях багатьох відомих кримінологів практично до припинення існування СРСР (В. М. Кудрявцев, 1968³; І. І. Карпец, 1969⁴, 1976⁵; О. М. Яковлев, 1967, 1971⁶; Г. А. Аванесов, 1980⁷ та ін.).

Критичний аналіз визначення, запропонованого Н. Ф. Кузнецовою, можна зустріти вже в сучасній кримінологічній науці⁸. Розу-

¹ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 173–181.

² Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голина, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голини. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 22–23.

³ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 106–113.

⁴ Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 10–20.

⁵ Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 65–75.

⁶ Яковлев А. М. Преступность как образ жизни / А. М. Яковлев. – М. : Юрид. лит., 1967. – 112 с.; Він же. Преступность и социальная психология / А. М. Яковлев. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 40.

⁷ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – С. 159–169.

⁸ Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления / В. В. Голина // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 324–336; Він же. Научные подходы к понятию преступности в постсоветской криминологии / В. В. Голина // Шлях до кримінології. Пам'яті Анатолія Петровича Закалюка : зб. матеріалів / Нац. акад. прав. наук України, Координац. бюро з пробл. кримінології та кримінол. дослідж. – К. ; Запоріжжя : КПУ, 2010. – С. 11–27.

міючи цінність цього визначення злочинності та історичні умови його формування, варто наголосити на тому, що таке визначення є «робочим» поняттям кримінології і відображає діяльність правоохоронних органів.

На дисертаційному рівні в СРСР були проведені наступні дослідження з питань вивчення злочинності: Л. В. Кондратюк «Кількісні методи вивчення злочинності» (1973), Ю. Д. Блувштейн «Методологічні проблеми вивчення злочинності і особи злочинця (логіко-математичний аспект)» (1975), В. М. Коган «Соціальні властивості злочинності» (1975), Л. О. Волошина «Соціальні причини територіальних відмінностей у злочинності» (1976), А. І. Алексєєв «Науково-педагогічні основи вивчення і попередження злочинності» (1985), В. М. Цветков «Суспільна думка про злочинність і її значення для профілактичної діяльності органів внутрішніх справ» (1985), А. В. Пашковська «Антисоціальна побутова психологія як причина злочинності» (1986) та багато інших. Такий значний науковий пошук свідчить про постійну зацікавленість проблемою злочинності і прагнення відповісти на питання «Що таке злочинність?».

Підсумовуючи історичний огляд, зазначимо, що, аналізуючи наукові праці тих часів, починаючи з 1921 року і до кінця 1931 року, можна дійти висновку, що саме через особу злочинця (адже під ідеологічною забороною було вивчення суспільного устрою як причини злочинності) вчені прагнули пізнати корені злочинності як соціальної хвороби. Фактично вивчення злочинності підмінялось вивченням особи злочинця, поняття злочину і злочинності часто змішувались (вважаємо, що навмисно), а визначення поняття «злочинність» до 1966 року в радянській кримінології взагалі не існувало. У 1969 році Н. Ф. Кузнєцова запропонувала об'єднане «комплексне» поняття злочинності. Це «соціально-статистичне» визначення виявилось досить сталим і панує до наших днів. У цілому ж 60–80-ті роки ХХ століття відзначились визначенням поняття злочинності як соціального явища.

Перспективами подальших розвідок щодо поняття злочинності є аналіз діяльності установ по вивченню злочинності у радянський період (як окремий напрямок формування кримінологічних знань з питань вивчення злочинності), аналіз підходів до поняття

злочинності та меж пізнання цього явища у сучасній кримінологічній науці для формування сучасної кримінологічної концепції поняття злочинності.

Статья посвящена исследованию этапов исторического развития представления о преступности в советской криминологии. Проанализированы научные труды, содержащие сведения о развитии понятия преступности.

The article is devoted to research of the stages of historical development of idea about criminality in Soviet criminology. Scientific works are analyzed, containing information about development of concept of criminality.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 3 від 29 листопада 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор **В. В. Голіна.***

УДК 343.915

М. А. Білоконь, здобувачка кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена аналізу й узагальненню чинників, що продукують та обумовлюють сучасну злочинність неповнолітніх у країнах-членах Європейського Союзу.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, детермінація злочинності, причини та умови злочинності, Європейський Союз.

Проблеми детермінації злочинності становлять, без перебільшення, найбільш складний розділ кримінологічних знань. У минулому та й зараз вони не знайшли остаточного вирішення. Як і раніше, чимало питань залишаються дискусійними. Існує багато висловлювань, теорій і концепцій про те, що ж визначає та обумовлює існування і відтворення злочинності. Подібне становище є наслідком різних методологічних підходів і посилок, з яких виходять автори та прихильники цих теорій і концепцій¹.

Незважаючи на існування у теорії різних підходів (кондиціоналістський, традиційний, традиційно-діалектичний, інтеракціоністський)² щодо визначення детермінантів злочинності³ та особливостей їх взаємозв'язку, у західній (європейській) кримінології значного поширення набув перший із названих — кондиціоналістський — чи умовний підхід (від лат. *conditio* — умова, вимога), від якого, за деякими винятками, відійшла вітчизняна кримінологічна школа.

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуцька та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 29.

² Долгова А. И. Взаимодействие и причинность в криминологии / А. И. Долгова // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1981. – Вып. 34. – С. 8–17.

³ У статті терміни «детермінанти», «причини та умови», «чинники» іноді матимуть синонімічний характер.

Відповідно до цього підходу під причиною розуміються необхідні й достатні умови вчинення конкретного злочину, іншими словами, сукупність обставин, за яких мав місце цей злочин. Так, прихильники зазначеної багатофакторної концепції відмічають, що так звана повна причина є взаємодією всіх подій (причин, умов, чинників), що породжують наслідок (певний злочин).

Незважаючи на критику кондиціоналістського багатофакторного підходу¹, він широко застосовується у наш час, однак переважно західними науковцями, зокрема, у виділенні чинників, найчастіше продукуючих злочинність неповнолітніх, з метою вироблення науково обґрунтованої моделі їх запобігання. Основний упор європейські кримінологи приділяють вивченню ендогенних (особисті ознаки суб'єкта злочину) й екзогенних чинників (характеризують фізичне чи соціальне середовище)². Це у кінцевому результаті позначилося на існуванні кількох наукових шкіл чи напрямів у поясненні природи злочинної поведінки, зокрема підлітків: соціологічні, біологізаторські, психологічні чи комбіновані, які поєднують у собі різні чинники злочинності³. У зв'язку із цим детермінанти сучасної підліткової злочинності в ЄС мають як соціальний характер, так і обумовлюються біопсихологічними чинниками, що сприяють її подальшому відтворенню.

Ґрунтуючись на висновках європейських учених та практиків щодо типовості й ідентичності, за окремими незначними винятками, причин, що зумовлюють злочинність неповнолітніх у країнах Європи⁴, надамо їм класифікацію за критерієм сфер соціалізації неповнолітніх осіб. На думку деяких західних і вітчизняних кримінологів, до таких сфер належать: сім'я, школа, найближче побутове оточення, ЗМІ⁵.

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. – С. 214.

² Jeandidier W. Droit penal general / W. Jeandidier. – Paris, 1988. – P. 25.

³ Berger P. L. Sociology: a biographical approach / P. L. Berger, B. Berger. – New York : Basic Books, 1975. – P. 310–315.

⁴ II European Congress on Juvenile Delinquency «From prevention to the treatment of multi-recidivism, ways of success in Europe» (Lyon, November 4–6, 2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.congres-delinquance-mineurs.org/index.php?lg=en&PHPSESSID=3a03b9b1afb010d0ce44411bb5e8f165>. – Заголовок з екрана.

⁵ Див.: Смелзер Н. Дж. Социология (Глава 4. Социализация) / Н. Дж. Смелзер // Социс. – 1991. – № 6. – С. 122–134; Алексеев А. И. Причины преступлений и их устранение органами внутренних дел : лекция / А. И. Алексеев, А. Б. Сахаров. – М. : МВШМ МВД СССР, 1982. – С. 9–12.

Сім'я для підлітків є першим соціальним середовищем, моделлю суспільства із втіленням традицій і життєвого досвіду. Сімейне неблагополуччя, що, окрім іншого, відбивається у труднощах матеріального порядку, є однією із головних складових у генезі їх злочинної поведінки¹.

Як показують результати досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, криміналізація суспільства певною мірою залежить від зубожіння населення. До «групи ризику» перш за все належать неповні сім'ї. Неповнолітні, які виховуються в таких сім'ях, часто вчинюють різні правопорушення та злочини².

Це безпосередньо стосується і сучасного європейського суспільства, специфічною ознакою якого взагалі та інституту сім'ї зокрема є факт суттєвого збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом. Якщо у 1980 р. у 15 країнах ЄС самотні жінки народжували 9,6 % від усіх народжених дітей, то у 2004 р. цей показник збільшився до 32,8 %. При цьому середній показник не відображає різниці цієї інформації у різних держав. Наприклад, у Швеції поза шлюбом народжуються 55,4 % дітей, у Данії — 45,4 %, у Франції — 45,2 %, у Великій Британії — 42,3 %, в Італії — 14,9 %, а у Греції — усього 4,9 %. Водночас за останні два десятиліття рівень розлучень збільшився наполовину. Протягом 1990–2004 рр. у 15 країнах ЄС розпалось понад 10 млн родин, на які прийшлося близько 16 млн дітей³.

В Європі, незважаючи на її відносну соціально-економічну стабільність у порівнянні з іншими країнами світу, ресурси, що виділяються для допомоги сім'ям, є обмеженими. У середньому європейські країни витрачають близько 28–32 % свого валового національного продукту на соціальний сектор, однак лише 2,2 % виділяється на підтримку сімей⁴. За офіційною інформацією Інституту сімейної політики (Institute for Family Policy), кошти на допо-

¹ Шестаков Д. А. Семейная криминология: семья – конфликт – преступление / Д. А. Шестаков. – СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 1996. – С. 56.

² Двойменный И. А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних (по материалам Центрально-черноземного района) / И. А. Двойменный, В. А. Лелеков // Социс. – 1993. – № 10. – С. 54–59.

³ Семья в современной Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://familyspb.narod.ru/Semja_v_sovremennoj_Evrope.html. – Загл. с экрана.

⁴ Там само.

могу одній дитині в Європі складають 125 євро у місяць (наприклад, сім'я з двома дітьми отримує незалежно від доходу: у Люксембурзі — 471 євро, у Німеччині — 308 євро, у Латвії — 25 євро, у Болгарії — 23 євро в місяць). Отже, прослідковуються колосальні відмінності між країнами у можливостях підтримки сімей з дітьми¹. Тому має місце прямий зв'язок між обсягом соціальних виплат на сімейні потреби та рівнем бідності серед сімей, в яких виховуються діти. При цьому в ЄС проблема неповних сімей та тих сімей, що потребують матеріальної допомоги з боку держави, є реальністю сучасності, тобто кримінологічно значущим чинником, що відбивається на кількісно-якісних вимірах підліткової злочинності та делінквентності.

За офіційними статистичними даними ООН, на даний час приблизно 2,8 млрд людей у різних країнах світу доводиться виживати на менше ніж 2 дол. США у день, з них майже половина — це діти². Так, соціологічні дослідження в Європі доводять тезу про прямий зв'язок матеріальної забезпеченості й злочинності неповнолітніх, 22 % з яких живуть у бідності. За справедливими оцінками європейських спеціалістів, діти є найбільш уразливою частиною суспільства. Шкода, що заподіюється їм несприятливими умовами існування, зростає у геометричній прогресії порівняно із тією шкодою, що спричиняється тими ж обставинами дорослому населенню³.

Окрім сімейних негараздів матеріального характеру, у літературі виділяється ще низка ознак сімейного неблагополуччя, що позначаються на детермінуванні підліткової злочинності: наявність у родині судимих родичів; зловживання спиртними напоями дорослими членами родини, сварки, бійки, сексуальна розбещеність⁴; погані житлові умови, відсутність окремої кімнати для дітей, не-

¹ Report on the evolution of the family in Europe 2008. Institute for Family Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipfe.org/>. – Заголовок з екрана.

² Пінейру П. С. Насильство щодо дітей у світі / П. С. Пінейру // Дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей. – К. : Перфект Стайл, 2006. – С. 62.

³ Приходько О. Ребенок – преступник или жертва / О. Приходько // Зеркало недели. – 1998. – 24 апр. (№ 16). – С. 7.

⁴ Фриденберг В. Ф. Внутрисемейные отношения и их влияние на воспитание детей и подростков / В. Ф. Фриденберг // Трудные судьбы подростков – кто виноват? – М., 1991. – С. 202–217.

стача у харчуванні та одязі; низька правова культура, правовий нігілізм батьків та інших дорослих членів родини; брутальність, жорстокість, насильство у сім'ї, виховання дітей в умовах емоційного голодування тощо¹. За підрахунками вчених, внесок родин, в яких є перелічені сімейні негаразди, у злочинність неповнолітніх складає понад 30 %².

Ці висновки цілком кореспондуються із подібними результатами сучасних емпіричних досліджень європейських кримінологів, які, аналізуючи причини злочинності неповнолітніх, серед найбільш важливих виділили: неправильне виховання підлітків, жорстокість та насильство щодо дитини, недостатня увага до підлітка з боку матері, наявність у батьків проблем із законом або судимості за вчинені злочини, ранні шлюби та невинуватана поспішність молодих людей при утворенні сім'ї, негативні наслідки недостатнього матеріального забезпечення³.

Наступна причина європейської злочинності неповнолітніх тісно пов'язана із проблемою міграції населення в ЄС. Це пов'язано із тим, що, з одного боку, цей вид злочинності підвищується у тих країнах, де збільшується кількість неповних сімей через виїзд батьків на заробітки до інших європейських держав. З другого — запобігання підлітковій злочинності ускладнюється там (наприклад, Франція, Італія), де є значний відсоток іммігрантів. Так, науковцями було емпірично доведено, що зростання чисельності іммігрантів, наприклад, в Італії на 1 % призводить відповідно до зростання зареєстрованих злочинів на 0,1 %, особливо це стосується наркозлочинів⁴.

До сім'ї як першорядної сфери соціалізації підлітків узагалі та сімейного неблагополуччя зокрема прилягає проблема безпритульних дітей та дітей, які втікають із дому. Яскравим прикладом може

¹ Лелеков В. А. Влияние положения семьи на преступность несовершеннолетних / В. А. Лелеков, Е. В. Кошелева // Социс. – 2006. – № 1. – С. 103–113.

² Игошев К. Е. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 296.

³ Smith R. H. I. D. Being tough on the causes of crime: Tackling family breakdown to prevent youth crime / R. H. I. D. Smith. – London : Social Justice Policy Group. – 2007. – 14 p.

⁴ Bianchi M. Do Immigrants Cause Crime? / M. Bianchi, P. Buonanno, P. Pinotti // Journal of the European Economic Association. – 2010. – November. – P. 1–38.

слугувати Велика Британія, в якій щорічно близько 100 тис. підлітків утікають із дому, 66 тис. з яких роблять це вперше. Статистика свідчить, що найчастіше перша втеча приходить на 14-річний вік. Причому 6,7 % таких підлітків мали повну сім'ю, 13 % — одного з батьків, а 30,8 % — виховуються іншими родичами. Аналогічні показники спостерігаються в Іспанії та деяких інших країнах ЄС¹.

У літературі відзначається, що безпритульність неповнолітніх впливає на інші види соціально-негативної поведінки підлітків, що проявляється у пияцтві, алкоголізмі, проституції й наркотизмі. Має місце процес взаємодетермінації безпритульності та антигромадських проявів, які виступають одночасно як причина і наслідок².

Наступним чинником підліткової злочинності в країнах Європи, що відноситься до сімейного неблагополуччя, виступає сімейне насильство, і не лише серед батьків, але й щодо підлітків. Статистичні відомості Ради Європи показують, що кількість жінок, які зазнають насильства в сім'ї, досягло на європейських теренах загрозливих масштабів: 12–15 % європейських жінок у віці старше 16 років страждають від домашнього насильства. Причому зазначено, що 20 % підлітків є жертвами сексуального насильства (з них 75 % — з боку власних батьків)³. Зокрема, у Великій Британії щохвилини одна жінка повідомляє про насильство щодо неї. У 2009 р. Федерація допомоги жінкам підтримала понад 40 тис. підлітків, які постраждали від фізичного та сексуального насильства у сім'ях (це лише офіційні відомості, не враховуючи латентну частину таких злочинів). В Італії ці тенденції є дуже схожими. Згідно з доповіддю Інституту статистики (ISTAT), 6,7 млн італійок хоча б раз за життя піддавались побиттю чи зґвалтуванню. Майже 700 тис. жінок у цій європейській державі були неодноразовими жертвами насильства з боку їх партнера (у більшості випадків разом зі своїми дітьми). За

¹ Street Children Statistics: UNICEF, 2009. – 37 p.

² Альтудов А. Ю. Бродяжничество и преступность несовершеннолетних: криминологические взаимосвязи и последствия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Ю. Альтудов. – М., 2010. – 24 с.

³ Совет Европы: сексуальному насилію подвергаються 20 % детей в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news2.ru/story/251047/> – Загл. с экрана.

даними МВС Франції, кожні три дні одна французенка вбивається своїм чоловіком чи співмешканцем. У 2008 р. дев'ять дітей було вбито їх рідними батьками¹.

У детермінаційному комплексі сучасної європейської підліткової злочинності не останнє місце займає проблема алкоголізації. Так, 27 % 15-річних британських підлітків упродовж свого життя як мінімум 20 разів знаходились у стані сильного алкогольного сп'яніння. У Німеччині цей показник дорівнює 12 %, у Нідерландах — 6 %, у Франції — 3 %². За даними Всесвітньої організації здоров'я, із 100 випускників британських шкіл у 2009 р. до пенсії доживе лише 90 % — основна причина такого стану — алкоголь³.

Школа — ще одна сфера соціалізації неповнолітніх, що відіграє важливу як антикриміногенну, а іноді, на жаль, й криміногенну роль⁴. Цей соціальний інститут має деякі негативні аспекти, що можуть проявлятися як на індивідуальному рівні роботи окремих педагогів, так і на масовому рівні діяльності всієї системи європейської освіти. Деякими британськими вченими було встановлено зв'язок слабого рівня підготовки учнів та підліткової злочинності. Зокрема, доведено більший відсоток зареєстрованих злочинів та правопорушень саме серед школярів, які мали низькі бали порівняно із більш успішними однолітками (25 % проти 15 % відповідно). Узагалі майже третина неповнолітніх злочинців мали погані оцінки у школі⁵.

Серед чинників, що сприяють поганому засвоєнню школярами учбового матеріалу, а відтак, здатні обумовлювати протиправну поведінку з боку останніх, є слабкий професійний рівень педагогів. У зв'язку із цим учителі не можуть індивідуально підійти до вирі-

¹ Zaccaro S. Europe: Violence Comes Home [Електронний ресурс] / S. Zaccaro. – Режим доступу: <http://www.globalissues.org/news/2010/03/02/4713>. – Заголовок з екрана.

² Хаботин С. Причины подростковой преступности в Лондоне [Електронний ресурс] / С. Хаботин. – Режим доступа: <http://rodon.org/polit-080429150903>. – Загл. с экрана.

³ Global Mortality Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who.int/healthinfo/morttables/en/>. – Заголовок з екрана.

⁴ The Conferences materials «Parents and juvenile delinquency in the Netherlands» (Paris, 21 January 2008) / Peter van der Laan ; University of Amsterdam and Netherlands Institute for the Study of Crime and Law Enforcement. – 9 p.

⁵ Hawkins J. Schooling and Delinquency / J. Hawkins, D. Lishner // Handbook on Crime and Delinquency Prevention. – London : Greenwood Press, 1993. – P. 231–233.

шення складнощів школяра у навчанні, надати йому психологічну підтримку, поцікавитись причинами поганих успіхів у школі тощо. У цілому сучасна європейська система шкільного навчання орієнтована на ізоляцію учнів, які мають складнощі в отриманні знань, шляхом їх відсторонення від більш успішних однолітків та відповідно об'єднання в одному колективі подібних підлітків. Це призводить до подальшого поглиблення труднощів так званих «трудних» учнів, що позначається на їх успішності та відчуженні від суспільства¹.

Результати сучасних досліджень в Іспанії та Нідерландах показали, що неповнолітні переважно не відчувають сильної прив'язаності до школи та навчального процесу. Це пояснюється, по-перше, перепоვნеністю різних навчальних закладів у багатьох європейських країнах. По-друге, спільним навчанням та знаходженням у тісному мікросередовищі учнів, які зростають і виховуються у сім'ях із відмінними соціальними, культурними, релігійними та іншими умовами (це передусім стосується Італії, Франції, Німеччини, Великої Британії та інших країн ЄС). У зв'язку із цим педагоги з об'єктивних та суб'єктивних причин не можуть приділити достатньої уваги кожному школяру².

Наступною сферою соціалізації, що може бути обставиною несприятливого розвитку і становлення особистості неповнолітнього, є найближче побутове оточення (поза межами сім'ї та школи). Результати досліджень показують, що для більшості підлітків із певного віку вплив однолітків та дорослих осіб у побутовому оточенні може витіснити вплив родичів та батьків. Включаючись у формальні й неформальні групи і цінуючи своє становище в них, неповнолітні копіюють, вбирають встановлені стандарти поведінки й цінності, що часто межують із антигромадською та злочинною поведінкою. Велике значення має феномен наслідування, що визначає поведінку підлітків. У цих умовах є великим ризик «кримінального зараження». Для них типовим є вчинення злочину за мотивами

¹ Холыст Б. Криминология: основные проблемы / Б. Холыст ; пер. с пол. В. М. Когана. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 116.

² Barberet R. Self-Reported Juvenile Delinquency in England and Wales, The Netherlands and Spain / R. Barberet, B. Bowling, J. Junger-Tas, C. Rechea-Alberola, J. Van Kesteren, A. Zurawan // Publication Series. – Helsinki, 2004. – №. 43. – P. 52.

псевдотоваришування, солідарності з групою, бажання підвищити свій авторитет тощо¹.

У літературних джерелах також відмічається, що серед неформальних об'єднань підлітків та молоді виділяються футбольні фанати, неофашистські та радикальні націоналістичні угруповання². Сучасні європейські реалії показують особливу активність футбольних фанатів («ультрас») різних провідних клубів, які характеризуються агресивністю, хуліганськими діями, проявом насильства, вандалізмом тощо³.

Крім того, останнім часом уряди різних європейських країн занепокоєні активізацією неофашистських організацій, особливо в Італії, Франції, Німеччині, Англії, Данії, Бельгії, Швеції та Австрії. У лави цих організацій нерідко входять неповнолітні як «майбутні» радикальної ідеології, яких залучають до рейдів, тобто до застосування насильства до чорношкірих, мусульман та інших категорій громадян європейських держав⁴.

Основним висновком багатьох досліджень стає те, що на даний час підлітків виховує головним чином не сім'я та школа, а вулиця й телебачення, яке перетворилось із виховного та пізнавального у розважальне, формуючи ціннісні орієнтації, стиль, спосіб життя неповнолітніх та молоді в дусі культури масового споживання⁵.

Отже, засоби масової інформації є наступною сферою соціалізації підлітків, що може негативним чином впливати на свідомість неповнолітніх та обумовлювати вчинення ними злочинів і правопорушень.

¹ Криминологія : учеб. пособие / Г. И. Богуш и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : ТК Велби, Проспект, 2007. – С. 100.

² Черепанин В. Катержани постмодерну: субкультура футбольних фанатів / В. Черепанин // Дзеркало тижня. – 2005. – № 32. – С. 1.

³ Див.: Немецкие фаны побуянили в Австрии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrfootball.com.ua/news/nemetskie-fany-pobuyanili-v-avstrii>– Загл. с экрана; Полиция Генуи подвела итоги беспорядков, устроенных сербами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrfootball.com.ua/news/politsiya-geyui-podvela-itogi-besporядkov-ustroennykh-serbami>. – Загл. с экрана.

⁴ Чихачев Н. И. Остановить неофашизм в Европе [Электронный ресурс] / Н. И. Чихачев. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/notes/2007-12-07/8_europe.html. – Загл. с экрана.

⁵ Селиванова З. К. Смысловые ориентации подростков / З. К. Селиванова // Социс. – 2001. – № 2. – С. 87–92.

Ученими вже давно емпірично доведено причинно-наслідковий зв'язок між насильством на телебаченні та насильницькими діями неповнолітніх¹. Дослідження західних учених показують, що, наприклад, у кінопрокаті 70-х рр. ХХ ст. центральне місце відводилось саме вбивствам, побиттям, зґвалтуванням та ін. При цьому відточеність сюжету, проникнення у глибини людських взаємостосунків, складні соціальні колізії відступали на другий план. На телебаченні рекордним опинився саме цей період, коли майже 90 % усіх передач містили сцени насильства². Іншими науковцями додається, що випускник середньої школи за своє життя дивиться 15 тис. годин телепрограм, що включають близько 350 тис. рекламних роликів і 18 тис. убивств³.

За останнє десятиліття мережа Інтернет перетворилась у потужне інформаційне та розважальне джерело, особливо у країнах ЄС. За оцінками спеціалістів, у світі найбільше проникнення Інтернету у суспільстві спостерігається саме на європейському просторі і складає 59 %. Тому саме для Європи є актуальною проблема негативного впливу цієї інформаційної мережі на свідомість та поведінку підлітків. Зокрема, ООН було проведено дослідження, в якому вивчався вплив насильства у медіа на дітей у віці до 18 років. Результати показали, що образи насильства на телевізійному екрані, у кіно та в комп'ютерних іграх мають значний короткостроковий ефект на збудженість, думки та емоції, підвищуючи імовірність агресивної поведінки чи переляку серед підлітків, особливо хлопчиків⁴.

Як зазначалося, згідно із постулатами багатофакторного підходу, невід'ємною складовою детермінації підліткової злочинності, окрім іншого, є чинники біопсихологічного характеру. Узагалі необхідно наголосити, що чинники цієї спрямованості якнайповніше проявляються саме при вчиненні злочинів неповнолітніми особами,

¹ Comstock G. A. *Television and Social Behavior* / G. A. Comstock, E. A. Rubinstein Media. Content and Control. – Wash., D.C. : U.S. Govt. Printing Office, 1972. – Vol. 1. – P. 9–12.

² Lowery S. A. *Milestones in Mass Communication Research. Media Effects* / S. A. Lowery, M. De Fleur. – New York : Longman, 1988. – P. 168.

³ Смелзер Н. Дж. Социология (Глава 4. Социализация) / Н. Дж. Смелзер // Социс. – 1991. – № 6. – С. 122–134.

⁴ Пінейру П. С. Насильство щодо дітей у світі / П. С. Пінейру // Дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей. – К. : Перфект Стайл, 2006. – С. 66–68.

що пояснюється дисоційованими особливостями їх вікового розвитку¹.

На необхідності врахування цих причин наголошують європейські правоохоронні органи. Зокрема, Асоціацією вищих поліцейських офіцерів Англії та Уельсу було виокремлено низку причин біопсихологічного змісту, що обумовлюють антисоціальну та кримінально карану поведінку підлітків: інтелектуальний рівень розвитку, жадова сенсацій, гіперактивність неповнолітніх².

Отже, аналіз й узагальнення детермінантів сучасної злочинності неповнолітніх у країнах ЄС дає підстави для здійснення таких висновків: 1) мікросередовищними причинами цього виду злочинності є недоліки різних сфер соціалізації підлітків: сім'ї, школи, найближчого побутового оточення, ЗМІ та ін.; 2) на європейську підліткову злочинність впливають також макросередовищні детермінанти у вигляді бідності, безпритульності та бездоглядності, високої урбанізації й міграції населення; 3) невід'ємним елементом злочинності неповнолітніх узагалі та генези вчинення підлітком конкретного злочину зокрема є біопсихологічні детермінанти.

Стаття посвячена аналізу и обобщению факторов, порождающих и обуславливающих современную преступность несовершеннолетних в странах-членах Европейского Союза.

The article is devoted an analysis and generalization of factors, which generates and stipulates modern criminality minor in the countries-members of European Union.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 4 від 29 грудня 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
О. Ю. Шостко.*

¹ Криминология : пер. с англ. / под ред. Дж. Ф. Шели. – СПб. : Питер, 2003. – С. 166–167.

² Махсма А. Г. Британская полиция и проблемы правонарушений среди несовершеннолетних / А. Г. Махсма // Закон і підліток : матеріали обл. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 27 жовт. 2001 р.) / голов. ред. Ю. Л. Титаренко. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 148–153.

УДК 343

А. В. Бугаєць, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПОНЯТТЯ КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

У статті розкриваються поняття та сутність корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті.

Ключові слова: корислива насильницька злочинність, залізничний транспорт.

Злочини, що вчиняються на залізничному транспорті, — це не епізодичні кримінальні прояви, а, образно кажучи, «поле дива», де ці прояви мають систематичний, обумовлений специфікою залізничного транспорту характер і створюють не просту множинність злочинів певного виду. Множинність їх проявів і специфіка залізничного транспорту об'єктивно обумовлюють існування і відродження такого соціально-правового і кримінологічного явища, як «залізнична» злочинність.

Її різновидом та складовою частиною є низка корисливих насильницьких злочинів, які мають свою кримінологічну характеристику, детермінуючий комплекс, специфічні ознаки особи такого злочинця і, природно, адекватну систему запобігання.

Дослідження кримінологічної характеристики корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті попередньо передбачає з'ясування та визначення поняття цього різновиду проправних посягань.

До недавнього часу в кримінологічній науці корислива насильницька злочинність не вирізнялась як окремий різновид злочинності. Але питання виокремлення корисливих насильницьких злочинів порушувалось ще за радянських часів і здебільшого у контексті кримінологічної класифікації. Проте свого остаточного вирішення воно так і не знайшло у зв'язку з тим, що кримінологи тривалий час

дотримувалися кримінально-правової класифікації злочинів за родовим об'єктом посягання¹.

Отже, грабежі, розбої та вимагання належали до корисливих злочинів проти власності поряд із крадіжками та шахрайствами. При цьому корисливі злочини залежно від способу посягання поділялися на насильницькі та ненасильницькі. Такої позиції дотримувались Е. О. Алауханов², Ю. І. Ляпунов³, П. С. Матишевський⁴.

Поряд з цим значного поширення набула точка зору щодо включення грабежів, розбоїв, вимагань та подекуди і бандитизму до групи насильницьких злочинів на тій підставі, що це двооб'єктні злочини, в яких насильство є способом вчинення злочинів. Цю позицію відстоювали Л. Д. Гаухман⁵, М. І. Панов⁶, Р. Д. Шарапов⁷ та ін.

На думку А. Ф. Зелінського та В. В. Лунєєва, для повноти кримінологічної характеристики цю категорію злочинів слід одночасно розглядати як у структурі насильницьких (агресивних), так і корисливих злочинів, виділивши у підгрупу корисливо-насильницьких⁸.

Необхідно зазначити, що донедавна в наукових колах вищевказане антисоціальне явище розглядалось виключно через призму подвійної сутності, на зразок корисливо-насильницьких злочинів або насильницько-корисливої злочинності.

Ретельне, поглиблене наукове опрацювання проблеми існування корисливої насильницької злочинності як окремого виду проти-

¹ Головін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: Монографія. – Х.: Право, 2011. – С. 7–8.

² Алауханов Е. О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005. – С. 8.

³ Ляпунов Ю. И., Владимиров В. А. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 45.

⁴ Матишевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – Киев: Юринком Интер, 1996. – С. 21–22.

⁵ Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 23–24.

⁶ Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений: Учеб. пособие. – Харьков: Юрид. ин-т, 1986. – С. 9.

⁷ Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 29.

⁸ Зелинский А. Ф. Криминология: Учеб. пособие. – Харьков: Рубикон, 2000. – С. 173, 193; Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 461.

правних діянь проведено Б. М. Головкіним, який сформулював її визначення, дослідив феномен аналізованого явища, описав детермінацію та розробив концепцію заходів запобігання корисливій насильницькій злочинності¹.

Під корисливою насильницькою злочинністю, за визначенням Б. М. Головкіна, розуміється антисоціальне явище відносно масового протиправного збагачення шляхом вчинення корисливих злочинів, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування насильства². Ці злочини становлять підвищену суспільну небезпеку, оскільки заволодіння матеріальними цінностями здійснюється виключно через заподіяння або погрозу заподіяння шкоди тілесній недоторканності особи. Насильницький вплив на потерпілого є необхідною умовою реалізації корисливої мети посягання.

Що ж дає кримінологічній науці та практиці визначення поняття «корислива насильницька злочинність на залізничному транспорті»?

По-перше, воно дозволяє вирішити низку теоретичних питань стосовно взаємозв'язку та співвідношення корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті зі злочинністю на цьому виді транспорту або злочинністю взагалі.

По-друге, дає змогу спрямувати соціальну практику держави і спеціальних правоохоронних органів на транспорті у конкретне русло протидії цьому виду злочинних проявів із ефективним використанням їх можливостей у частині кримінологічного запобігання.

У науковій літературі існує обґрунтована думка про те, що злочинність — це комплекс достатньо різномірних явищ, генезис і форми суспільної зумовленості яких можуть мати суттєву специфіку³.

Як вірно зазначає В. В. Голіна, злочин — це завершальний акт передуючих йому об'єктивних та суб'єктивних обставин, які відображають виникнення мотивів, постановку цілей, вибір засобів чи прийомів вчинення злочину, прийняття рішення⁴.

¹ Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: Монографія. — Х.: Право, 2011.

² Там само. — С. 19.

³ Спиридонов Л. И. Проблема причинного комплекса преступности // Теоретические вопросы изучения причинного комплекса преступности. — М.: Акад. МВД СССР, 1981. — С. 35–50.

⁴ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): Навч. посіб. —Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. — С. 30.

Злочини, які вчинюються на залізничному транспорті, мають суттєво визначену специфіку, обумовлену об'єктивними особливостями залізничного транспорту, що детермінують вчинення протиправних посягань.

З огляду на це відповідь на поставлені питання необхідно шукати в дослідженні існування корисливої насильницької злочинності через призму специфіки функціонування залізничного транспорту.

Основним етапом у вирішенні кримінологічних завдань стосовно поняття корисливих насильницьких злочинів на залізничному транспорті є визначення його змісту, що доцільно здійснювати на перетині термінів «корислива насильницька злочинність» і «злочинність на залізничному транспорті».

На думку Б. М. Головкина, вихідною одиницею аналізу поняття «корислива насильницька злочинність» слід визнати філософську категорію «діяльність», яка поділяється на масову, колективну та індивідуальну. Корисливе цілепокладання поєднується з насильницьким ціледосяганням через діяльність й утворює специфічну модель кримінальної активності. Звідси, останнім визначено істотні ознаки корисливої насильницької злочинності, такі як: корисливе цілепокладання, насильницьке ціледосягання, зв'язок між ними, реалізований через діяльність¹.

Зазначені риси у цілому характеризують корисливу насильницьку злочинність, однак не повною мірою відповідають її існуванню в пасажирських поїздах, станціях, вокзалах тощо.

На наш погляд, розгляд саме категорії «діяльність» через призму її реалізації в залізничному «середовищі» розкриває сутність поняття корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті.

Корислива заінтересованість, яка через цілеспрямоване насильство реалізується в протиправній діяльності в місцях, що безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів на залізничному транспорті, дає змогу говорити про утворення окремого явища кримінологічної реальності: корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті, що має особливу систему ознак та властивостей.

Основною сутністю «залізничних» корисливих насильницьких злочинів є те, що реалізація відповідної корисливої мети здійсню-

¹ Головін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: Монографія. – Х.: Право, 2011. – С. 15, 18–19.

ється виключно через застосування або погрозу застосування насильства з обов'язковим пристосуванням до об'єктивних особливостей залізничного транспорту.

Тобто особливості діяльності комплексу організацій і підприємств залізничного транспорту накладають певний відбиток на всі корисливі насильницькі прояви, що мають місце на його об'єктах, значно полегшують їх вчинення та негативно впливають на їх розкриття.

Під корисливою насильницькою злочинністю на залізничному транспорті розуміється відносно масове негативне соціальне явище, що проявляється у вчиненні за визначений проміжок часу на об'єктах залізничного транспорту, які безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів, корисливих злочинів майнового характеру, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування фізичного насильства.

Загальними ознаками корисливої насильницької злочинності, як відомо, є корисливі мета та мотив, активна діяльність як спосіб реалізації злочинного наміру, виключно насильницький характер досягнення злочинного результату, форма вини у вигляді прямого умислу.

Однак, поширюючись на територію залізничного транспорту, різновид корисливої насильницької злочинності отримує додаткові, обумовлені специфікою його функціонування особливості.

Корислива насильницька злочинність на залізничному транспорті — це явище, що має майновий характер, позаяк предметом посягань є виключно майно громадян, які з різних підстав перебувають у місцях, що безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів.

На залізничному транспорті суб'єктивна вірогідність досягнення злочинного результату у вигляді протиправного збагачення значно вища, ніж поза «залізничною територією», у зв'язку із наявністю матеріальних цінностей у пасажирів.

Насильство або погроза його застосування завжди мотивоване його інструментальною доцільністю як обов'язкового способу забезпечення реалізації корисливої мети злочинного посягання в залежності від ступеня криміногенності конкретного об'єкта залізничного транспорту.

Вибір засобів та знарядь, часу вчинення злочину, а інколи і форма співучасті напряму обумовлюються конкретним місцем скоєння злочину на залізниці, що пов'язано із вчиненням злочину в обмеженому просторі тамбура вагона, необхідністю покинути поїзд, що почав рух, потребою відкриття різноманітних міжвагонних з'єднань, дверей купе тощо.

Динамічний характер функціонування залізничного транспорту призводить до того, що протидія грабеджам та розбоям здійснюється в специфічних ускладнених умовах, які відображають характер боротьби з цим видом злочинів. Вона відбувається в обстановці швидкого переміщення суб'єктів і предметів злочину при постійному дефіциті інформації і часу, витонченості способів скоєння злочинів.

Розкриття сутності поняття корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті дозволяє розрізнити цей вид «залізничної» злочинності за ступенем реалізації корисливого мотиву і корисливої мети злочину шляхом застосування фізичного насильства чи погрози його застосування.

При цьому злочини, в яких фізичне насильство реально застосовується для досягнення протиправного результату, за ступенем небезпеки для життя та здоров'я в момент заподіяння відповідно до судової практики можна поділити на такі, де застосоване насильство: 1) умисне для життя чи здоров'я в момент заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій: завдання удару, побоїв, незаконне позбавлення волі за умови, що вони не були небезпечними, не є небезпечними; 2) є небезпечним для життя і здоров'я особи (заподіяння легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження та т. ін.)¹.

Як відомо, указаний критерій є одним з основних при розмежуванні таких складів злочинів, як ч. 2 ст. 186 КК України та ч. 1 ст. 187 КК України.

¹ Про судову практику у справах проти власності: Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 10 від 06.11.2009 р. // Вісн. ВСУ. – 2009. – № 12.

Кожен об'єкт залізничного транспорту, завдяки якому забезпечується перевезення пасажирів і вантажів, має об'єктивні особливості, що виступають в якості детермінант вчинення протиправних посягань. Отже, за місцем, де вчинено корисливі насильницькі злочини, можна виокремити: 1) злочини, що вчинені в рухомому складі (пасажирські поїзди, електро- та дизель-поїзди тощо); 2) злочини, що мають місце на стаціонарних об'єктах залізничного транспорту, які безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів (вокзали, станції, перони, посадкові платформи і т. ін.).

Запропонована класифікація, на нашу думку, найбільш точно характеризує досліджуваний різновид злочинів як антисоціальне явище цілеспрямованого насильницького посягання, яке для полегшення досягнення корисливої мети пристосовується до специфіки різноманітних об'єктів залізничного транспорту та використовує її.

Предметом нашого дослідження з усього виду корисливої насильницької злочинності є грабежі та розбої (статті 186, 187 КК України) як найбільш суспільно небезпечні злочини. Ці злочини відповідно до статистичних відомостей посідають значне місце в структурі корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті.

Аналіз корисливої насильницької злочинності через призму специфіки функціонування залізничного транспорту дає змогу зробити висновок, що взаємозв'язок та співвідношення корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті зі злочинністю на залізничному транспорті та злочинністю взагалі ґрунтується на філософських категоріях «окремого», «особливого» та «загального». Відношення між ними мають діалектичний характер. Зміни в кількості, структурі та особливостях корисливих насильницьких злочинів на залізничному транспорті призводять до змін у характеристиці «залізничної» злочинності та, як наслідок, злочинності в масштабах держави.

Таким чином, і залізничний транспорт як об'єкт запобіжного впливу, і злочинність на ньому потребують поглибленого вивчення з метою окреслення основних напрямів її запобігання. Цей висновок особливо стосується корисливих насильницьких злочинів, крім-

нологічна характеристика яких з урахуванням специфіки залізничного транспорту на даний час ще недостатньо досліджена.

В статье раскрываются понятие и сущность корыстной насильственной преступности на железнодорожном транспорте.

Is this article a concept and essence of mercenary violent criminality on a railway transport are opened.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 5 від 27 січня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.

УДК 343.98

Є. Є. Демидова, аспірант кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

СУТНІСТЬ ДОПИТУ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

У статті розглянуто поняття та ознаки допиту судового експерта у кримінальному судочинстві, а також сутність і процесуальне значення його результатів. Проаналізовано різні підходи до визначення досліджуваного поняття у науковій літературі, а також відповідні норми чинного законодавства України та зарубіжних країн.

Ключові слова: допит, судовий експерт, висновок експертизи.

За своєю сутністю допит — це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі¹. Це процес обміну інформацією, процес взаємодії, взаємосприйняття учасників².

Згідно з чинним КПК України судовий експерт може бути допитаний з метою одержання роз'яснення або доповнення наданого ним висновку як під час досудового слідства (ст. 201), так і судового розгляду справи (ст. 311). Проблема допиту судового експерта у кримінальному судочинстві приділялася певна увага³, проте у біль-

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. — Х. : Харків юридичний, 2007. — С. 265.

² Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. / В. Ю. Шепітько. — Х. : Право, 2006. — С. 94.

³ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. — М. : Юрид. лит., 1969. — 120 с.; Богославська М. О. Допит експерта слідчим і в суді / М. О. Богославська, Н. І. Клименко // Криміналіст. вісн. — 2010. — № 1 (13). — С. 29–34; Великий Д. Процессуальное значение допроса эксперта / Д. Великий // Рос. юстиция. — 2000. — № 9. — С. 46–47; Лобан И. Е. Судебно-медицинская деятельность в уголовном судопроизводстве: правовые, организационные и методические аспекты / И. Е. Лобан, Г. И. Заславский, В. Л. Попов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 467 с.; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — 656 с.; Удалова Л. Допит експерта: проблеми законодавчого врегулювання / Л. Удалова // Право України. — 2003. — № 2. — С. 111–112; Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз / М. Г. Щербаковський. — Х. : Фактор, 2011. — 400 с.

шості випадків вони розглядалися у контексті проведення судової експертизи або оцінки її висновку, але системних досліджень не проводилося. Залишаються невирішеними питання щодо поняття допиту судового експерта, його ознак, підстав та порядку проведення, природи та процесуального значення отриманих результатів.

Процесуальний порядок проведення допиту судового експерта на досудовому слідстві передбачений главою XVIII КПК України, яка регламентує проведення судової експертизи. Це означає, що законодавець у процесі проведення судової експертизи включає і провадження допиту. У зв'язку з цим у наукових джерелах зустрічаються суперечливі погляди вчених на сутність допиту судового експерта. Деякі вчені розглядають такий допит як основну процесуальну форму використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві й вважають його самостійною слідчою (судовою) дією (І. Є. Лобан, Г. Й. Заславський, В. Л. Попов, М. І. Порубов, М. Г. Щербаковський, О. О. Бондаренко)¹. Інші — як доповнення або продовження експертного висновку, а його результати — складовою частиною цього висновку експертизи (М. П. Климчук, І. Л. Петрухін)².

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства допит судового експерта не є обов'язковою слідчою (судовою) дією, але він може бути проведений тільки після того, як усі дослідження завершені, висновок оформлений і наданий слідчому (суду). До надання висновку проведення допиту судового експерта

¹ Бондаренко О. О. Допит експерта у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 черв. 2002 р.). – Х. : Право: ХНДІ суд. експертиз ім. М. С. Бокаріуса, 2002. – Вип. 2. – С. 152; Лобан І. Е. Судебно-медическая деятельность в уголовном судопроизводстве: правовые, организационные и методические аспекты / И. Е. Лобан, Г. И. Заславский, В. Л. Попов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 55; Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. – Минск : Вышэйшая шк., 1973. – С. 236; Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз / М. Г. Щербаковський. – Х. : Фактор, 2011. – С. 236.

² Климчук М. П. Участь спеціаліста та експерта в розслідуванні злочинів про порушення правил безпеки дорожнього руху / М. П. Климчук // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юридична. – 2008. – Вип. 2. – С. 194; Петрухін І. Л. Експертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Юрид. лит., 1964. – С. 47; Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Н. И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – С. 143.

неможливе, оскільки відсутній предмет допиту¹. Неприпустимо допитувати як експерта іншу обізнану особу, якщо вона не надавала висновку, з приводу якого ведеться допит. Така обізнана особа може надавати суду та сторонам допомогу як спеціаліст². Тобто допиту підлягає лише той судовий експерт (або експерти), який безпосередньо проводив відповідне дослідження та надав висновок. Проведення допиту та провадження судової експертизи мають різні форми, але вони об'єднані досягненням спільної мети — надання слідчому (суду) та іншим учасникам кримінального процесу повних, об'єктивних й обґрунтованих відповідей на питання, що становлять предмет експертного дослідження. Якщо висновок судової експертизи дозволяє отримати конкретний результат застосування спеціальних знань обізнаною особою, то його допит надає можливість повною мірою зрозуміти його, оцінити й спрямувати на максимально ефективне використання для встановлення об'єктивної істини у справі. Тобто розгляд допиту судового експерта самостійно є не логічним, оскільки без попередньо проведеної експертизи він втрачає сенс у своєму провадженні. Отже, такий допит не тільки залежить, а й обумовлюється проведенням певної судової експертизи, тому його слід розглядати як доповнення до висновку судового експерта.

У криміналістичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «допит судового експерта». О. О. Бондаренко вважає, що допит судового експерта є самостійною слідчою дією, яка спрямована на роз'яснення та доповнення висновку і є одним із засобів його перевірки та оцінки³. М. І. Порубов визначає такий допит як самостійну слідчу дію, спрямовану на роз'яснення або доповнення висновку, один із способів його перевірки й оцінки⁴. Є. Г. Ковален-

¹ Щербаковський М. Г. Призначення та проведення судових експертиз / М. Г. Щербаковський. – Х. : Фактор, 2011. – С. 237.

² Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики : монографія / М. Й. Вільгушинський. – Х. : Право, 2010. – С. 142; Зайцева Е. А. Правовой институт судебной экспертизы в современных условиях / Е. А. Зайцева. – Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2003. – С. 176.

³ Бондаренко О. О. Допит експерта у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 черв. 2002 р.). – Х. : Право : ХНДІ суд. експертиз ім. М. С. Бокаріуса, 2002. – Вип. 2. – С. 152.

⁴ Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. – Минск : Вышэйшая шк., 1973. – С. 236.

ко — як один із способів оцінки достовірності висновку судового експерта¹. Тобто більшість учених для визначення поняття «допит судового експерта» виходять не із сутності, а з мети, на досягнення якої спрямоване проведення цієї процесуальної дії, — отримання роз'яснень або доповнень наданого висновку експертного дослідження. У юридичній літературі акцентувалася увага на недоліках такого визначення². В. Ю. Шепітько зазначає, що загальним недоліком розглядуваного підходу є його спрощеність, оскільки допит — це не пасивне отримання відомостей, а активна діяльність осіб, що беруть у ньому участь. Крім того, отримання об'єктивної інформації від допитуваного — це мета, але не сутність допиту³.

Т. В. Авер'янова та В. Ф. Статкус розглядають проведення допиту судового експерта як надану йому можливість роз'яснити окремі фрагменти його дослідження; уточнити, роз'яснити, розтлумачити свої висновки; обґрунтувати правомірність і доцільність застосування ним тих методів, методик і технічних засобів, які він використовував у дослідженні, за необхідності доповнити свій висновок⁴. Зазначене визначення є більш змістовним, проте акцентує увагу на тому, що таке роз'яснення необхідне самому експерту, а не слідчому (суду), що суперечить меті проведення такого допиту. Судовий експерт надає розгорнутий висновок⁵, і отримання роз'яснень або доповнень необхідне в першу чергу слідчому або суду, а не експерту. Л. Ю. Ароцкер формулює поняття такого допиту як завершальний етап провадження експертизи, який дозволяє суду та іншим учасникам процесу усунути всі сумніви, що виникли у зв'язку з проведенням експертизи, отримати необхідні роз'яснення

¹ Коваленко Є. Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування : монографія / Є. Г. Коваленко. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — С. 371.

² Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики : монографія / М. Й. Вільгушинський. — Х. : Право, 2010. — С. 142; Зайцева Е. А. Правовой институт судебной экспертизы в современных условиях / Е. А. Зайцева. — Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2003. — С. 67.

³ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. — Х. : Харків юридичний, 2007. — С. 267.

⁴ Практическое руководство по производству судебных экспертиз для экспертов и специалистов : науч.-практ. пособие / под ред. Т. В. Аверьяновой, В. Ф. Статкуса. — М. : Юрайт, 2011. — С. 672–673.

⁵ Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. / В. Ю. Шепітько. — Х. : Право, 2006. — С. 97.

і доповнення висновку експерта¹. Крім того, допит судового експерта, на думку науковця, це один з ефективних засобів перевірки наукової обґрунтованості, умотивованості експертного висновку². Убачається спірним погляд ученого на використання допиту судового експерта з метою усунення сумнівів щодо його висновку, оскільки у такому разі доцільним є проведення повторної експертизи, а не допиту. М. О. Громов і Є. Ю. Попова вважають, що допит експерта — це слідча дія, яка проводиться після отримання його висновку в порядку, передбаченому законом, з метою роз'яснення, уточнення або доповнення наданого ним висновку³. Крім того, науковці обмежують такий допит отриманням від судового експерта тільки усних відомостей⁴. Проте вважаємо за доцільне надавати можливість судовому експерту самостійно викласти у протоколі допиту відповіді на питання слідчого, особливо якщо вони потребують дослівних формулювань, які у більшості випадків містять спеціальні терміни і специфічні висловлювання⁵, а також формули або креслення тощо.

Висновок судової експертизи є результатом використання спеціальних знань. У зв'язку з цим у слідчого, суду та інших учасників судового розгляду, які не володіють такими спеціальними знаннями, може виникнути необхідність в отриманні роз'яснень або доповнень висновку, до якого прийшов судовий експерт, роз'яснення значення спеціальних термінів і формулювань, змісту методик дослідження, пояснень розбіжностей між заключною та дослідницькою частинами висновку. Також якщо члени комісії судових експертів дійшли різних висновків, під час допиту з'ясовуються причини таких розбіжностей⁶. Крім того, під час оцінки висновку слідчим або судом можуть бути виявлені експертні помилки. У зв'язку з цим

¹ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. — М. : Юрид. лит., 1969. — С. 106.

² Там само. — С. 107.

³ Громов Н. Показания эксперта как источник доказательств / Н. Громов, Е. Попова // Уголов. право. — 2003. — № 3. — С. 81.

⁴ Там само. — С. 80.

⁵ Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. — Минск : Вышэйшая шк., 1973. — С. 239.

⁶ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — С. 290.

Т. В. Авер'янова та В. Ф. Статкус вважають, що ці помилки в деяких випадках можуть бути «нейтралізовані» шляхом допиту цих осіб¹. З таким поглядом важко погодитись. Експертна помилка — це судження судового експерта або його дії, що не відповідають об'єктивній дійсності, а тому і не приводять до мети експертного дослідження. Вона є результатом добросовісної омані². Завдяки проведенню допиту можна виявити наявність такої помилки у висновку судового експерта, однак не усунути її. У разі виявлення наявності помилки у висновку судової експертизи має призначатися повторна судова експертиза, а не проводиться допит судового експерта, оскільки у такому випадку проведення допиту судового експерта є заміною проведення судової експертизи, що є неприпустимим.

Здебільшого у наукових джерелах зазначається, що результатом проведення допиту судового експерта є його показання, які являють собою відомості, повідомлені ним на допиті, проведеному після отримання його висновку, з метою роз'яснення або уточнення даного експертного висновку³. О. Р. Россинська та О. І. Галяшина визначають, що показання судового експерта представляють собою дані, повідомлені ним на допиті, проведеному після отримання його висновку, з метою роз'яснення або уточнення цього експертного висновку, та вважають, що показання судового експерта є продовженням висновку і тому мають доказове значення⁴. Слід зазначити, що на відміну від показань свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого, які передбачені главою «Докази» КПК, показання експерта там відсутні. Необхідно також звернути увагу, що і ст. 65 КПК України окремо не передбачає такого джерела доказів, як показання експерта.

¹ Практическое руководство по производству судебных экспертиз для экспертов и специалистов : науч.-практ. пособие / под ред. Т. В. Аверьяновой, В. Ф. Статкуса. — М. : Юрайт, 2011. — С. 385.

² Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — 2-е изд. доп. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — С. 157.

³ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — С. 292.

⁴ Россинская Е. Р. Настольная книга судьи. Судебная экспертиза / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина. — М. : Проспект, 2010. — С. 201.

Термін «показання» означає усний або письмовий виклад обставин якої-небудь справи¹, його застосування до інформації, яка отримується в результаті проведення допиту судового експерта, не відповідає сутності цієї процесуальної дії. Експерт, свідок, потерпілий дають різні за якістю та обсягом показання². Показання свідка являють собою інформацію, яку він сприймав завдяки тому, що спостерігав за подією злочину. Свідок створений самим випадком, збігом обставин, і та інформація, яку він має у своєму розпорядженні і надає слідчому, відома йому ще до виклику на допит. Свідок не може бути замінений і не підлягає відводу. Судовий експерт залучається до судочинства у зв'язку з володінням ним спеціальними знаннями, необхідними для провадження експертизи. На відміну від свідка, він не має жодних відомостей щодо справи до призначення його судовим експертом і встановлює обставини, що мають доказове значення, завдяки своїм спеціальним знанням³. Його допит надає можливість краще зрозуміти висновок експертизи, отримати необхідні пояснення й доповнення. При цьому судовий експерт не дублює викладену у висновку інформацію, а уточнює її. Тому сутність допиту судового експерта виражається не в отриманні показань та одержанні відповідного доказу, що є властивим для допиту інших осіб, а в уточненні фактичних даних, які вже встановлені висновком судової експертизи. Тому, на нашу думку, під час проведення допиту судовий експерт надає не показання, а пояснення.

У наукових джерелах неодноразово поставало питання щодо сутності отриманих роз'яснень і доповнень. Н. Я. Калашнікова та П. П. Щоголов вважають, що відповіді судового експерта на питання під час його допиту слід розглядати у формі додаткового висновку⁴.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1024.

² Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання : монографія / М. В. Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – С. 65.

³ Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. – Минск : Вышэйшая шк., 1973. – С. 239.

⁴ Калашникова Н. Я. Гарантии прав свидетеля, эксперта, переводчика и понятого в советском уголовном процессе / Н. Я. Калашникова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – С. 17; Щоголов П. П. Вопросы судебно-медицинской экспертизы в уголовно-процессуальном законодательстве / П. П. Щоголов // Правоведение. – 1961. – № 4. – С. 137.

Такий погляд відповідає юридичній природі змісту одержаних даних, але не її формі. Оскільки висновок — це результат проведення експертного дослідження, тому він не може бути результатом проведення допиту. Крім того, якщо під час допиту виникне необхідність у проведенні додаткових досліджень, то у такому випадку має призначатися додаткова експертиза. Вважаємо, що ці дані слід розглядати як додаток до висновку судової експертизи. Така форма отриманих результатів відповідає і змісту одержаної інформації, і її сутності та значенню. Крім того, окремо результат такого допиту не можна віднести до джерел доказів, але в сукупності з висновком експертного дослідження він набуває такого статусу.

Одним із шляхів удосконалення чинного законодавства є звернення до зарубіжних аналогів¹. КПК Німеччини (*Strafprozessordnung*)² розрізняє надання висновку експертом в усній формі та проведення його допиту, проте законодавчого розмежування цих дій не надає. Так, на досудовому слідстві від розпорядження судді залежить, у якій формі експерт повинен надавати висновок — в усній чи письмовій (§ 82). Допит обізнаних осіб проводиться у разі, якщо для доказування фактів, що мали місце, або стану особи необхідні спеціальні знання. Такі особи в законі отримали назву «обізнані свідки» (§ 85). Тобто законодавець не тільки не пов'язує проведення допиту експерта та провадження експертизи, але й не визначає предмет допиту, обмеживши його лише належністю до справи. Крім того, сторони процесу можуть подавати клопотання щодо проведення допиту експертів, проте суд може його відхилити на підставі того, що судді володіють спеціальними знаннями, необхідними для вирішення справи (§ 244). До повноваження судді належить і призначення «нової» експертизи, підставою для якої є неповнота або неясність висновку. Відповідно до § 251 допит експерта може бути замінений оголошенням протоколу його допиту. Як джерело доказів розглядаються висновок експерта (у т. ч. усний), а також показання

¹ Капустіна М. В. Процесуальна регламентація фіксації доказової інформації в Україні та інших державах: порівняльне дослідження / М. В. Капустіна // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х. : Право : ХНДІ суд. експертиз ім. М. С. Бокаріуса : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. — Вип. 9. — С. 108.

² *Strafprozessordnung*. In der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/aktuell.html>.

обізнаних свідків. Таким чином, у кримінальному процесі Німеччини експерт — не лише засіб доказування, а й помічник судді. Експерт стоїть в одному ряду з правоохоронними органами, несе відповідальність за розслідування і вирішення справи¹.

Згідно зі ст. 156 КПК Франції² експертиза може бути призначена у випадку, коли виникає питання «технічного характеру». У разі необхідності отримання роз'яснень експерта щодо проведеного ним дослідження передбачується можливість провадження його допиту (ст. 168). Предмет такого допиту визначений законом: експерту можуть бути задані питання лише у межах виконаного ним завдання. Що стосується процесуального значення результатів проведення допиту, то слід зазначити, що КПК Франції не містить вичерпного переліку доказів, які підлягають використанню у процесі доказування³. У зв'язку з тим, що законодавством дозволено використання будь-якого доказу незалежно від того, названий він у законі чи ні, то показання експерта також визнається доказом.

Експерт у кримінальному процесі Англії і США в судовому розгляді виступає в якості свідка, який має право висловлювати свою думку щодо обставин справи на основі своїх знань і досвіду. Основне його завдання виявляється у тому, що він робить висновки для присяжних або надає достатню інформацію для оцінки фактів. Таке розуміння призначення експерта важливо для українського кримінального процесу при визначенні ролі спеціаліста⁴. Показання експерта розглядаються як показання свідка. Вони отримуються для надання достатньої інформації для оцінки фактів у питаннях, що потребують спеціальних знань чи навичок. Їх показання допускаються в тих випадках, якщо «наукові, технічні або інші спеціальні відомості допоможуть присяжному зрозуміти представлені докази або надати оцінку щодо питань справи, які оскаржуються»⁵.

¹ Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – С. 104.

² Code de procédure pénale. Version consolidée au 1 février 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071154>.

³ Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / А. В. Молдован. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – С. 106.

⁴ Лоскутова Т. А. Свидетель и его показания в уголовном процессе Англии и США : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. А. Лоскутова. – М., 2005. – С. 10–11.

⁵ Там само. – С. 20.

Чинний КПК Польщі¹ надає право органу, що здійснює провадження, отримати висновок експерта в усній або письмовій формі (§ 1. Art. 200). Після цього у разі необхідності експерт може бути також і допитаний. Причому особи, які надавали висновок, допитуються як експерти, а особи, які брали участь у проведенні дослідження, — як свідки (§ 3. Art. 200). Слід зазначити, що такий допит розглядається як засіб оцінки та контролю висновку експертизи і самостійного статусу джерела доказу не має².

Отже, кримінально-процесуальне законодавство зарубіжних країн не завжди пов'язує допит судового експерта і проведення експертизи. Він може бути допитаний не тільки з приводу наданого висновку, а й будь-яких інших питань, які йому відомі у зв'язку з наявністю у нього спеціальних знань (Німеччина, Англія, США). Ураховуючи відповідні норми чинного КПК України, на наш погляд, такий підхід не відповідає процесуальному становищу цієї особи, а також меті провадження її допиту. У такому разі допиту підлягає спеціаліст, а не експерт.

Останнім часом ставиться під сумнів необхідність існування допиту судового експерта у кримінальному судочинстві. Деякі вчені підтримують пропозицію про виключення допиту експерта із практики досудового й судового слідства та заміну його призначенням додаткових та повторних експертиз. Цей висновок мотивується тим, що реальна необхідність роз'яснень і доповнень висновку судового експерта виникає тоді, коли експертиза визнається недостатньо ясною та повною, а це є підставою проведення додаткової чи повторної експертизи. У такий спосіб, на їх думку, повністю усуваються всі умови для допиту судового експерта³. Прихильники протилежної точки зору обґрунтовують важливість цієї процесуаль-

¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego [Електронний ресурс] // Dziennik Ustaw. – 1997. – Nr. 89. – Poz. 555. – Режим доступу: <http://www.lex.pl/akt-prawny/-/akt/dz-u-97-89-555-u>.

² Jan Kudrelek. Choroba psychiczna jako przyczyna zawieszenia postępowania karnego / Jan Kudrelek // Prokuratura i Prawo. – 2004. – № 11–12. – С. 169.

³ Моїсєєв О. М. Результативність допиту експерта / О. М. Моїсєєв // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х. : Право, 2009. – С. 295–296.

ної дії при розслідуванні злочинів і підтримують удосконалення її законодавчої регламентації¹.

Допит судового експерта й призначення додаткової експертизи мають схожі підстави для їх проведення — недостатня ясність або неповнота висновку. Неповнота висновку може полягати, наприклад, у тому, що досліджено не всі надані експертіві об'єкти або при складанні висновків ураховувалися не всі отримані результати, або в тому, що висновок не містить вичерпних відповідей на порушені перед ним питання, при цьому самі висновки сумнівів не викликають. Неясним вважається висновок, який не досить чітко викладений або має невизначений, неконкретний характер. Однак співпадіння підстав і завдань зазначених слідчих дій не означає збігу і їх предметів з урахуванням різних методів, якими вирішуються їх завдання². На відміну від додаткової експертизи, допит судового експерта проводиться тільки в тому разі, якщо для роз'яснення або доповнення раніше наданого висновку не потрібно проводити нові дослідження. Крім того, додаткова експертиза призначається, коли з'ясується, що усунути неповноту або неясність висновку шляхом допиту експерта неможливо³. Це слугує раціональному використанню процесуальних ресурсів.

При проведенні певних судових експертиз існує можливість повного або часткового знищення об'єкта дослідження, унаслідок чого проведення додаткової чи повторної експертизи стає неможливим. У цьому випадку з'ясування обставин справи можливо лише під час проведення допиту експерта, який безпосередньо проводив цю експертизу. Виключення допиту судового експерта із практики досудового й судового слідства може призвести до втрати частини доказової бази, що позбавить можливості слідчого і суду повно й всебічно оцінити доказ у вигляді висновку експерта, що, у свою чергу,

¹ Богославська М. О. Допит експерта слідчим і в суді / М. О. Богославська, Н. І. Клименко // Криміналіст. вісн. – 2010. – № 1 (13). – С. 29–34; Великий Д. Процесуальное значение допроса эксперта / Д. Великий // Рос. юстиция. – 2000. – № 9. – С. 47; Удалова Л. Допит експерта: проблеми законодавчого врегулювання / Л. Удалова // Право України. – 2003. – № 2. – С. 112.

² Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблочкий. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – С. 78.

³ Пункт 10 ч. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.97 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах».

може призвести до прийняття слідчим невірною рішення, а судом постановлення необ'єктивного вироку. Такий захід також можна визнати обмеженням вибору слідчого у збиранні та оцінці доказів.

Допит судового експерта як різновид допиту має певні особливості. Проведений нами аналіз дозволяє виділити найбільш суттєві його ознаки: 1) такий допит є процесуальною формою використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному судочинстві; 2) може бути проведений як на досудовому слідстві, так і в суді; 3) не є обов'язковою слідчою (судовою) дією; 4) відбувається лише після проведення судової експертизи та отримання висновку; 5) метою є роз'яснення або доповнення наданого висновку експертизи; 6) предмет допиту обмежено предметом проведеної судової експертизи; 7) проводиться у випадках, коли немає необхідності у проведенні додаткових досліджень; 8) результатом є отримання пояснень, зміст яких слід розглядати у формі додатка до судової експертизи.

Отже, допит судового експерта — це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами процес спілкування слідчого (суду) та судового експерта після надання ним висновку експертного дослідження з метою роз'яснення або доповнення фактичних даних, які встановлені допитуваним, у межах предмета проведеного ним дослідження, у результаті чого одержуються пояснення у формі додатка до висновку судової експертизи.

В статье рассмотрены понятие и признаки допроса судебного эксперта в уголовном судопроизводстве, а также сущность и процессуальное значение его результатов. Проанализированы различные подходы к определению исследуемого понятия в научной литературе, а также соответствующие нормы действующего законодательства Украины и зарубежных стран.

A concept and signs of interrogation of judicial expert in a criminal trial, and also essence and judicial value of its results are considered in the article. The different going near determination of the investigated concept in scientific literature and also corresponding norms of current legislation of Ukraine and foreign countries is analysed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 4 від 7 лютого 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шепітько.

УДК 343.985

О. О. Хань, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПРИНЦИПИ ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГРАМУВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Визначено коло принципів планування та програмування провадження окремих слідчих дій, їх місце у системі принципів науки криміналістики та значення для досудового розслідування.

Ключові слова: *принципи криміналістики, слідчі дії, планування та програмування.*

Процес пізнання закономірностей виникнення, розвитку, функціонування певного явища має відбуватися на основі сформульованих принципів, адже вони мають методологічне навантаження, сприяють поглибленому вивченню предмета дослідження. Принципи також є засобом організації знань про досліджуване явище та зумовлюють обрання напрямів здійснення пізнавальної діяльності.

Активізація наукових розробок стосовно принципів планування та програмування провадження слідчих дій зумовлена передусім недостатньою дослідженістю цієї проблеми у криміналістичній доктрині, потребами у розробці системи цього різновиду принципів як підґрунтя для вдосконалення організації проведення окремих слідчих дій.

Саме поняття принципу розглядається досить широко. У філософському розумінні принцип є теоретичним узагальненням найбільш типового, що констатує та відбиває закономірність, покладену в основу пізнання взагалі або ж в основу якої-небудь галузі знань¹. Також можна зустріти пояснення принципу як узагалі будь-якої основи, з якої необхідно виходити та якою необхідно керуватись

¹ Див.: Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 6.

у діяльності¹. Сучасний тлумачний словник української мови містить етимологічне визначення категорії «принцип» як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось². Аналіз наведених філософських поглядів на сутність поняття принципу та його визначення у сучасних тлумачних словниках дає підставу для виокремлення двох підходів до його розуміння: 1) принцип як наукова категорія, що відображає основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки; 2) принцип як основне правило, яким необхідно керуватись у діяльності³.

Визначення категорії «принцип» у рамках науки криміналістики вперше було сформульовано О. Я. Гінзбургом у 1974 році. Автор зазначив, що принципи криміналістики — це вихідні та визначальні положення, у яких відображаються суттєві сторони пізнавальної та практичної діяльності у сфері забезпечення кримінального судочинства науковими прийомами і засобами розкриття й запобігання злочинів. Принципи науки криміналістики являють собою важливий елемент її загальної теорії та утворюють власну систему, елементи якої, з одного боку, є відносно самостійними, а з другого — взаємопов'язаними. За обсягом знань, що охоплюються, їх класифікують на: 1) загальні принципи криміналістики, які являють собою систему основних висновків пізнавальної діяльності, загальних для всіх наук або для їх певної групи й інтерпретованих у криміналістиці; 2) окремі принципи криміналістики, під якими розуміють систему основних висновків пізнавальної діяльності, які відбивають сукупність знань про зміст і структуру криміналістики та зумовлені ними криміналістичні рекомендації; 3) спеціальні принципи криміналістики, які стосуються тільки однієї окремої теорії науки

¹ Див.: Гинзбург А. Я. Принципы советской криминалистики / А. Я. Гинзбург. — Караганда : Караганд. высш. шк. МВД СССР, 1974. — С. 10.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 1125.

³ Див.: Комягина Ю. С. Общие принципы криминалистической оптимизации следственных действий / Ю. С. Комягина // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 50.

криміналістики чи її окремих проблем¹. Поділяючи таку точку зору, слід зазначити, що кожна окрема теорія науки криміналістики ґрунтується на відповідних принципах, які формуються в рамках цілісної системи принципів науки криміналістики у власну підсистему. Тому принципи планування та програмування окремих слідчих дій слід вважати елементами системи спеціальних принципів науки криміналістики, що утворюють власну підсистему.

Розглядаючи підходи до формування принципів науки криміналістики, необхідно зазначити, що переважна більшість досліджень була присвячена виокремленню принципів планування розслідування, чого не можна стверджувати стосовно розробки принципів планування окремих слідчих дій. Уперше принципи планування розслідування були сформульовані С. О. Голунським у працях 1936–1938 років². З часом погляди на систему принципів планування змінювались, ішов активний процес наукового пошуку в цій царині знань. Але й на сьогодні навколо зазначеної проблеми серед учених-криміналістів точиться жвава дискусія. Причому погляди різняться не тільки між представниками вітчизняної та російської криміналістичних шкіл, а й у рамках цих шкіл. Так, російський криміналіст І. Ф. Пантелєєв виділяє такі принципи планування розслідування, як: індивідуальність, динамічність, реальність, конкретність, ситуаційність³. Погоджуючись у цілому із системою принципів у такому вигляді, Л. Я. Драпкін виділив замість принципу ситуаційності принцип системності⁴. Інші російські вчені-криміналісти виокремлюють тільки принципи індивідуальності, динамічності та реальності⁵. М. П. Яблоков поряд із принципами індивідуальності, динамічності та реальності вказує на наявність принципу гіпотетичності⁶.

¹ Гинзбург А. Я. Принципы советской криминалистики / А. Я. Гинзбург. – Караганда : Караганд. высш. шк. МВД СССР, 1974.

² Голунский С. А. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений : учеб. пособие / С. А. Голунский; под ред. А. Я. Вышинского. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – С. 335–337.

³ Див.: Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1995. – С. 103–105.

⁴ Див.: Криминалистика / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М. : Высш. шк., 2000. – С. 238–239.

⁵ Див.: Криминалистика : учеб. для вузов / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Изд. группа НОРМА – ИНФРА · М, 2001. – С. 476.

⁶ Яблоков Н. П. Криминалистика : крат. учеб. курс / Н. П. Яблоков. – М. : Изд. группа НОРМА – ИНФРА - М, 2002. – С. 58–59.

Погляди на цю проблематику у вітчизняній криміналістичній доктрині також різняться. Зокрема, до принципів планування розслідування прийнято відносити: точне, неухильне дотримання законності при розслідуванні злочинів; обґрунтованість плану розслідування; індивідуальність планування, недопустимість схематичності, шаблону; динамічність планування¹. Подібну до цієї систему принципів планування розслідування запропонували В. С. Кузьмичов та Г. І. Прокопенко, однак замість принципу обґрунтованості ними було запропоновано принцип конкретності².

Ураховуючи сформовані в криміналістиці підходи до побудови системи принципів, а також наявність існування співвідношення принципів планування розслідування і принципів планування провадження окремих слідчих дій як загального і окремого, тобто принципи планування слідчих дій, створюючи власну підсистему, входять до системи принципів планування розслідування в цілому, вважаємо за доцільне до системи принципів планування провадження окремих слідчих дій включити такі:

1) індивідуальність — кожна слідча дія за чинним кримінально-процесуальним законодавством відрізняється за процедурою свого провадження, більш того, кожний окремий допит, кожна окрема очна ставка, кожне окреме відтворення обстановки та обставин події і т. д. відрізняються за ситуацією слідчої дії і, як наслідок, за системою тактичних прийомів, спрямованих на управління нею. Усе це зумовлює потребу в індивідуалізації процедури планування, обранні диференційованих технологій і форм його реалізації. Нехтування принципом індивідуалізації планування призводить до шаблонності мислення та дій, що негативно позначається на якості провадження окремих слідчих дій;

2) динамічність — планування слідчої дії має бути не статичним, а, навпаки, гнучким, рухомим, з можливістю подальшого коригування слідчим насамперед щодо вірогідності зміни ситуації слідчої дії;

3) обґрунтованість — планування провадження окремих слідчих дій як відповідна розумова діяльність має здійснюватися ви-

¹ Див.: Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 1998. – С. 28.

² Див.: Криміналістика : навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсеєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 31.

ключно на інформації, що є у розпорядженні слідчого. Тому чим більше інформації є у розпорядженні слідчого, тим обґрунтованішою є розумова діяльність з планування;

4) ситуаційна зумовленість — умови, обстановка, у яких здійснюється провадження слідчих дій, впливають на формування завдань й обрання оптимальної системи тактичних прийомів щодо їх розв'язання¹;

5) детермінованість — планування провадження окремої слідчої дії має здійснюватися у відповідності до реалізації планування розслідування в цілому. Тобто завдання, які слідчий ставить перед собою при провадженні окремої слідчої дії, мають відповідати загальним завданням розслідування конкретного злочину. А розв'язання цих завдань у рамках кожної окремої слідчої дії забезпечують досягнення загальної мети розслідування;

6) науковість — планування провадження окремої слідчої дії має відбуватися на підставі розроблених наукою й запропонованих на практиці концептуальних положень, що відображають сучасний стан наукових розробок у цій царині знань;

7) законність — при формулюванні конкретних завдань провадження окремої слідчої дії слідчий повинен виходити із загальних завдань кримінального судочинства, регламентованих кримінально-процесуальним законодавством (ст. 2 КПК України). А порядок провадження дій, що здійснюються слідчим для розв'язання цих завдань, має базуватися на чинному кримінально-процесуальному законодавстві.

Щодо принципів програмування провадження окремих слідчих дій, то слід зазначити, що у криміналістичній літературі ця проблема на сьогодні практично не розглядалася. Відомі пропозиції стосовно принципів програмування розслідування в цілому².

¹ Див.: Ковтуненко Л. П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. П. Ковтуненко. – Х., 2008.

² Див.: Густов Г. А. Проблемы программирования расследования преступлений / Г. А. Густов // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. сб. науч. тр. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 1989. – С. 18; Юмашев М. С. Программирование расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. С. Юмашев. – М., 1990. – С. 11.

У криміналістичній літературі Н. Б. Водяною були запропоновані принципи програмування слідчої діяльності, до яких вона віднесла такі: рекомендаційний характер; науковість, законність та етичність; наочність; указівка на можливість при розслідуванні атипових випадків; гнучкість та багатоваріантність; ефективність та результативність¹. Стосовно таких принципів, як рекомендаційний характер, законність та науковість, то слід зазначити, що всі криміналістичні рекомендації, у тому числі й ті, що стосуються програмування, мають рекомендаційний характер і мають бути науково обґрунтованими та не суперечити нормам чинного законодавства, тобто це загальні вимоги, які стосуються всіх без винятку рекомендацій криміналістики. Окремі науковці серед принципів програмування виокремлюють ефективність та результативність, а розкриваючи їх зміст, вказують на те, що програма має полегшувати процес розкриття й розслідування злочинів, забезпечувати значну економію часу та зусиль слідчого, сприяти йому у складанні плану і досягненні кінцевого результату². Як видається, ефективність та результативність скоріше вказують на мету, завдання програмування, аніж на основні підходи до його впровадження в судово-слідчу діяльність.

На нашу думку, як принципи програмування проведення слідчих дій можна запропонувати такі:

1) формалізованість — програми провадження окремих слідчих дій являють собою формалізовану форму відображення криміналістичних знань, що поєднує у собі алгоритми та правила рекомендаційного характеру. Алгоритми в даному разі розглядаються як сукупність послідовних дій (операцій), які мають виконуватися у завданому порядку та рекомендовані слідчому для розв'язання завдань певного типу. Правила рекомендаційного характеру орієнтують слідчого на з'ясування ситуації, вибору засобів вирішення завдань слідчої дії³;

¹ Водянова Н. Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности : монография / Н. Б. Водянова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 39–41.

² Там само. – С. 41.

³ Див.: Журавель В. А. Формалізація розслідування: теоретичні основи і практичні можливості / В. А. Журавель // Правн. часоп. Донец. ун-ту. – 2010. – Вип. 1 (23). – С. 100–107.

2) ситуаційна зумовленість — розробка і реалізація програм провадження окремих слідчих дій має здійснюватись у відповідності до системи типових ситуацій, що виникають при провадженні тих чи інших слідчих дій. Ці ситуації слід розглядати як відповідні пункти для створення програм дій слідчого, спрямованих на управління такими ситуаціями та вирішення завдань провадження слідчої дії. Ситуаційний підхід зайвий раз пересвідчує, що програма не може мати універсального характеру, тобто бути придатною до застосування та дієвою в усіх можливих випадках;

3) багатоваріантність — у програмі провадження слідчої дії має бути передбачено декілька моделей дій слідчого відповідно до типових ситуацій слідчої дії. Це дозволить їй користувачеві обрати таку з них, яка є найбільш продуктивною, виходячи із ситуації, що склалася, і придатною для здійснення подальшого планування слідчої дії;

4) обґрунтованість — створення програм провадження окремих слідчих дій має здійснюватися на базі передових досягнень криміналістики та інших наук, положення й рекомендації яких застосовуються в практиці боротьби зі злочинністю;

5) оптимальність — програми провадження окремих слідчих дій мають відтворювати оптимальну послідовність дій слідчого, дотримання яких є запорукою успішного проведення розслідування, отримання максимально позитивного результату, якісного збирання доказів;

6) адаптованість — розроблені у криміналістиці програми провадження окремих слідчих дій мають бути доступними для сприйняття і застосування слідчим. Саме такого роду програми можуть успішно використовуватися слідчим у конкретних умовах планування провадження слідчих дій.

Отже, розроблення і дотримання принципів планування та програмування провадження окремих слідчих дій є запорукою підвищення ефективності слідчої діяльності та якості досудового розслідування.

Определены круг принципов планирования и программирования производства отдельных следственных действий, их место в системе принципов науки криминалистики и значение для досудебного расследования.

Planning and programming of investigation activities principles, their place in the system of the forensic science principles and value are considered.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 1 від 18 січня 2012 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

РЕЦЕНЗІЇ

ВІДЗИВ

**офіційного опонента на дисертацію О. М. Броневицької
«Відповідність кримінального законодавства України чинним
міжнародним договорам», подану на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 — криміналь-
не право та кримінологія; кримінально-виконавче право**

Актуальність теми, обраної для дисертаційного дослідження, безсумнівна. У сучасному міжнародному співтоваристві спостерігається тенденція до зближення інтересів держав та розвитку міжнародних зв'язків між ними. Відповідно набуває нового значення загальносвітовий правопорядок, який має забезпечувати безпеку держав та їх співпрацю на основі норм міжнародного права та відповідних їм національних правових систем. Реалізація цієї умови зобов'язує державу до того, щоб галузеве законодавство також було приведено у відповідність з міжнародними нормами у межах, необхідних для потреб України.

Наукове дослідження присвячене аналізу відповідності законодавства України про кримінальну відповідальність, а разом із тим також виявленню невідповідностей певних його положень міжнародним договорам та виробленню рекомендацій щодо подолання останніх. Безсумнівно, такий підхід до вирішення поставлених у дисертації завдань має соціально-політичну обґрунтованість та є актуальним для подальшого вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність. Окрім того, вироблення певних підходів щодо подолання невідповідностей такого плану має значення для запобігання правотворчим та правозастосовним помилкам, сприяє розвитку кримінального права України та його гармонізації з міжнародним кримінальним правом.

У теоретичному плані тема дослідження О. М. Броневицької є важливою з огляду на наявність дискусійних, а також недостатньо досліджених у літературі питань. Слід також зазначити, що увага українських дослідників на положеннях, які є предметом наукового пошуку дисертантки, майже не сфокусована, адже спеціальних робіт такого напрямку обмаль. Звідси випливає, що ця робота спря-

мована також на заповнення певних прогалин у вітчизняній кримінально-правовій науці.

Усі ці чинники у своїй сукупності визначають *актуальність* дослідження проблеми відповідності законодавства України про кримінальну відповідальність чинним міжнародним договорам, належно відображені в рецензованій дисертації.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, визначається тим, що вони підтверджені певними науковими доказами різного ступеня вагомості, логіко-догматичним аналізом чинних кримінально-правових норм як міжнародного права, так і національного законодавства і у своїй більшості є переконливими.

Обґрунтованість положень цього дослідження забезпечено відповідною джерельною базою. Список літератури, що складається з 439 найменувань, посилання на конкретні джерела свідчать, що дисертантка достатньо в аспекті формування власного погляду вивчила праці попередніх дослідників цієї та суміжних наукових проблем. Авторка показала достатнє знання опублікованих праць з кримінального права, насамперед із проблематики, яка стосується імплементації норм міжнародного права у внутрішнє право держави. Це дозволило навести відповідні аргументи на користь положень, які відстоюються в дисертації.

Порівняльна таблиця, що є додатком до дисертації, дозволяє наочно відзначити прогалини у вітчизняному законодавстві про кримінальну відповідальність у зв'язку з неточністю відображення вимог міжнародних договорів. Це доволі скрупульозна та складна з технічної сторони виконання робота. Разом із тим наукова користь проведеного порівняння не викликає сумнівів.

Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Отриманий теоретичний матеріал ґрунтується на різноманітних методах наукового пошуку. Обрані дисертантом методи дослідження є у своїй більшості класичними для кримінально-правової науки, вони дозволили достатньо глибоко і різнобічно розкрити основні питання теми. Належна методологія дослідження також підтверджує достовірність наукових положень, висновків і результатів, викладених у роботі.

Окрім того, належна обґрунтованість та достовірність отриманих результатів, висновків і пропозицій забезпечена джерельною

базою проведеного дослідження, використанням різноманітних методичних прийомів аналізу поставлених проблем, достатньою апробацією отриманих результатів, а також тим, що до однакових висновків приводить аналіз різних аспектів досліджуваної проблематики.

Новизна положень, які виносяться на захист. Положення та висновки, заявлені дисертанткою як нові в теоретичному плані й важливі для юридичної практики, дійсно є такими. Дисертація є першим в Україні розгорнутим дослідженням, присвяченим проблемам відповідності законодавства України про кримінальну відповідальність чинним міжнародним договорам.

У роботі висловлюються положення, нові для кримінально-правової науки, достатньо аргументовані. Серед них увагу опонента привернули насамперед такі:

- аналіз історії проблеми узгодження кримінального законодавства з міжнародними договорами кримінально-правового характеру;

- запропоноване дисертантом поняття міжнародного договору кримінально-правового характеру з визначенням його спеціальних ознак, а також наведена класифікація таких договорів;

- визначення меж узгодження законодавства України про кримінальну відповідальність з міжнародними договорами кримінально-правового характеру;

- достатня аргументованість шляхів подолання колізій між положеннями законодавства України про кримінальну відповідальність і положеннями міжнародних договорів кримінально-правового характеру;

- визначення конкретних способів узгодження положень Кримінального кодексу України з вимогами міжнародних договорів;

- аналіз статей Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України з урахуванням вимог міжнародних договорів;

- окремі пропозиції щодо внесення змін і доповнень до низки статей Кримінального кодексу України.

Авторка обґрунтовує, які висунуті нею на захист положення є цілком новими, а які становлять розвиток досягнень попередніх дослідників цієї проблеми.

Повнота викладу положень дисертації в роботах, опублікованих автором. Основні положення дослідження О. М. Броневиць-

кої достатньо повно викладені в опублікованих нею працях, серед яких 6 статей, надрукованих у фахових наукових виданнях. Важливим аспектом проведеної роботи дисертантки (авторка брала участь у 9 таких форумах) є апробація результатів наукового пошуку на наукових конференціях та у навчальному процесі.

Автореферат дисертації ідентичний за змістом основним положенням самої дисертації.

Важливість одержаних авторкою дисертації результатів для юридичної науки, правотворчої і правозастосовної практики та рекомендації щодо їхнього використання. Висновки здобувачки щодо значимості її праці для науки і практики видаються правомірними.

Таким чином, дисертаційне дослідження містить нові науково обґрунтовані результати, які в сукупності мають істотне значення для розвитку науки кримінального права, а також забезпечують розв'язання цілої низки практичних питань. Викладені в ньому наукові положення заповнюють деякі прогалини, що існували в теорії кримінального права України, є основою для проведення подальших досліджень, удосконалення практики правозастосування, юридичної освіти. Найбільш важливі наукові та практичні результати дисертаційного дослідження теми «Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам» мають достатньо обґрунтоване значення для юридичної науки та практики і можуть бути використані, зокрема:

– у *галузі правотворчості*, у частині пропозицій, які стосуються вдосконалення правової регламентації відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, незаконного обігу наркотичних засобів, злочинів проти миру і безпеки людства;

– у *навчальному процесі*. Видається доцільним при викладанні курсу кримінального права України та спеціальних курсів кримінально-правової тематики враховувати надані в дисертації положення, які стосуються відповідальності за міжнародні злочини і злочини міжнародного характеру. Вони можуть бути також використані для формування навчальної дисципліни «міжнародне кримінальне право»;

– у *правозастосованні*. Результати цього дисертаційного дослідження сприятимуть піднесенню рівня роботи слідчо-

прокурорських працівників і суддів з питань застосування кримінально-правових норм на предмет їх узгодженості з нормами міжнародних договорів;

– у науково-дослідницькій галузі. Проведений О. М. Броневицькою аналіз показує перспективність подальшого вивчення цілої низки питань, які тією чи іншою мірою дотичні чи пересікаються з проблемою вдосконалення норм вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність у зв'язку з прийнятими Україною міжнародними зобов'язаннями кримінально-правового характеру.

Разом із тим деякі положення та висновки, викладені в дисертації та авторефераті, викликають зауваження.

1. Як уже зазначалося, центральне місце серед завдань, що вирішуються у дослідженні, займає проблема відповідності законодавства України про кримінальну відповідальність положенням міжнародних договорів кримінально-правового характеру. Досліджуючи цю проблему, О. М. Броневицька досить критично характеризує роботу розробників проектів чинного Кримінального кодексу України і, зокрема, робочої групи Кабінету Міністрів України по врахуванню міжнародних конвенцій. Уже на стор. 6 дисертантка зауважує: «Під час роботи над проектом чинного КК України декларувалося врахування положень чинних міжнародних договорів, проте фактично не було враховано вимоги міжнародних актів щодо встановлення відповідальності за легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму, торгівлю людьми тощо». Розвиваючи це судження, авторка звертається до пояснювальних записок 1993 р. та 1997 р. робочої групи, яка працювала над проектом КК України під патронатом Кабінету Міністрів України та зазначає: «на жаль, знову не знаходимо серед переліку використаних джерел згадки про міжнародні договори кримінально-правового характеру. До речі, у науковій літературі неодноразово вказувалось на прогалини в чинному законодавстві, пов'язані з міжнародними зобов'язаннями» (стор. 76 дисерт.). Наведені та інші подібні судження формують у читача роботи уявлення про дещо зневажливе ставлення розробників проекту КК України щодо необхідності врахування норм міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, з чим важко погодитися. Слід зазначити, що і сама О. М. Броневицька після детального аналізу норм

Загальної та Особливої частин чинного КК приходиться до протилежних висновків. Так, підсумовуючи аналіз положень Загальної частини, авторка на стор. 137 дисертації зазначає: «аналіз джерел свідчить про те, що принципи і норми міжнародних договорів в основному вплинули на сформульовані в Загальній частині КК України положення про межі дії вітчизняного кримінального закону, виконання вироків іноземних судових органів, строки давності, а також на ряд окремих інститутів Загальної частини». Майже такий же висновок робить О. М. Броневицька і стосовно положень Особливої частини. На стор. 182 своєї роботи вона пише: «Коли йдеться про відповідність положень Особливої частини КК України вимогам чинних міжнародних договорів, то можемо констатувати, що переважна більшість статей Особливої частини КК України відповідає вимогам міжнародних договорів кримінально-правового характеру. Виняток складають лише окремі аспекти».

Що стосується попередньо названих дисертанткою окремих видів злочинів, норми щодо відповідальності за які були немов би побудовані без урахування міжнародних актів, то і в цьому випадку вона виявляє непослідовність відносно двох із трьох названих нормативних визначень злочину. Так, стосовно врахування міжнародної Конвенції про відмежування доходів, одержаних злочинним шляхом, вона пише: «Аналізуючи відповідну норму в КК України (ст. 209), приходимо до висновку, що кримінальне законодавство України повністю відповідає вимогам міжнародних договорів» (стор. 150–151). Такий же висновок О. М. Броневицька робить і стосовно торгівлі людьми. На стор. 147 зазначено: «можемо констатувати, що при конструюванні складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України, вітчизняний законодавець максимально врахував положення міжнародних договорів».

При таких висновках О. М. Броневицькій, вочевидь, необхідно було переглянути свої попередні судження щодо оцінки роботи робочої групи Кабінету Міністрів України над проектом КК у частині врахування нею положень міжнародних договорів кримінально-правового характеру.

2. Достатньо багато уваги О. М. Броневицька приділила інституту видачі злочинця (ст. 10 КК України). Авторка слушно підкреслює, що «КК України встановлює жорстку заборону видавати гро-

мадян України іноземній державі у випадку вчинення ними злочину на території останньої», а тому положення ряду міжнародних договорів, учасником яких є Україна, що передбачають можливість видачі іншій державі будь-якої особи, у тому числі громадян України (наприклад, така видача передбачена ст. 3 Конвенції про незастосування строку давності до військових злочинів та злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р.), не можуть бути застосовані, оскільки протирічать не тільки ст. 10 КК України, але й Конституції нашої держави (ст. 25).

Разом із тим дисертантка не приділила належної уваги спорідненому до видачі інституту — *передачі осіб, які вчинили злочин*, із однієї країни до іншої. Цей інститут також, як і видача, зазначений в ст. 10 КК України. Деякі міжнародні договори, ратифіковані Україною, передбачають можливість передачі будь-яких осіб, у тому числі громадян України, іншій державі для здійснення кримінального переслідування. Так, 15 листопада 2006 р. Верховна Рада України ратифікувала своїм законом Угоду про незаконний обіг на морі, укладену на виконання ст. 17 Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. Законом було проголошено: «Україна заявляє, що діючи як інтервенуюча Держава, вона здійснюватиме таку інтервенцію за умови, що особи, які мають її громадянство та були передані державі прапору згідно із статтею 15 угоди і там засуджені за відповідне правопорушення, матимуть можливість бути переданими назад в Україну для відбування призначеного покарання» (Відом. Верхов. Ради України. — 2007. — № 2. — Ст. 11). У зв'язку з наведеним виникає питання щодо відповідності зазначеного положення Конституції України. На це питання дисертантка відповіді не дає.

3. Слушними в цілому виглядають роздуми О. М. Броневицької щодо положень міжнародних договорів, які стосуються конфіскації майна. З приводу загальної конфіскації як виду покарання авторка займає виважену і разом із тим критичну позицію, з якою слід погодитися. Проте О. М. Броневицька до покарань відносить також спеціальну конфіскацію (див. стор. 30, 135 дисерт.). З таким судженням не можна погодитися, оскільки спеціальна конфіскація, зокрема та, яка передбачена санкціями Особливої частини КК України, не є покаранням. Це, згідно зі статтями 3 та 4 цього КК, є «іншим

кримінально-правовим наслідком», а точніше — це захід безпеки кримінально-правового характеру.

4. Достатньо часто дисертантка, характеризуючи норми міжнародного права, застосовує терміносполучення «склад (-и) злочину (-ів)» (див., наприклад, стор. 16 дисерт., стор. 7 автореф.), «елемент (-и) складу (-ів) злочину (-ів)» (див., наприклад, стор. 71 дисерт., стор. 7 автореф.). Надаючи цим терміносполученням базову роль при формулюванні окремих визначень, дисертантка, зокрема, пише: «Важливе місце в таких договорах займає нормативне визначення складу злочину, як загального стандарту (підкреслено опонентом. — В. Б.), що узгоджений державами і повинен застосовуватися в національному кримінальному законодавстві» (стор. 77 дисерт.). Слід зазначити, що міжнародне кримінальне право не застосовує наведених терміносполучень, оскільки їх використання в національних системах права є обмеженим. Вочевидь, що правильніше при характеристиці міжнародних договорів використовувати терміносполучення «ознаки злочинного діяння».

5. У дисертації не витримана єдина термінологія щодо визначення законодавства України про кримінальну відповідальність. Так, якщо у назвах розділу 2 та його підрозділу 1 застосовані термінопоняття «Закон України про кримінальну відповідальність» та «законодавство України про кримінальну відповідальність», що відповідає визначенням, наведеним у розділі II чинного КК України, то в назвах розділу 1 та 3 застосовано термінопоняття «кримінальне законодавство України», що було характерним для попередніх КК України та чинного законодавства Російської Федерації. Вочевидь, що за десять років дії КК України 2001 р. було достатньо часу, щоб переконатися в перевагах застосованих у чинному КК України визначеннях галузевого законодавства.

6. Незважаючи на те, що дисертанткою використана достатньо велика кількість джерел, у тому числі наукових праць (у переліку літератури зазначено 439 найменувань), окремі, споріднені з її темою, дослідження сучасних науковців України залишилися поза її увагою. На жаль, у роботі не використані матеріали кандидатської дисертації К. В. Юртаєвої «Місце скоєння злочинів міжнародного характеру», що була захищена у 2010 р. в Державному науководослідному інституті МВС України. Підрозділ 1.4 цієї роботи «Спів-

відношення кримінальної відповідальності за злочин міжнародного характеру в міжнародному кримінальному праві України та в кримінальному праві України» міг би бути критично проаналізований О. М. Броневицькою. У нагоді їй могла б бути і рецензія опонента на цю дисертацію, що надрукована у науковому збірнику «Питання боротьби зі злочинністю» (Х.: Право, 2010. — Вип. 20. — С. 290–298).

7. Значну увагу О. М. Броневицька приділила в дисертації проблемі імплементації положень міжнародних договорів кримінально-правового характеру до законодавства України про кримінальну відповідальність. Звертаючись до окремих питань цього процесу законотворення, авторка надає слушні пропозиції щодо їх вирішення (наприклад, щодо узгодження суперечностей, розв'язання колізій, застосування термінології, ролі застереження тощо). Однак цілісного бачення процесу імплементації в роботі не дано. Разом із тим у сучасній юридичній літературі все частіше висувається завдання щодо необхідності розробки алгоритму імплементації, яким би могли користуватися суб'єкти законодавчої ініціативи та законодавець при вирішенні питання введення положень міжнародних договорів до національного законодавства (див., наприклад: Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України // Право України. — 2010. — № 9. — С. 13). Авторка, образно кажучи, зупинилася на крок від вирішення цієї важливої наукової проблеми. Можливо в майбутньому, використовуючи закладені в роботі теоретичні напрацювання, О. М. Броневицька зможе визначити на доктринальному рівні алгоритм такої імплементації.

8. У дисертації є також деякі часткові вади, викликані, певно, недостатньою уважністю дисертантки. Підходи до вирішення окремих кримінально-правових питань не збігаються з думкою опонента з цього приводу, але цим жодним чином не можна дорікати автору роботи. Проте хотілося б, щоб в роботі були викладені й переконливо розкритиковані протилежні позиції.

Висловлені зауваження, поставлені запитання не змінюють загальної позитивної оцінки цього дисертаційного дослідження.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність у цілому, оформлення. Виходячи з викладеного вище, можна стверджувати, що

дисертація відповідає вимогам пп. 11, 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», оскільки містить нові науково обґрунтовані результати проведених здобувачем досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для науки кримінального права України. До таких результатів, зокрема, належить характеристика конкретних ознак злочинних діянь, які не враховані вітчизняним законодавцем у зв'язку з вимогами міжнародних договорів.

Дисертація О. М. Броневицької також містить наукові положення, сукупність яких у практично-прикладному аспекті забезпечує вдосконалення кримінального законодавства та практики його застосування.

Робота становить собою внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки. Її зміст відповідає заявленій дисертантом науковій спеціальності, отримані результати піддані апробації. Поставлені мета та завдання дисертаційного дослідження загалом досягнуті. Ця дисертація є самостійною завершеною роботою, оформлена відповідно до існуючих вимог.

Висловлені в цьому відзиві зауваження не впливають на її загальну позитивну оцінку. Вони стосуються часткових питань, є передумовою дискусії в ході захисту. Тому вважаю, що дисертантка — Броневицька Оксана Михайлівна заслуговує на науковий ступінь кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 — кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право.

Офіційний опонент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України
В. І. Борисов.

В. І. Тютюгін, в. о. завідувача кафедри кримінального права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, професор, м. Харків;
О. В. Євдокімова, старший викладач кафедри кримінального права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, м. Харків

**ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАРАННЯ
ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ
ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ**

(Музика А. А. *Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення* : монографія / А. А. Музика, О. П. Горох. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 404 с.)

Проблема боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та іншими злочинами проти здоров'я населення є однією з найважливіших у сучасному суспільстві. Аналіз статистичних даних, оперативних матеріалів і результатів досліджень вітчизняних учених свідчить про подальше загострення проблеми незаконного обігу наркотиків в Україні. Кількість злочинів проти здоров'я населення зростає кожен рік. За даними кримінальної статистики, питома вага наркозлочинів протягом останніх п'яти років коливається у межах 15 % від загальної кількості злочинів. Органами внутрішніх справ у 2011 р. зареєстровано 15,7 тис. злочинів, вчинених наркоманамі, що на 1,1 тис. більше, ніж у 2010 р. Загалом в Україні кожний шостий злочин був пов'язаний із наркотиками. За даними офіційної статистики Міністерства охорони здоров'я України станом на 1 січня 2011 р., в Україні на диспансерному обліку перебувають 70 464 споживача ін'єкційних наркотиків. Сьогодні відзначається не просто збільшення числа наркоманів, а й посилення та активізація наркобізнесу,

перетворення його на складову частину організованої злочинності в Україні. Виходячи з того, що зловживання наркотиками, їх незаконний обіг становить серйозну загрозу інтересам держави та її соціальним інститутам, потрібні невідкладне розроблення та впровадження комплексних заходів по боротьбі з цими видами злочинів, удосконалення державної політики в цьому напрямку, у тому числі й у сфері кримінального законодавства. Отже, створення ефективної системи запобігання та протидії злочинам проти здоров'я населення в цих умовах є важливою теоретико-прикладною проблемою. Це, у свою чергу, спонукає до проведення комплексного та системного дослідження проблем кримінальної відповідальності за ці діяння, вироблення наукових підходів до кримінально-правових заходів протидії їх вчиненню, розробки теоретичних аспектів покарання та його застосування за зазначені злочини, вивчення та запозичення позитивного законодавчого досвіду окремих зарубіжних держав із цього питання для вдосконалення відповідних положень Кримінального кодексу України. Тому кримінально-правове дослідження санкцій, передбачених за злочини проти здоров'я населення, проблем призначення покарання за їх вчинення, якому присвячена монографія А. А. Музики і О. П. Гороха «Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення», має не лише особливе теоретичне, а й практичне значення.

Рецензоване монографічне дослідження містить низку принципово важливих для кримінально-правової науки і практики запобігання та протидії злочинності положень, які знайшли своє висвітлення у роботі. Зокрема, автори приділили належну увагу значенню покарання у системі заходів протидії злочинам проти здоров'я населення. У роботі широко висвітлюється питання мети покарання у кримінальному праві, сформульоване авторське визначення цієї кримінально-правової категорії, теоретично обґрунтовується, що покарання має єдину мету, а не поділяється на чотири самостійні цілі. Наголошується на тому, що, застосовуючи покарання до винного, суд прагне досягти мети покарання в цілому, а не окремих її складових. Цікавим у практичному відношенні видається сформульований авторами концептуально новий підхід щодо розгляду мети покарання в аспекті призначення окремих видів покарань.

Аналізуючи питання системи покарань у вітчизняному Кримінальному кодексі, автори дійшли висновку щодо можливості виділення в межах закону двох систем покарань: основної і спеціальної. Основну

систему, на їх думку, утворюють усі покарання, закріплені в ст. 51 КК України. Види покарань, які можуть бути застосовані до відповідної категорії осіб, утворюють спеціальні системи покарань, яких, за підрахунками дослідників, у чинному КК України налічується двадцять три. На підставі цього пропонується нове визначення системи покарань як передбаченої кримінальним законом вичерпної й обов'язкової для суду цілісної множинності видів покарань (елементи системи), розташованих у певному порядку за ступенем їх суворості (від менш суворого до більш суворого), на якій ґрунтуються відповідні підсистеми покарань — згруповані за різними підставами види покарань.

У дослідженні розглядаються історичні тенденції розвитку нормативних положень про кримінально-правові заходи у сфері протидії злочинам проти здоров'я населення. Послідовно розкриваються основні етапи реформування кримінального законодавства у цьому аспекті. На підставі аналізу ставлення законодавця до меж караності злочинів у сфері обігу наркотичних засобів у різні часи розвитку Української держави автори дійшли обґрунтованого висновку, що сучасна кримінально-правова політика у сфері криміналізації (пеналізації) і декриміналізації (депеналізації) зазначених видів злочинних діянь не досягає очікуваного результату, оскільки вона здійснюється без необхідного комплексного наукового забезпечення ефективності існуючих та впроваджуваних видів покарань і їх меж у відповідних санкціях за злочини проти здоров'я населення. У зв'язку з цим науковці наголошують на необхідності запровадження всеохоплюючого, постійного і системного моніторингу наркологічної ситуації у державі, на результатах якого ґрунтувалося б відповідне наукове прогнозування ефективності чинних положень та доцільності відповідних змін кримінального закону.

Важливою позитивною рисою монографії є дослідження проблем пеналізації злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, а також правил конструювання кримінально-правових санкцій за їх вчинення. Аналізуючи правила співвідношення загальних та спеціальних норм між собою, автори виявили чисельні вади санкцій за ці види злочинів, які обумовлені недотриманням законодавцем певних правил юридичної техніки при їх конструюванні, та запропонували шляхи їх усунення.

Також слушно слід визнати висловлену в роботі позицію щодо питання конструювання кумулятивних санкцій за злочини проти здоров'я населення. У монографії констатується, що в деяких із цих

злочинів корисливий мотив не є обов'язковою ознакою складу, але санкції за їх вчинення передбачають обов'язкову конфіскацію майна. Наприклад, збут наркотичних засобів (ст. 307 КК України) не завжди пов'язаний з корисливим мотивом, але в санкції за цей злочин встановлена конфіскація майна як обов'язкове додаткове покарання. Як відмічають А. А. Музика і О. П. Горох, її застосування в разі відсутності корисливого мотиву при вчиненні цього злочину суперечитиме положенням ч. 2 ст. 59 КК. З метою усунення цих неузгодженостей між положеннями Загальної та Особливої частини КК України вчені пропонують у санкціях за наркотичні злочини (і будь-які інші посягання), що можуть вчинятися не лише з корисливих, а й з інших мотивів, встановити конфіскацію майна як факультативне покарання. Таким же чином, на їх думку, слід вирішити питання і щодо конструювання кумулятивних санкцій, в яких позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю передбачено як обов'язкове додаткове покарання, однак злочини, за які воно встановлено, за своїм характером можуть вчинятися не тільки у зв'язку з посадою, яку обіймає винний, або з діяльністю, якою він займається (наприклад, частини 2, 3 ст. 308, частини 2, 3 ст. 312, частини 2, 3 ст. 313 КК). Саме тому в санкціях за ці злочини зазначене додаткове покарання має бути факультативним.

Важливе теоретичне й практичне значення мають науково обґрунтовані положення, що стосуються недоліків діяльності судових органів стосовно призначення покарання за злочини проти здоров'я населення. Загалом автори позитивно оцінюють практику застосування покарання за ці діяння. Водночас звертають увагу, що досить часто зустрічається невідповідність призначених покарань їх нормативній визначеності. Констатується, що суди подекуди неадекватно реагують на загальну тенденцію загострення криміногенної ситуації у сфері обігу наркотиків та не враховують суспільну небезпечність злочинів цієї категорії, а тому призначають занадто м'яке покарання. Автори наголошують, що суди повинні застосовувати найбільш репресивні кримінально-правові заходи щодо осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі «наркотичні» злочини, пов'язані із збутом наркотиків, а також раніше судимою особою, а також у разі вчинення злочинів організованою групою та за наявності інших обтяжуючих обставин. Разом із тим пропонують своєчасно застосовувати та поєднувати з покаранням примусове лікування наркологічних хворих, використовувати передбачені

законом можливості для призначення покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, щодо осіб, винних у вчиненні менш небезпечних злочинів і здатних виправитися без ізоляції від суспільства.

Позитивним є те, що у монографії досить широко аналізується зарубіжний досвід щодо регламентації питань кримінальної відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів. На підставі його вивчення пропонується внести певні зміни у відповідні статті КК України з метою оптимізації відповідальності за «наркотичні» злочини.

Беззаперечною заслугою авторів є висвітлення проблем правового регулювання примусового лікування (ст. 96 КК). Проаналізовано сучасний стан правового регулювання примусового лікування від наркоманії як в Україні, так і в деяких іноземних державах. Звертається увага на те, що якщо раніше законодавець чітко вказував на види захворювань, які є підставами для застосування до особи заходів примусового лікування — алкоголізм та наркоманія, то у чинному КК України ці підстави об'єднуються у межах законодавчо невизначеного поняття «хвороба, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб». На сьогодні аналіз чинного законодавства та доволі суперечлива позиція Пленуму Верховного Суду України не дають можливості зробити чіткий висновок про те, які саме захворювання можна вважати такими, що є небезпечними для здоров'я інших осіб, чи належать до соціально небезпечних захворювань алкоголізм та наркоманія.

Ураховуючи неоднозначність підходів у науковій літературі щодо підстав примусового лікування, дослідники наводять досить вагомні аргументи щодо доцільності та необхідності застосування примусового лікування за ст. 96 КК України до хворих на наркоманію, токсикоманію, алкоголізм.

У той же час уявляється, що потребують подальшого наукового дослідження та обґрунтування запропоновані авторами варіанти вдосконалення положень ст. 96 КК України щодо строків примусового лікування та можливості його зарахування у строк відбування призначеного покарання.

Монографія є актуальною, своєчасною, автори вирішують важливі науково-теоретичні проблеми, які стосуються покарання та його призначення за злочини проти здоров'я населення. Сформульовані висновки можна розцінювати як незаперечний авторський внесок у юридичну науку. Робота містить низку пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, що свідчить про практичний потенціал цього дослідження.

Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук, професор Донецького юридичного інституту МВС України, м. Дніпропетровськ

НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ТІНЬОВОЇ» ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Нещодавно побачила світ фундаментальна праця «Проблеми боротьби с “теневої наукой” в современном правоведении Украины», що вийшла з-під пера відомого вченого, представника харківської юридичної школи, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, академіка Національної академії правових наук України В. С. Зеленецького¹. Книга викликала неабиякий інтерес і дискусію у широких колах учених-юристів, і не лише юристів.

Володимир Серафимович є засновником багатьох напрямів наукового пошуку в юридичній теорії, серед яких: концептуальні основи загальної теорії боротьби зі злочинністю; дослідчий кримінальний процес; порушення державного обвинувачення у кримінальному процесі та ін.

Виданою монографією вченого започатковано новий напрям наукових досліджень. Вона присвячена всебічному аналізу негативного, антисуспільного явища, яким є «тіньова наука». За часів незалежності нашої держави це явище набуло настільки поширеного характеру, що термін «тіньова наука» вже не відображає змісту цього явища. Бо «тіньовим» називають те явище, про яке невідомо широкій громадськості. У випадку з тіньовою наукою навпаки. Для всіх, хто займається дослідженнями у царині юридичної теорії, не становлять особливого секрету відомості щодо суб'єктів тіньової наукової діяльності та щодо її результатів. Більш того, останні навіть «пишаються» причетністю до тіньового цеху, бо це надає можливість «вирішувати питання» щодо захистів дисертацій на комерційній основі. А ті, хто ще не залучений до цих процесів, іноді мріють долучитися до бізнесменів від науки. Бо бізнес є бізнес, і, як вияви-

¹ Зеленецький В. С. Проблеми боротьби с «теневої наукой» в современном правоведении Украины : монографія / В. С. Зеленецький. – Харьков : ФИНН, 2011. – 304 с.

лося, немає особливої різниці, у якій царині бізнесмени заробляють свої статки.

В. С. Зеленецький формулює багато причин такого стану у вітчизняній юридичній науці. Але основною, як на мене, є наш український менталітет, що сформувався десятиліттями, а то й століттями.

Чим ми відрізняємося від європейців? Тим, що у державах Європейського Союзу людина, яка викрадає чужі ідеї та тексти чужих книг, підлягає не лише юридичній відповідальності, а й загальному суспільному осуду. Для особи, яку викрили у плагіаті, подальша наукова кар'єра стає неможливою. Принаймні за тією науковою спеціальністю, у якій вона себе «проявила». В Європі жити нечесно є невідгидним. У нас же, і це наочно показано у рецензованій монографії, кар'єра ділків від науки йде різко вгору. Вони стають не лише кандидатами, а й докторами наук, їм присвоюють почесні звання заслужених діячів науки і техніки, їх підвищують по службі тощо. І це, може, було би не так страшно, якби вони не «плодили» собі подібних.

Цілком справедливим є твердження автора рецензованої роботи про зв'язок культури і науки. Дійсно, без відповідної культури наука не лише не може з'явитися, але й не зможе існувати, а отже, і функціонувати. І якщо у певному суспільстві з'являється тіньова наука, квазінаука або антинаука, то це стає можливим лише за наявності якихось суттєвих деформацій у структурі, а отже, і у змісті існуючої духовної культури. Для усунення тіньової науки потрібно внесення конкретних коректив, а відтак, удосконалення духовної культури суспільства (с. 8).

В. С. Зеленецький переконливо доводить існування в юридичній науці її «темної» («тіньової») складової, де існують певні, налагоджені схеми підготовки, як висловлюється автор, «макулатурних» дисертаційних робіт. Причому ця макулатура досить успішно і у великих кількостях «переробляється» у спеціалізованих учених радах і установі, котра повинна об'єктивно оцінювати якість дисертацій і на підставі саме такої оцінки видавати дипломи кандидатів і докторів наук. Але остання, як очевидно, переслідує інші цілі, аніж служіння державі, а отже, і всьому суспільству. Прикладом переслідування цілей, що є далекими від тих, для забезпечення досягнення яких існують державні органи, у тому числі й Вища атеста-

ційна комісія України, ліквідована у 2010 році Президентом України, є атестаційна справа С. В. Слінька. До цієї справи найчастіше звертається під час дослідження у межах своєї роботи і В. С. Зеленецький.

«Дисертація» С. В. Слінька може слугувати прикладом ще не для однієї монографічної роботи у рамках нового наукового напрямку, визначеного академіком Зеленецьким. І не лише для монографічних робіт, а й для підручників та навчальних посібників, що, сподіваюсь, будуть присвячені дослідженням і висвітленню проблем корупції в юридичній науці. Віриться, що час, коли будуть розвінчані «тіньові» псевдонаукові схеми, усе ж таки настане. Відбудеться це раніше чи пізніше, але відбудеться обов'язково. Інакше суспільство через поширення псевдонауки не лише не буде розвиватися. Воно просто деградуватиме далі і далі. Хто б міг подумати ще п'ятнадцять — двадцять років тому, що в царині юридичної (!) науки розквітне корупція та ще й у таких масштабах.

Хоча здається, що далі вже й нікуди. Куди ще далі, коли майже всі члени спеціалізованої вченої ради (доктори наук і професори — еліта суспільства), у якій захистився С. В. Слінько, експерти ВАКУ України і його Президія стіною стали на захист плагіатора. А всі контролюючі державні інстанції, до яких звертався В. С. Зеленецький, обмежувалися стандартними відписками в дусі радянських часів. Автор наводить усі їх у тексті монографії, що дозволяє читачеві самостійно зробити висновок щодо глибини і всебічності, а головне — об'єктивності посадовців, з якими письмово спілкувався Володимир Серафимович з приводу перевірки фактів плагіату в згадуваній дисертації, що є очевидними.

Очевидним є і те, що всі, хто так чи інакше був причетним до захисту С. В. Сліньком дисертації, хто проштовхував її по (наукових — антинаукових?) інстанціях, кому В. С. Зеленецький писав про кричущі факти плагіату, знають: останній є правим, але вдіяти нічого не можуть, бо такою є система. А проти системи, як відомо, не «попреш». От і доводиться, працюючи на систему, заперечувати очевидне, говорити на «чорне» — «біле» і навпаки. Якщо система виштовхне тебе зі своїх лав, то втрапиш: можливість виступати опонентом по дисертаціях, бо там мають бути лише всі свої; можливість вільно почуватися під час і після захисту дисертацій своїх учнів, бо «системники» погрожують їм і науковим керівникам, які

випали із системи, розправою під час експертизи дисертацій шляхом надання негативного висновку, не приймають дисертації до захисту у спецрадах¹ тощо.

Рецензована монографічна робота, як і всі інші роботи, видані В. С. Зеленецьким, відзначається чіткою, логічною, зрозумілою структурою та послідовністю дослідження. На початку монографії зроблено аналіз поняття та суб'єктів тіньової квазінаукової діяльності, а також показано специфіку квазінаукового провадження у тіньовому цеху правової науки (глава перша).

У другій главі ґрунтовно проаналізовано антинаукові методи у структурі тіньових наукових проваджень, до числа яких віднесені: компіляція, плагіат, фальсифікація, фабрикація, агравація і контрафакція. Автором показано, який внесок робить кожний із методів у досягнення антинаукових результатів тіньової наукової діяльності.

Главу третю монографії присвячено розгляду заходів боротьби з тіньовою квазінауковою діяльністю. Тут викладено матеріал щодо заходів реагування на факти плагіату, вчиненого С. В. Сліньком із робіт п'яти авторів, у тому числі і В. С. Зеленецького. У главі продемонстровано систематичність вчинення Сліньком плагіату. Причому останній продовжував застосовувати даний метод антинаукової діяльності навіть після того, як його було викрито ще вісім років тому. У монографії продемонстровано, що окрім її автора ніхто протягом цих восьми років із антинауковою діяльністю Слінька не боровся. До нього не було вжито жодних дієвих заходів попри неодноразові звернення до повноважних посадовців із наданням матеріалів, що підтверджують факти плагіату.

Дослідженню, як завжди всебічному і об'єктивному, що є характерним для робіт академіка Зеленецького, кількісних і якісних аспектів характеристики результатів тіньової антинаукової діяльності присвячена четверта глава книги. Автором показано, як можна у разі підвищити результати «наукової» діяльності, якщо для їх досягнення «правильно» використовувати методи, проаналізовані у главі другій цієї роботи. Ні про яку якість такої діяльності, звичайно ж, не йдеться.

¹ Маю право стверджувати це, бо переконався на власному досвіді, набутому після того як підтримав В. С. Зеленецького в його боротьбі з плагіатом.

Окрім матеріальних прибутків, для окремих представників тіншової науки є характерним вихваляння своїми «науковими» досягненнями, що є явно перебільшеними. Автор монографії спеціально для опису таких ситуацій упроваджує у науковий обіг поняття «агравация», яким у медицині позначають психічний стан пацієнта, котрий перебільшує свій хворобливий стан. Пацієнти перебільшують свою хворобливість з відомих причин. А ось навщо перебільшувати свій внесок у науку? Видається, що причиною появи в юридичній науці маси аграваторів є «почестей игла», яку так не любить В. Висоцький у своїй відомій пісні (В. Висоцький «Я не люблю...»).

Для одних — тих дівчат і хлопців, які захистили докторські дисертації з юридичних наук у віці від 25 до 30 років, при цьому жодного дня не працюючи на практиці і не прочитавши жодної лекції у навчальному закладі, — достатньо почестей у вигляді перебування як членів спецради поряд із маститими вченими, рукопожаття їх перед очима аспірантів, виступів як офіційних опонентів тощо. Для інших — возвеличування, що звучать у виступах і публікаціях здобувачів наукових ступенів, їхніх наукових керівників, опонентів; постійно демонстровані поклони цих осіб у бік «батьків» науки тощо.

Це ті, хто «підсіли» на «голку почестей», керують написанням дисертацій із наукових спеціальностей, у яких вони не є спеціалістами; це вони виступають опонентами по дисертаціях, за темою яких у них немає жодної публікації; це вони з розумним виглядом засідають у спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій, вирішуючи, хто є достойним, а хто ні мати науковий ступінь; це вони чіпляються до окремих слів, букв і розділових знаків у дисертаціях, а частіше — в авторефератах дисертацій, які вони бачать уперше лише під час захисту дисертації, а не до суті питання, бо вони в ньому нічого не розуміють; це вони звертають посилену увагу на «найбільш важливий» текст (іноді лише на нього) у вступі до дисертацій, де наводиться список учених, які займалися дослідженнями теми дисертації, і лютують, коли не бачать там свого прізвища (навіть якщо вони про це ніколи нічого не писали).

З метою демонстрації контрасту між квазінауковими і дійсно науковими результатами В. С. Зеленецький розглядає сутність наукового результату в сучасному правознавстві (глава 5); питання

впровадження наукового результату в юридичну практику (глава 6); компетентність фахівця і її роль у боротьбі з тінговою наукою і злочинністю (глава 7). Псевдонауковий результат жодного значення для юридичної практики не має, тому не існує навіть найменшої потреби у його впровадженні у практику. Хоча акти впровадження квазінауковці справно кладуть у дисертації, «підсилюючи» у такий спосіб їхнє «практичне» значення.

Глава 8 «Форсмажорний післязаклучний розділ (у зв'язку з виявленням фактів плагіату, здійсненого В. М. Тертишником)» підтверджує систематичність антинаукової діяльності в юридичній царині. У цій главі описана схема розкрадання В. М. Тертишником теоретичного матеріалу, що є аналогічною схемі, застосованій С. В. Сліньком. Цікаво, якою буде реакція компетентних органів і представників юридичної громадськості у зв'язку із виявленням нових фактів плагіату. Чи може знову «системники» будуть говорити, що В. С. Зеленецький займається наклепом?

Книга приваблює читача тим, що її автор описує проблеми боротьби з «тінговою» наукою, показуючи важливість для юридичної теорії і суспільства користь результатів справжньої наукової діяльності і згубність результатів антинаукової діяльності.

Монографія є корисною як для здобувачів наукових ступенів, так і для тих, хто їх уже здобув. З огляду на це вона має суттєве практичне значення (дійсне, а не «дуте») у плані формування свідомості науковців у напрямі необхідності здійснювати наукову діяльність чесно, з використанням сучасних методів наукового дослідження, з наданням науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства і практики його застосування. Практичне значення монографії полягає ще і в тому, що вона є чинником, що стримуватиме псевдонауковців у їхніх протиправних діях. Багато фактів, викладених у монографії, можуть бути підставами для порушення декількох кримінальних справ за статтями Кримінального кодексу України, що передбачають відповідальність за зловживання становищем, підробку документів, а також приводами початку адміністративних проваджень за фактами корупційних дій.

Після ознайомлення з текстом монографії на перший погляд може видатися, що її автор лише ставить проблеми, пов'язані з існуванням у державі тінгової юридичної науки, і не пропонує шляхів

їх вирішення. Так, у висновках до роботи він називає причини існування описаного у монографії становища, у якому перебуває вітчизняна юридична наука. Але вже із формулювання цих причин вбачаються заходи, яких треба терміново вжити, щоб юридична наука далі не деградувала.

Справа у невеликому: треба просто розпочати здійснювати реальні кроки щодо виведення науки із тіні на світло. Можна скільки завгодно говорити і писати про тінюву науку, називаючи конкретні прізвиська, наводячи конкретні факти, але розмови і публікації нічого не дають, окрім глузування «тінювиків» з тих, хто дійсно вболіває за чисту, «світлу» науку — ту науку, що дає результати, котрі мають вихід на практику правоохоронної, правозахисної і судової діяльності. Системі не залишається нічого іншого, як робити «кляузників» та «наклепників» із чесних, принципових науковців, які викривають плагіаторів, аграваторів та іншу наукову «нечисть». Але чомусь представники антинаукової системи юридичної науки ніколи не звертаються до суду із позовами про наклеп.

А що ж учені мужі, які чесно здобули наукові ступені і котрим достеменно відомо про факти плагіату та інших антисупільних, протиправних, а іноді і злочинних дій своїх «колег»? Якою є їхня реакція? А ніякою, тобто її просто немає. Тим часом «колеги-підприємці-науковці» розвивають свою антинаукову діяльність до таких масштабів, що чесних науковців на їхньому фоні вже буває і не видно. Або ж ставлення сторонніх осіб до дійсних, чесних теоретиків права вкладається у формулу: усі ви там такі! Не виключено, що тих, хто спокійно спостерігає за тим, що відбувається в юридичній науці, змиє хвиля невігластва і «наукової» сірості. Як тут не згадати слова з пісні великого В. Висоцького «Штормит весь вечер, и пока...»:

*Но в сумерках морского дна,
В глубинах тайных кашалотых
Родится и взойдёт одна
Неимоверная волна,
На берег ринется она
И наблюдающих поглотит.*

А. П. Чехов говорив: «Равнодушие — это паралич души и преждевременная смерть». За ситуації, описаної у правдивій книзі

В. С. Зеленецького¹, очікувати смерті юридичної науки залишилося зовсім недовго. Сьогодні ще можна говорити про те, що юридична наука (на прикладі кримінально-процесуальної) є більше живою, аніж мертвою. Але якщо ситуація з підготовкою наукових кадрів не покращиться, то ймовірно, що все буде навпаки, а байдужість науковців може обернутися не лише їхньою особистою науковою смертю, а й смертю юридичної науки в цілому.

Однак наявність таких робіт, як монографія В. С. Зеленецького, вселяє надію, що ситуація зміниться на краще. Псевдонауковці врешті-решт підуть у небуття. Тим паче що більшість із них, маючи дипломи кандидатів і докторів наук, не виконують суспільної функції, обумовленої їхнім формальним науковим статусом. Життя розставить усе на свої місця і «тіньовикам» не знайдеться місця в науковому житті.

Це дослідження є першим в Україні. До цього часу на монографічному рівні ніхто не досліджував тему тіньової юридичної науки. Монографія вражає обґрунтованістю фактів. Залишилося лише дати їм юридичну оцінку.

У своїй докторській дисертації наприкінці 1980-х років В. С. Зеленецький прогнозував, що загальна теорія боротьби зі злочинністю має розвинутися у теорію боротьби з антисоціальними явищами. Комплексне дослідження актуальних проблем боротьби з тіньовою юридичною наукою є одним із перших кроків у формуванні цієї теорії.

¹ Факти, викладені у книзі, перевірені мною особисто і знайшли повне підтвердження.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

О. Г. Шило, доктор юридичних наук, доцент, завідувача сектором дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРУГЛИЙ СТІА «ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СТРУКТУРІ ПРОЦЕСУ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ»

1 грудня 2011 р. у приміщенні Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України відбувся науковий семінар, присвячений Міжнародному дню захисту прав людини, на тему «Дотримання прав людини в структурі процесу боротьби зі злочинністю». У ньому взяли участь науковці Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, а також Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Із вступним словом до учасників семінару звернувся заступник директора Інституту, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. С. Зеленецький**, який підкреслив особливу актуальність теми семінару напередодні прийняття нового кримінально-процесуального законодавства України.

Основна дискусія розгорнулася навколо новацій проекту Кримінального процесуального кодексу України, розробленого Робочою групою з питань реформування кримінального судочинства при Президентіві України.

Доповідь на тему «Гарантії прав і свобод учасників кримінального процесу за проектом КПК України» була презентована завідуючою сектором дослідження проблем судової діяльності Інституту, доктором юридичних наук, доцентом **О. Г. Шило**. Доповідачка відзначила, що проект КПК містить низку принципово нових положень, оцінка яких має важливе значення для усвідомлення концепції Кодексу, моделі судочинства, яка створена його розробниками.

До таких новацій, зокрема, слід віднести положення проекту КПК щодо регулювання процесуального статусу учасників кримінального провадження. Так, процесуальні права й обов'язки потерпілого виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо цієї особи кримінального правопорушення. Якщо вона не є заявником, але кримінальним правопорушенням їй завдана шкода, то така особа вправі після початку кримінального провадження подати заяву про залучення її як потерпілого. Якщо внаслідок злочину настала смерть потерпілого, то, на відміну від чинного КПК, потерпілим може бути визнана особа не лише із кола близьких родичів, а і членів сім'ї такої особи. Законопроектом також суттєво розширено процесуальні права потерпілого, зокрема він має право безоплатно, за рахунок держави користуватися послугами перекладача у разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою здійснюється судочинство, застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь, отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття та реєстрацію, подавати на підтвердження своєї заяви докази, брати участь у слідчих та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити питання, подавати зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, які заносяться до протоколу, отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, тощо.

Законопроектом урегульовано процесуальне положення заявника, під яким розуміється фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого на початок досудового розслідування, і не є потерпілим. Заявник має право: отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; подавати на підтвердження

свої заяви речі та документи; отримати інформацію про закінчення досудового розслідування. Зважаючи на особливу значимість дій, пов'язаних із реєстрацією та перевіркою отриманої інформації про злочин, для забезпечення доступу особи до правосуддя та початку процесуальної діяльності процесуальні права заявника мають бути деталізовані саме в законі, а не у відомчому підзаконному акті, як це має місце на даний час, оскільки це забезпечить єдність зазначених положень для всіх державних органів.

Окрему увагу доповідачка приділила аналізу положень проекту КПК щодо передбачених заходів забезпечення кримінального провадження, до яких належать: виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; затримання особи; запобіжні заходи. Упровадження нових заходів спрямоване на підвищення ефективності кримінального судочинства, а суттєве розширення юрисдикції суду стосовно вирішення питання про їх проведення сприяє захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. Розмірковуючи над питанням щодо доцільності розширення юрисдикції суду на досудовому провадженні, О. Г. Шило нагадала слова англійського ідеолога лібералізму Д. Локка, який у своєму творі «Два трактати про правління» зазначив, що люди створюють державу для охорони «життя, свободи та власності», тому держава не може свавільно позбавити або обмежити ці права — тільки у судовому порядку та згідно з принципом справедливості. Незважаючи на те, що цьому висловлюванню понад три століття, воно надзвичайно актуальне й для сьогодення.

Суттєві новації запропоновано розробниками проекту стосовно початку досудового розслідування, адже за їх задумом слідчі дії повинні здійснюватися відразу після отримання приводу до початку досудового провадження. Слідчий (прокурор) невідкладно, але не пізніше одного дня після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Аналізуючи ці положення проекту з використанням даних офіційної статистики,

доповідачка піддала їх критичній оцінці і зазначила, що у більшості випадків здійснення кримінального провадження може бути необгрунтованим, що тягне порушення прав і законних інтересів осіб, які залучатимуться до кримінально-процесуальної діяльності. Відкритим також залишається питання щодо забезпечення судового захисту від можливого необгрунтованого обмеження прав людини у ході цієї діяльності, адже відсутність процесуального рішення, яким відкривається кримінальне провадження, фактично унеможливає його оскарження.

Із науковим повідомленням на тему *«Дотримання прав людини і протидія злочинності: деякі питання»* виступила кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту **О. М. Овчаренко**, яка зупинилася на двох напрямках гуманізації вітчизняної системи кримінальної юстиції.

По-перше, КПК України 1960 р. не надає достатньо можливостей для застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Їх перелік, передбачений ст. 149 КПК України, є на перший погляд достатнім, оскільки на практиці застосовуються переважно підписка про невиїзд і взяття під варту. Поширенню останнього сприяє відсутність критеріїв застосування альтернативних запобіжних заходів, таких як застава, яка не набула поширення у вітчизняній практиці. За даними судової статистики за 2010 р., судами звільнено під заставу 109 осіб (у 2009 р. — 150 осіб). Із загальної суми застави на користь держави звернуто 90,1 тис. грн (у 2009 р. — 144,5 тис. грн) у зв'язку з тим, що обвинувачуваний, підсудний порушив узяті на себе зобов'язання. Отже, є нагальна потреба у доповненні переліку так званих нетюремних заходів примусу та виробленні чіткого механізму їх застосування, на чому наголошують європейські експерти та міжнародні правозахисні організації (рішення Європейського суду з прав людини у справі Харченко проти України від 10 лютого 2011 р.).

Можна відзначити позитивні кроки в цьому напрямку. 15 листопада 2011 р. Верховна Рада України ухвалила зміни до Кримінального кодексу України, якими передбачається відмова від покарання у вигляді позбавлення волі за господарські злочини й заміна його штрафом, а також декриміналізація тих діянь у цій сфері господарської діяльності, які вже втратили ознаки суспільної небез-

пеки. Запобіжний захід у вигляді взяття під варту у справах про злочини у сфері економіки та господарської діяльності, а також у справах про посадові злочини, вчинені підприємцями, відтепер буде застосовуватися у виключних випадках. Окрім того, проект КПК України розширює перелік альтернативних запобіжних заходів, включивши до нього домашній арешт (п. 1 ст. 173).

По-друге, традиційною проблемою вітчизняної кримінальної юстиції залишається мізерна кількість виправдувальних вироків. За даними ДСА України, у 2010 р. за вироками, що набрали законної сили, виправдано 315 осіб, що складає 0,2 % від загальної кількості завершених проваджень по кримінальних справах. Наведені цифри свідчать не лише про «якість» роботи вітчизняних правоохоронних органів, а й про низький рівень професійної підготовленості відповідних посадових осіб. Потребує перегляду практика органів прокуратури і МВС України, згідно з якою по кожному випадку постановлення судами виправдувального вироку проводиться службове розслідування, а «винні» притягаються до дисциплінарної відповідальності. Така практика зводить нанівець принцип змагальності у судочинстві. Разом із тим гуманізація кримінально-правової політики держави потребує суттєвої зміни правосвідомості суддів і співробітників правоохоронних органів.

У дискусії, яка відбулася по закінченні виступів доповідачів, взяли участь більшість учасників семінару, які обговорили підняті в доповідях питання і висловили власні міркування щодо можливих заходів забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства.

Підводячи підсумки семінару, вчений секретар Інституту, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник В. С. Батиргарєєва подякувала всім присутнім за участь у роботі семінару та висловлені пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства щодо захисту прав людини у сфері кримінального судочинства.

НАШІ ВІТАННЯ

ВОЛОДИМИР СЕРАФИМОВИЧ ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України щиро вітає Вас — відомого в Україні та за її межами вченого-правознавця в галузі кримінального процесу, кримінології, прокурорського нагляду, наукознавства, талановитого педагога, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, дійсного члена (академіка) Національної академії правових наук України з 75-річчям із дня народження.

Ви стояли у витоків створення нашого Інституту, формування його наукового потенціалу, будучи незмінним заступником директора з наукової роботи протягом 15 років. Своєю плідною діяльністю на цьому поприщі Ви внесли вагомий внесок у становлення та розвиток Інституту, визнання його відомою науковою установою не лише в Україні, але й за її межами.

Понад 45 років свого життя Ви присвятили науково-дослідній і педагогічній роботі. Ваші наукові інтереси включають широке коло проблем з найбільш актуальних питань кримінального процесу, суміжних галузей правового знання, а також наукознавства. Ви стали автором нових наукових напрямів, присвячених теорії порушення державного обвинувачення, дослідчого кримінального процесу, загальної теорії боротьби зі злочинністю, а також правового наукознавства.

Ви є одним із найавторитетніших процесуалістів, наукові праці якого відомі як в Україні, так і далеко за її межами. Ваша наукова спадщина представлена у 400 працях, серед яких вагому частину складають монографії, підручники, науково-практичні посібники та наукові статті.

Свідченням визнання Вас як видатного вченого, відомого фахівця в галузі кримінального процесу було обрання Вас дійсним членом (академіком) Національної академії правових наук та присвоєння Вам почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Працюючи понад 40 років у Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Ви зробили вагомий внесок у підготовку для нашої держави юристів — спеціалістів вищої кваліфікації. За часи своєї діяльності Ви підготували вісім кандидатів та одного доктора юридичних наук. Нам відомо, що Вас дуже шанують та поважають Ваші учні — студенти, аспіранти, пошукувачі, а також Ваші колеги — викладачі Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Ваша трудова самовіддача, широкий науковий кругозір, високий професійний рівень неодноразово були відмічені подяками та нагородами Міністерства юстиції України, Генерального прокурора України, Президії Національної академії правових наук України та Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Активну наукову і педагогічну роботу Ви успішно поєднуєте з великою громадською роботою: Ви є консультантом Верховної Ради України з правової політики та членом Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України.

Дорогий Володимире Серафимовичу! Ми, Ваші колеги, знаємо Вас як енергійну, надзвичайно працездатну, компетентну і до того ж чутливу, душевну людину, яка вміє в будь-якій ситуації надати пораду. Ви — відданий чоловік, люблячий батько для Ваших двох доньок та чудовий дідусь для Вашого онука, вмієте поєднувати плідну науково-педагогічну роботу із сімейними справами.

Володимире Серафимовичу! Прийміть наші щирі побажання міцного здоров'я, довголіття, творчого натхнення, нових звершень та великого особистого щастя.

*Колектив Інституту вивчення проблем злочинності
НАПрН України*

ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ НАСТЮК

Юридична спільнота вітає з ювілеєм відомого вченого-правознавця, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України, члена вченої ради Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України Василя Яковича Настюка.

В. Я. Настюк народився 9 січня 1952 р. у смт Оратів Іллінецького р-ну Вінницької обл. У 1977 р. закінчив з відзнакою Харківський юридичний інститут ім. Ф. Е. Дзержинського (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»).

З 1983 р. науково-педагогічна діяльність В. Я. Настюка пов'язана з кафедрою адміністративного права Харківського юридичного інституту. У цьому навчальному закладі він пройшов шлях від асистента, доцента, докторанта кафедри до професора, начальника навчального відділу, директора Інституту підвищення кваліфікації Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

У 1983 р. В. Я. Настюк захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Державне управління у сфері охорони та використання пам'яток історії та культури СРСР», а у 2005 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Адміністративно-правові проблеми законодавчого регулювання митної справи в Україні» (спеціальність 12.00.07 — адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право). Вчене звання професора йому присвоєно у 2007 р.

З 2006 по 2011 р. В. Я. Настюк — науковий керівник Лабораторії проблем протидії злочинам у сфері державної безпеки Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України спільно з Інститутом дослідження проблем державної безпеки СБУ. У 2009 р. обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України.

У теперішній час В. Я. Настюк входить до складу Робочої підгрупи з питань нормативно-правового забезпечення окремих аспектів національної безпеки РНБО України; є членом спеціалізованих вчених рад Державної митної служби України та Націо-

нального університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Талановитість та працездатність В. Я. Настюка віддзеркалюються у різних напрямках його наукової діяльності. Це й теоретичні проблеми адміністративного та митного права, розроблення основ теорії національної безпеки, митної справи, реформування сектору безпеки, адміністрування режимної діяльності суб'єктів національної безпеки. Наукові здобутки В. Я. Настюка знайшли відбиття в більш ніж 70 опублікованих наукових працях, серед яких найбільш вагомими є такі монографічні видання: «Норми митного права: теорія і практика застосування» (2003), «Адміністративно-правові режими у сфері національної безпеки і протидії тероризму» (2008), «Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України» (у співавт., 2008), «Міжнародно-правовий режим протидії тероризму» (2008), «Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України» (у співавт., 2009), «Адміністративно-правові режими в Україні» (у співавт., 2009) та ін.

В. Я. Настюк користується повагою і заслуженим авторитетом серед юридичної спільноти України. Йому притаманні людські якості — доброзичливість, інтелігентність, порядність. Він здобув щиро пошану серед студентів, практичних працівників СБУ, вчених-колег.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України та редакційна колегія збірника «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Василя Яковича Настюка з ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, подальших творчих успіхів та творчої наснаги.

Із щирою повагою колектив Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблеми порівняльно-правового аналізу та адаптації законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю до законодавства ЄС.....	3
Окремі криміналістичні методики розслідування злочинів: проблеми формування та модернізації.....	17

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Баулін Ю. В.</i> Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку	29
<i>Зеленецький В. С.</i> Поняття і значення впровадження результатів науки в практику боротьби з преступністю.....	43
<i>Голіна В. В., Колодяжний М. Г.</i> Кримінологічна політика України: сутність та передумови її формування.....	53
<i>Борисов В. І., Батургарєєва В. С., Яковець І. С., Опанасенков О. І.</i> Ставлення соціуму до можливостей соціальної адаптації колишніх засуджених	64
<i>Головкін Б. М.</i> Запобігання криміналізації молодіжного середовища... ..	76
<i>Пащенко О. О.</i> Еволюція поглядів вітчизняних науковців стосовно проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність упродовж 1970–1995 рр.....	88
<i>Шостко О. Ю.</i> Проблеми виміру латентності організованої злочинності	101
<i>Савінова Н. А.</i> Умисні впливи на свідомість: до питання соціальної обумовленості криміналізації	111
<i>Овчаренко О. М.</i> Деякі питання протидії корупції в державному секторі (за матеріалами аналізу судової практики 2008–2011 років).....	121
<i>Христинч І. О.</i> Вплив тінізації ринку енергоносіїв на злочинність у паливно-енергетичному комплексі України	135
<i>Лисодєд О. В.</i> Еволюція виконання покарання у виді обмеження волі на пострадянському просторі.....	145
<i>Грошевий Ю. М., Шило О. Г.</i> Забезпечення права на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції при проведенні досудового розслідування злочинів	158
<i>Гмирко В. П.</i> Стандарти доказаності: спроба прагматичного погляду... ..	168
<i>Беспалько І. Л.</i> Специфіка змістовного наповнення принципу справедливості у кримінальному процесі України.....	180

<i>Авдєєва Г. К.</i> Криміналістична характеристика незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування.....	189
<i>Білоус В. В.</i> Криміналістичні коментарі кодифікованих законодавчих актів: проблеми і шляхи їх вирішення	202
<i>Павлюк Н. В.</i> Залучення спеціаліста у допиті неповнолітніх — напрямком оптимізації розслідування злочинів	215

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПИРАНТА І ЗДОБУВАЧА

<i>Зінов'єва І. А.</i> Деякі питання використання приміток у Кримінальному кодексі України	223
<i>Самойленко Є. Ю.</i> Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на вибір його міри при призначенні	233
<i>Сметаніна Н. В.</i> Історичний розвиток уявлення про злочинність у радянській кримінології	243
<i>Білоконь М. А.</i> Детермінація злочинності неповнолітніх у країнах Європейського Союзу	257
<i>Бугаєць А. В.</i> Поняття корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті	268
<i>Демидова Є. Є.</i> Сутність допиту судового експерта	276
<i>Хань О. О.</i> Принципи планування та програмування провадження окремих слідчих дій.....	2884

РЕЦЕНЗІЇ

Відзив офіційного опонента на дисертацію О. М. Броневицької «Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право (<i>В. І. Борисов</i>).....	296
<i>Тютюгін В. І., Євдокімова О. В.</i> Теоретично-правове дослідження покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення	306
<i>Лобойко Л. М.</i> Наукове дослідження «тіньової» юридичної науки.....	311

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Шило О. Г., Овчаренко О. М.</i> Круглий стіл «Дотримання прав людини в структурі процесу боротьби зі злочинністю».....	305
---	-----

НАШІ ВІТАННЯ

Володимир Серафимович Зеленецький	324
Василь Якович Настюк	326

Підписано до друку ____07.2012.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 18,6. Обл.-вид. арк. 17,4. Вид. № 758.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@aprn.uol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08. Факс: (057) 715-62-08

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток